

Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi

NİZAMİ CƏFƏROV

DİL DƏN CİLİYƏ

"Elm və təhsil"

Bakı – 2019

Elmi redaktor: **Nadir MƏMMƏDLİ**
professor, filologiya elmləri doktoru

Redaktor: **Dəyanət Osmanlı**

Nizami Cəfərov. Dildən dilçiliyə.
Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 216 səh.

4602000000 *qrifli nəşr*
N098-2019

© Nizami Cəfərov, 2019

© AzAtaM, 2019

ÖN SÖZ VƏ YA
DİL HAQQINDAKI ELMİN
NƏZƏRİ MİQYASI

Dil nəzəriyyəsi – heç bir mübahisəyə imkan verməməyə çalışmaqla yalnız sxolastik mühakimələrlə kifayətlənən qrammatikadan, öz pedantlıqlarına görə ondan o qədər də geri qalmayan müqayisəli-tarixi və müqayisəli tipoloji dilçilikdən, ilk növbədə, məhz hər cür polemikaya açıqlığı ilə fərqlənir. Müxtəlif ideyaların uzun müddət kök sala, eyni uğurla həm təqdir, həm də tənqidlə qaşılana biləcəyi dil nəzəriyyəsi barəsində müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür hələ yüz il bundan əvvəl özünün “Ümumi dilçilik kursu”nda tamamilə doğru olaraq deyirdi ki, dillə “az və ya çox dərəcədə hamı məşğul olur, lakin nitq fəaliyyəti məsələlərinə bu cür kütləvi maraq paradoksal nəticələrə gətirib çıxarır:

elə bir sahə yoxdur ki, bu qədər cəfəng ideya, xurafat, xam xəyal və fiksiya törətsin. Bütün bu yanlışlıqlar müəyyən psixoloji maraq doğurur və dilçiliyin ən mühüm vəzifəsi də onları üzə çıxarmaq, imkan dairəsində tamamilə aradan qaldırmaqdır”.

Təəssüf ki, dil haqqındakı elm bu gün də öz vəzifəsini yerinə yetirmək üçün “cəfəng ideya, xurafat, xam xəyal və fiksiya”lara qarşı mübarizə aparmaqda davam edir. Və dilə sonsuz maraq dilçiliyə o dərəcədə müxtəlif müdaxilələrlə nəticələnir ki, ayrı-ayrı elmlərdə sığınacaq tapa bilməyən hər cür “cərəyanlar” dilçilikdə əməlli-başlı yurd salır. Əlbəttə, bunun bir səbəbi dilçiliyin uzun əsrlər boyu öz obyektini dəqiq müəyyən edə bilməməsi, ümumən elmlə məşğul olan hər kəsin dilə müxtəlif elmlərin müştərək obyektini kimi baxması, hətta “dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edən”dən sonra da onun mahiyyətinə varmağın çətinliyidirsə, digər səbəbi fenomenin çoxspektrliliyi, həm fiziki, həm fizioloji, həm də sosioloji xarakter daşımaqla hər cür ideya konyukturu- na geniş meydan açmasıdır.

Dil nəzəriyyəsinin predmetinin müəyyənləşdirilməkdə ilk əsaslı cəhdlər, heç şübhəsiz, Vilhelm fon Humboldt məxsusdur. O, XIX əsrin 20-ci, 30-cu illərində öz mükəmməl fəlsəfi zəkasına dayanaraq dili fəlsəfənin mərkəzi probleminə çevirməyə cəhd göstərməklə son dərəcə romantik mülahizələr əsasında bu günə qədər əhəmiyyətini itirməmiş bir təlim yaratmışdır. Lakin istər bu təlim, istərsə də sonrakı bir sıra törəmə təlimlər dil haqqındakı elmin obyektini müəyyənləşdirə bilmədi. F.de

Sössürün dahiliyi onda oldu ki, əsl həqiqəti yerini fəlsəfənin mücərrəd mühakimələrinin “ağuşu”nda yox, “insan həyatı hadisələri sırası”nda axtardı.

F.de Sössür müəyyənləşdirdi ki, “dilçiliyin materialı, hər şeydən əvvəl, istər ibtidai xalqlarda, istər mədəni millətlərdə olsun; istər bu və ya digər dilin çiçəkləndiyi, istərsə də arxaikləşdiyi zamanlarda, eləcə də onun böhran dövründə olsun – hər bir mərhələdə həm üzərində işlənmiş formanı, yaxud “ədəbi” dili, həm də adi danışmaq dili formasını, ümumən bütün ifadə formalarını ehtiva etməklə insanın nitq fəaliyyətinin bütün faktlarından ibarətdir”.

Əlbəttə, burada söhbət dilçiliyin obyektindən və ya predmetindən deyil, məhz materialından gedir.

Dahi dilçi deyir: “başqa elmlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş obyektə əsaslanır ki, onu müxtəlif görmə bucaqlarından müşahidə etmək olar. Dilçilikdə belə şey yoxdur... Dilçilikdə obyekt heç də baxış, nəzər nöqtəsini müəyyən etmir, əksinə, burada, demək olar ki, baxış, nəzər nöqtəsi obyektin özünü yaradır”.

Bu isə o deməkdir ki, dil haqqındakı elm kifayət qədər “amorf”, yaxud sinkretik hadisə olan “dil kütləsi”ndən öz həqiqi obyektini seçib ayırmadan dilin mahiyyətinin nədən ibarət olduğu barədə suala cavab vermək əvəzinə dil ətrafında dolanaraq öz mövqeyini qorumaq naminə müxtəlif elmlərlə kompromisə girməyə məcbur olacaqdır. “Çünki hansı tərəfdən yanaşırıqsa-yanaşaq, obyekt bizə tamlığı, bütövlüyü ilə verilmir... Bu haldadilçilikdən qəti şəkildə ayırdığımız bir sıra elmlər: psixologiya, antropologiya, normativ qrammatika, filologiya və s. qar-

şısında qapıları taybatay açmış oluruq” deyən Ferdinand de Sössürün fikrincə, “bütün bu çətinliklərdən yalnız bir çıxış yolu var: lap əvvəldən dil zəminində durmaq, onu nitq fəaliyyətinin bütün digər təzahürləri üçün əsas (norma) hesab etmək lazım gəlir”.

Ən çətin məsələ isə “dil nədir” sualına cavab vermək idi ki, “Ümumi dilçilik kurs”unun müəllifi həmin məsələni dil fenomeninə bütöv yox, diferensial və ya analitik yanaşmaqla həll etdi:

“Dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin həqiqətən də, ən əsas hissəsidir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla nitq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşma qabiliyyətini təmin edir. Bütövlükdə, nitq fəaliyyəti müxtəliflərəfli və rəngarəngdir, ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir”.

F. de Sössürə qədərki dilçiliyin ən böyük nöqsanı onda idi ki, “həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına aid etmək” mümkün olmayan nitq fəaliyyətini araşdırmağa cəhd eləməklə bəri başdan metodoloji yanlışlığa yol verir, absurd mühakimələrlə kifayətlənməli olurdu.

Nitq fəaliyyətinin təbiiliyi müqabilində dilin şərtiliyi belə bir təsəvvür doğurmuşdu ki, dil nitq fəaliyyətindən asılı olduğuna görə əsas diqqət şərti olanın deyil, təbii olanın tədqiqinə verilməlidir. Lakin F. de Sössür aydınlaşdırdı ki, “insan üçün təbii olan danışmaq (langage parle)

şəklində təzahür edən nitq fəaliyyəti deyil, dil yaratmaq qabiliyyətidir, yəni diferensiallaşmış anlayışlara uyğun gələn diferensiallaşmış işarələr sistemi yaratmaqdır”.

Beləliklə, “Ümumi dilçilik kursu”nun müəllifi nitq fəaliyyəti¹ – dil-nitq münasibətlərini əks etdirən məşhur formulunu təqdim etmiş oldu:

Dili işarələr sistemi kimi səciyələndirən F. de Sössür göstərir ki, “dil təbiəti etibarilə heç də nitqdən az konkret deyil, bu da onun tədqiqi üçün geniş imkanlar yaradır. Hərçənd dil işarələri öz mahiyyətinə görə psixidir, lakin bununla belə, onlar mücərrəd deyil: kollektiv razılaşma ilə möhkəmlənərək yekunda dili təşkil edən assosiasiyalar beyində lokallaşan reallığın da məğzini təşkil edir. Hətta dil işarələri, necə deyərlər, hiss olunandır: yazıda onlar şərti yazı işarələri ilə göstərilə bilər, halbuki nitq aktının bütün təfərrüatı ilə fotosəklini çəkmək mümkün deyil”.

F.de Sössür “dil nədir” sualına cavab verərkən, ilk növbədə, çox uğurlu müqayisələrə müraciət etmişdir. Və ümumiyyətlə onun apardığı müqayisələr dil hadisələrinin mahiyyətini aşkarlamaqda xüsusi metodoloji əhəmiyyət daşıyır:

“Dil – anlayışları ifadə edən işarələr sistemidir, həmçinin onu yazı ilə, lal-karlar üçün əlifba, simvolik ayinlər, ədəb-ərkan formaları, hərbi siqnallar və s. ilə müqayisə etmək olar. Lakin dil bu sistemlərin hamısından daha vacibdir.

¹ nitq fəaliyyəti = dil + nitq

Nəticə etibarilə, cəmiyyət həyatı çərçivəsində işarələrin həyatını öyrənən bir elm təsəvvür etmək olar: həmin elm sosial psixologiyanın, bunun ardınca isə ümumi psixologiyanın tərkib hissəsi olardı, biz onu semiologiya adlandırardıq. Bu elm işarələrin nə olduğunu, hansı qanunlarla idarə edildiyini bizim üçün aydınlaşdırmalıdır”.

Dahi dilçi dil haqqındakı elmə bilavasitə işarələr haqqındakı elmin tərkib hissəsi kimi baxılmasında ısrar edir:

“Nə üçün semiologiya hələ də hər hansı elm kimi öz xüsusi tədqiqat obyektini olan müstəqil elm sayılır? Məsələ burasındadır ki, indiyə qədər adət edilmiş dairədən kənara çıxmaq heç kəsə nəsisib olmamışdır: bir tərəfdən, semioloji problemlərin xarakterini anlamaq üçün dil qədər münasib bir şey yoxdur; digər tərəfdən, həmin problemləri lazımı şəkildə qarşıya qoymaq üçün dili necə varsa o cür öyrənmək lazımdır. Halbuki dili indiyə qədər, demək olar ki, nəşə başqa bir şeydən asılı olaraq, fərqli nəzər nöqtəsindən öyrənməyə cəhd göstərmişlər”.

Doğrudur, semiologiya F. de Sössürün təsəvvür etdiyi qədər nüfuzlu bir elmə çevrilmədi, lakin “Ümumi dilçilik kursu”nun dil haqqındakı ideyaları, heç şübhəsiz, dil nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən etmiş oldu.

“Kurs” müəllifi nitq fəaliyyəti “xəos”unda dillə nitqi prinsipial şəkildə ayırmaqla dilçiliyin “əsl və yeganə obyektini”ni kəşf etdikdən sonra müəyyən kompromislərə getməyi də zəruri saydı:

“Hər iki fənn üçün “lingvistikə” adını saxlamaq, nitq lingvistikasını da qəbul etmək olar. Bununla belə, onu,

sözün həqiqi mənasında linqvistika ilə, yeganə obyektə dil olan linqvistika ilə qarışdırmaq olmaz.

Biz, istisnasız olaraq, sonuncu ilə (dillə) məşğul olacağıq – hərçənd şərh prosesində bəzən nitqin öyrənilməsi sahədən də nə isə əxz etmək lazımdır, lakin həmişə çalışacağıq ki, bu iki sahəni ayıran sərhədi pozmayaq”.

“Dil” sözünün nəinki ümumişlək, eləcə də terminoloji baxımdan çoxmənalılığının aradan qaldırılmamasının nəticəsidir ki, bu günə qədər “dil nəzəriyyəsi” adı altında həm dil, həm də nitq nəzəriyyəsi ehtiva olunsada, ciddi dilçilik mühakimələrində həmin şərtlik həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır. Əslində, dil nəzəriyyəsi həqiqi linqvistika, nitq nəzəriyyəsi isə o mənada törəmədir ki, dilin daxili yox, xarici elementlərini öyrənir.

“Kurs” müəllifi göstərir ki, “bizim dilə verdiyimiz tərif “dil” anlayışından onun orqanizminə, onun sistemə yad olan hər şeyin, bir sözlə, “xarici dilçilik” adı altında məlüm olan hər şeyin kənarlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Lakin bu dilçilik də olduqca vacib predmetlərlə məşğul olur”.

F. de Sössür “xarici dilçiliyə” dillə etnoloji, siyasi, dini, mədəni, coğrafi və s. amillərin əlaqəsinin öyrənilməsinə aid etdikdən sonra qeyd edir ki, “biz “dilçilikxarici”, yəni dildən kənar hadisələrin öyrənilməsinə olduqca əhəmiyyətli hesab edirik, lakin onlarsız dilin daxili orqanizminin dərk olunmayacağını düşünmək də səhv olardı.

...Daxili dilçiliyə münasibətdə məsələ tamamilə başqa cürdür: burada hər hansı sərbəst sərəncam mümkün deyildir. Dil yalnız özünəməxsus qaydalara tabe olan

sistemdir. Nəyin xarici, nəyin isə daxili olduğunu izah etmək üçün kifayət qədər asan anlaşılan şahmat oyunu ilə müqayisə aparmaq olar. Həmin oyunun Avropaya İrandan keçməsi dilxarici faktdır, əksinə, oyunun sisteminə və qaydalarına dəxli olan nə varsa, daxilidir... Hər hansı bir formada sistemin şəklini dəyişən nə varsa, daxilidir”.

Beləliklə, “daxili” və “xarici” olmaqla iki dilçilik mövcuddur ki, bunlardan birincisi əsas, ikincisi törəmə olsa da, hər ikisi dil nəzəriyyəsinin səlahiyyətindədir.

Lakin “Kurs”dan sonra dilin daxili quruluşunun tədqiqi nəticəsində əldə edilmiş metodoloji imkanlar dil nəzəriyyəsinin hüdudlarını aşaraq bütövlükdə cəmiyyəti, ümumən sosial fenomenləri izah etmək iddiasına düşdü. Məsələn, F.de Sössürün görkəmli xələflərindən biri – fransız dilçisi Emil Benvenist yazırdı:

“Dilin vahidi – işarədir. Bu da o deməkdir ki, dil-semiotik sistemdir... İndi biz görürük ki, həmin prinsip dilçilik fənləri çərçivəsindən kənara çıxaraq öz semiotik təbiətini anlamağa başlayanların timsalında insan haqqındakı elmlərə necə nüfuz edir. Və bu halda dil anlayışı cəmiyyət anlayışı içərisində nəinki əriyir, əksinə, cəmiyyətin özünə “dil” kimi baxılmağa başlanır... Dilə məxsus işarəvilik təbiəti sosial fenomenlərin bütün məcmusunun ümumi səciyyəsidir”.

Əlbəttə, semiotika belə bir iddiaya düşməklə haqsız deyil, ancaq məsələnin mahiyyəti burasındadır ki, “cəmiyyətin özünə “dil” kimi baxılması”nın artıq dil nəzəriyyəsinə bilavasitə dəxli yoxdur.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Azərbaycan dilinin həm ümumxalq dili, həm də xüsusilə dövlət dili kimi inkişafında Azərbaycan xalqının ümum-milli lideri Heydər Əliyevin xidmətləri, sözün böyük mənasında, tarixi xidmətlərdir ki, bu mövzuda artıq onlarla ciddi elmi əsərlər yazılmış, kifayət qədər mükəmməl ümumiləşdir-mələr aparılmışdır. Mütəxəssislərin, demək olar ki, hamısı belə bir möhkəm qənaətdədirlər ki, Heydər Əliyevin milli dil quruculuğu siyasəti onun milli dövlət (və millət!) quruculuğu siyasətinin üzvü tərkib hissəsi olub bütöv bir sistem təşkil edir. Və doğrudan da, ümummilli liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən son illərə qədər Azərbaycanda apar-dığı dil siyasətində hər hansı bir tərəddüdə, yaxud təsadüfə nə nəzəri, nə də təcrübi olaraq rast gəlinmir ki, bu da yalnız da-hilərə məxsus bir keyfiyyətdir.

Bizim fikrimizcə, Heydər Əliyevin bir dövlət (və mil-lət) rəhbəri kimi Azərbaycanda aparmış olduğu dil siyasəti elmi-nəzəri (və ideoloji) baxımdan yalnız Azərbaycan miq-yasında əhəmiyyətli olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dünya miqyasına çıxmaqla ümumiyyətlə dil quruculuğunun həmişə aktual olan problemlərinin həlli üçün əsaslı (və mötə-bər) prinsiplər təqdim edir. Bu prinsiplər həm də (və daha çox!) ona görə əhəmiyyətlidir ki, Azərbaycanın, yəni müstə-qillik uğrunda yüz illər boyu mübarizə aparan və qalib gələn bir xalqın (və dövlətin) nümunəsində və ya təcrübəsində uğurla həyata keçirilmişdir.

Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmişdiyi XX əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərin əvvəllərinə qədər də kifayət qədər gərgin, enerjili və bir sıra mərhələlərdə məhsuldar milli dil quruculuğu prosesləri getmişdi.

Həmin proseslər əsasən aşağıdakılardan ibarət idi:

1. İlk orta əsrlərdən etibarən türk dillərinin diferensiasiyası nəticəsində formalaşan Azərbaycan türkcəsi həm orta əsrlərdə, həm də xüsusilə yeni dövrdə özünün bədii, elmi, publisistik və s. təzahürlərində inkişaf edərək XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə kifayət qədər yüksək mədəni səviyyəsi olan bir millətin ünsiyyət vasitəsi kimi gəlib çıxmışdır.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsi rəsmi olaraq dövlət dili elan olunmuş, ancaq Cümhuriyyət tez süqut etdiyindən bu sahədə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi, yəni dil-dövlət-cəmiyyət münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin lazımi səviyyədə təmin edilməsi mümkün olmamışdır.

3. Sovet dövründə Azərbaycan türkcəsi (30-cu illərdən etibarən rəsmi olaraq Azərbaycan dili) müxtəlif siyasi-ideoloji problemlərə baxmayaraq sürətlə inkişaf etmiş, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində özünün təbii-tarixi hüquqlarına yiyələnmiş, xüsusilə milli ədəbiyyatın əsasında dayanmış, demokratikləşmiş, milliləşmiş, kütləvi normativlik qazanmışdır, ancaq tədricən dövlət idarəçilik sistemindən (və ünsiyyətindən) sıxışdırılmağa, siyasi nüfuzunu itirməyə başlamış, hətta Azərbaycan SSR-nin Konstitusiyasından Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olması barədəki xüsusi maddə də çıxarılmışdır.

4. Sovetlər Birliyində Stalin rejiminin süqut etdiyi (və kəskin tənqidə məruz qaldığı) 50-ci illərin ortalarından sonra Azərbaycan ziyalıları, xüsusilə akademik, xalq yazıçısı və dövlət xadimi Mirzə İbrahimov Azərbaycan dilinin dövlət idarələrindəki pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək təşəbbüsü göstərsələr də, həmin təşəbbüs tamamilə uğursuz oldu. Və

hətta respublika rəhbərliyi Mirzə İbrahimovun şəxsində millətçilikdə günahlandırıldı, siyasi-ideoloji konyukturun güclü təzyiqi altında iş milli (və prinsip etibarilə haqlı!) qüvvələrin «üzürxahlığı»na qədər gedib çatdı.

5. Mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının) XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ikiyə parçalanması, Şimalın Rusiyanın (SSRİ-nin), Cənubun isə İranın tabeliyində olması, Şimalda rus, Cənubda isə fars dilinin hökm etməsi idi ki, millətin təbii bütövlüyünü zədələyir, milli ruhu təhdid edirdi.

Azərbaycan dili keçən əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərinin əvvəllərinə belə bir keyfiyyətdə, demək olar ki, paradoksal bir vəziyyətdə gəlib çıxmışdı. Əsas paradoks isə ondan ibarət idi ki, dilin inkişaf potensialı kifayət qədər güclü olsa da, siyasi nüfuzu, yəni dövlət dili olaraq mövqeyi məhdudlaşdırılmış, hətta hər hansı dilin inkişafı üçün mühüm hadisələrdən biri olan etnik-mədəni kontekstindən, yəni digər qohum türk dilləri ilə kontaktlardan məhrum edilmişdi. Şimalda rus, Cənubda isə fars dilini çıxmaq şərtilə ümumən geniş yayılmış (nüfuzlu və ya beynəlxalq!) dünya dilləri ilə əlaqələrdən isə söhbət belə gedə bilməzdi.

Dövlət Təhlükəsizlik orqanında gənclik illərindən etibarən çalışan, xüsusi istedadına, intellektinə, işgüzarlığına görə sürətlə yüksək mövqelər qazanan Heydər Əliyev Moskvanın dövlət idarəçiliyi, eləcə də «milli ucqarlar» (N.Nərimanov)dakı idarəçilik siyasətinin nəinki mahiyyətinə, hətta «mətbəx»inə də dərinlən bələd olduğundan Respublikada müxtəlif sahələrdə, o cümlədən də milli dil məsələsində problemi necə həll etməyin optimal (və uğurlu!) yollarını da aydın təsəvvür edirdi. Yeni liderin hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdəki fəaliyyətini təhlil etməyə çalışsaq görərik ki, o, mövcud problemlərin həllinə a) təmkinlə, b) bütün məqamlarını, konyukturunu, gözlənilən nəticələrini hesablayıb nəzərə almaqla və c) həm ziyalıları, həm də geniş xalq kütlələrini səfərbər etməklə başlayır. Yəni elə hərəkət edir ki, potensial

rəqiblər tamamilə, yaxud qismən tərksilah olsunlar. Və hər cür impulsivliyə qarşı olan yeni lider mənsub olduğu xalqın mütəşəkkilliyini təmin etməklə onun ruhunu yüksəldir ki, öz tarixi hüquqlarını müdafiə eləməyə həmişə hazır olsun.

Heydər Əliyevin bir dövlət başçısı olaraq uğurlu dil siyasəti yürütməsinin səbəblərindən biri milli dil quruculuğu təcrübəsinin (ənənənin!) mövcudluğu, ikincisi həmin təcrübəni dərinlən öyrənməsi (ənənəni davam etdirməsi) idisə, üçüncüsü, ona sözün geniş (və böyük) mənasında, yaradıcı münasibəti idi.

Və yaradıcı münasibət dedikdə biz əsasən aşağıdakıları başa düşürük:

1) Heydər Əliyev Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik etmiş sələflərindən fərqli olaraq bildirdi ki, Leninin artıq mənasız, heç bir real gücü olmayan «millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ» barədəki xülyalarına (zahirən nə qədər «dəb»də görünsə də!) istinad edib Respublikada dil, ümumən millət məsələsində inqilabi reformalara cəhd göstərmək tamamilə uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə də millətin (və onun dilinin) siyasi mövqeyini möhkəmləndirmək üçün Sovetlər Birliyindəki mövcud şəraitə (konyukturlara!) uyğun yollar axtarmaq lazım gəlir.

2) Heydər Əliyevə iqtisadi baxımdan geridə qalmış, sosial təminatı xeyli aşağı olan, xalqla rəhbərlik arasındakı münasibətlərin o qədər də səmimi olmadığı, milli yuxarıların çox hallarda intriqa bataqlığına sürükləndiyi və Azərbaycan xalqına yuxarıdan aşağı baxan millətlərin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyələrdə idarəçilik mövqelərini işğal etdiyi bir Respublika miras qalmışdı ki, bu da milli məsələyə kifayət qədər fundamental problemlərdən (və əgər belə demək mümkünsə, aşağılardan!) başlamağı tələb edirdi.

3) Heydər Əliyev Respublika rəhbərliyindəki sələflərindən daha yaxşı bildirdi ki, milli məsələləri, o cümlədən də dil məsələsini o zaman uğurla həll etmək mümkündür ki, xalqın yatmış enerjisi, kifayət qədər zəngin potensialı hərəkətə

gəlsin. Əks halda yuxarıdan təqdim olunmuş ən uğurlu təklif, yaxud irəli sürülmüş ən dəyərli təşəbbüs belə aşağılara -geniş xalq kütləsinə çatmadan elə yuxarılardaca provakasiya hədəfinə tuş gəlib uğursuzluqla nəticələnəcəkdir ki, bunun da acı təcrübəsi Respublikada hələ unudulmamışdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinə (ana dilinə!) münasibətinin etnoqrafik əsaslarını doğulub boya-başa çatdığı Naxçıvanın zəngin dil-ünsiyyət mühiti yaratmışdı. O mühit ki, həm kökləri çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan folklorun, həm də müasir dünyagörüşlü ziyalıların vətənidir. Və belə bir mühiddə formalaşmış hərtərəfli xüsusi istedadla malik şəxsiyyət sürətlə yüksək mövqelər qazandıqca öz millimənəvi kimliyini də yüksəltmiş, mənsub olduğu xalqın timsalına (rəmzinə!) çevrilmişdi.

Heydər Əliyev sonrakı illərdə, xüsusilə milli azadlıq əldə edilib müstəqil dövlət qurulandan sonra dəfələrlə xatırlayacaqdı ki, onun bir azərbaycanlı kimi mənsub olduğu millətlə fəxr etməsi hissləri məhz yeniyetməlik dövründən başlamış, sovet dövlətinin idarəçiliyində yüksək mövqelər tutduqca həmin hisslər nəinki zəifləmiş, hətta daha da güclənmiş, açıq və ya gizli təzyiqlərlə rastlaşdıqca siyasi-ideoloji məzmun kəsb edərək milli qürur mənbəyinə çevrilmişdir. Səzlərləndə olmayan bir mühüm xüsusiyyət Heydər Əliyev üçün xarakterik idi ki, bu da milliliklə ümumbəşəriyyətin (modern dünyagörüşünün!) bir şəxsiyyətdə mükəmməl şəkildə birləşməsindən ibarət idi. Ona görə də həm tələsmədən, həm də gecikmədən, demək olar ki, bütün maneələri aradan qaldıraraq, bütün mövcud konyukturları neytrallaşdıraraq millətin mütəşəkkilliyinə nail oldu, Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olaraq nüfuzunun o dövrkü şərtlər daxilində maksimum yüksəlməsi üçün bütün tədbirlərin görülməsini təmin etdi.

Heydər Əliyevin sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik edərkən yürütdüyü milli dil siyasəti kifayət qədər

müstəqilliyi ilə seçilən bir milli kommunistin yürütdüyü siyasətdir ki, onun əsas məzmununu aşağıdakı təşəbbüslər müəyyən etmişdir:

1) Xalq gördü ki, Respublikanın yeni rəhbəri kənd zəhmətkeşləri ilə görüşlərdən başlamış ta Azərbaycan Dövlət Universitetinin yarım əsrlik yubiley məclisinə və ya Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarına qədər xalqın öz dilində – Azərbaycan dilində danışır. Və bunu elə edir ki, sanki belə də olmalı imiş.

2) Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumən mədəniyyətinin klassiklərinin ümumxalq səviyyəsində keçirilən yubileyləri həm də ana dilinin geniş miqyasda təbliği demək idi. Xalq özünün Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, Zakir, M.F.Axundzadə, Aşıq Ələsgər, Mirzə Cəlil, Sabir, H.Cavid, S.Vurğun kimi dahilərinin dövlət (və dövlət başçısı) miqyasında nə qədər yüksək qiymətləndirildiklərini gördükcə özü də yüksəlirdi. Və hər biri öz dövründə ana dilinə ölməz abidə qoymuş bu mütəfəkkirləri yalnız ziyalılar səviyyəsində yox, həm də geniş xalq kütlələri səviyyəsində yenidən dərk etmək bütün hallarda milli intibaha, tarixi köklərin dərinliklərinə getməyə və bu günün hansı təkamül mərhələlərinin nəticəsi olduğunu anlamağa məcbur edirdi ki, burada dil məsələsi ən mühüm məsələ idi.

3) Azərbaycan Respublikasının rəhbəri müasir Azərbaycan yazıçısının (onların mütləq əksəriyyəti ana dilində yazırdı) nüfuzunu o zamana qədər görünməmiş bir səviyyəyə qaldırdı, onu (Azərbaycan yazıçısını) sovet ideologiyasının (rejiminin!) inzibati təzyiqlərindən cəsarətlə qorudu, milli demokratik dünyagörüşünün yayılması üçün geniş meydan açdı... Və Azərbaycan yazıçılarının əsərlərinin həm Respublikada ana dilində, həm də bütün Sovetlər Birliyi miqyasında rus, eləcə də digər dillərdə nəşrinə hərtərəfli şərait yaratdı. Yalnız bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, əgər keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycana Heydər Əliyev kimi böyük bir millət xadimi, geniş dünyagörüşlü lider başçılıq etməsəydi,

İsa Hüseynov, Bəxtiyar Vahabzadə, İsmayıl Şıxlı, Hüseyn Arif, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Anar, Elçin kimi onlarla böyük sənətkarlar bu qədər inamla yazıb yarada, bu qədər böyük şöhrət qazana (və ana dilinə bu qədər böyük şöhrət gətirə!) bilməzdilər. Və onu da əlavə edək ki, həmin 70-ci, eləcə də 80-ci illərdə Azərbaycan yazıçılarının çap olunduqları «Azərbaycan», «Ulduz» jurnalları, «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti heç bir digər milli respublikada müşahidə edilməyən yüksək tirajlarla çıxaraq Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına, xalq kütlələri arasında yayılmasına böyük töhfələr verirdi.

Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında, toplantılarında iştirak edən Respublika rəhbəri yazıçılarla xalq arasındakı ünsiyyətin genişlənməsinə, yazıçının xalqla birlikdə olmasına da xüsusi önəm verirdi.

4) Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dil, ədəbiyyat və tarix sahəsindəki xüsusilə 30-cu illərdən etibarən məlum ideoloji çərçivəyə salınmış elmi araşdırmalar həm xronoloji, həm də intellektual-metodoloji baxımdan dərinləşməyə başladı. Ən mühüm məsələlərdən biri o oldu ki, antitürkçü əhval-ruhiyyə aradan qalxdı; bu isə milli humanitar təfəkkürün inkişafı, milli özünüdərk meydanının genişlənməsi üçün elmi mühitdə uzun illər gözlənilən şəraiti yaratmış oldu.

1974-cü ildə ali məktəblər üçün «Müasir Azərbaycan dili» dərslisinə Azərbaycan SSR-in Dövlət mükafatının verilməsi isə o demək idi ki, dövlət həm Azərbaycan dilini, həm Azərbaycan dilçiliyini, həm də azərbaycandilli təhsili yüksək səviyyədə himayə edir.

5) Və nəhayət, çox mühüm təşəbbüslərdən biri o oldu ki, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənəkənər VII sessiyasında (1978) Respublikanın yeni Konstitusiyası qəbul olundu ki, onun 73-cü maddəsində Azərbaycan dilinin Respublikada dövlət dili olması təsbit edildi.

Ümummilli lider bu tarixi hadisə ilə bağlı sonralar xatırlayırdı ki, «o vaxt mən Sovetlər ittifaqının rəhbərliyi ilə, Kommunist Partiyasının rəhbərliyi ilə çox gərgin danışıqlar apardım. Sübut etməyə çalışdım ki, biz dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu öz Konstitusiyamıza yazmalıyıq və yazacağıq».

Əlbəttə, heç də asan olmayan bir tarixi şəraitdə irəli sürülmüş bu cəsarətli (və milli) siyasi mövqe Heydər Əliyevin özünə (və xüsusilə rəhbərlik etdiyi xalqa!) böyük inamının nəticəsi idi ki, bütün maneələrə baxmayaraq özünü doğrultdu. Və həyata keçdi.

Niyə? Çünki Heydər Əliyev yalnız böyük millət xadimi deyildi, həm də dahi siyasətçi idi. Və özündən əvvəlki populist, düşünülməmiş təşəbbüslərin nə ilə nəticələndiyini, problemi həll etmək əvəzinə yeni problemlər yaratdığını görmüşdü. Məsələn üzəndən yox, kökündən (əsaslı şəkildə) həll etməyin nəticəsi idi ki, tarixi təşəbbüsün müəllifi hər işdə olduğu kimi bu mühüm milli işdə də özünə (və xalqına) qələbə qazandırdı.

Heydər Əliyev Moskvaya – Sovetlər Birliyinin rəhbərlərindən biri vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra da Azərbaycanda gedən quruculuq, o cümlədən milli dil quruculuğu proseslərinə yaxından nəzarət etmişdir. Lakin Sovetlər Birliyi rəhbərliyində gedən dəyişikliklər, xüsusilə M.S.Qorbaçovun hakimiyyətə gətirilməsi və onun avantürist dünyagörüşlü idarəçilik üsulu Azərbaycan xalqının liderinin ictimai-siyasi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, sonra isə ümumiyyətlə işdən uzaqlaşdırılıb haqsız təqiblərə məruz qalması ilə nəticələndi.

Moskvada Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün kim olduğunu, onun müasir tarixində hansı yeri tutduğunu yaxşı bildiklərinə görə ciddi-cəhdlə çalışırdılar ki, artıq öz azadlığını, müstəqilliyini tələb etməkdə olan xalqı başsız qoysunlar. Və odur ki, ümummilli lideri mənsub olduğu xalqdan tamamilə təcrid etmək üçün hər cür provakasiyalara

əl atırdılar. Hətta iş o yerə çatdı ki, Moskva (M.S.Qorbaçov) Azərbaycana Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə təsbit olunmuş dövlət dilini əməlli-başlı bilməyən, öz qüsurlu (və hər kəlməsi gülüş doğuran) nitqi ilə xalqın ana dilini təhqir edən bir «rəhbər» göndərməkdən belə çəkinmədi.

Millətin ikrahla dolu münasibətini hiss etmək qabiliyyəti belə olmayan bu manqurt «rəhbər» isə Azərbaycan xalqına mütəşəkkilliyin, özünəməxsusluğun və müstəqilliyin nə demək olduğunu anlatmış ümummilli lider haqqında «kompramat»lar toplamağa, onun tarixi nüfuzunu zədələməyə uğursuz cəhdlər etməyə başladı ki, bunların da nə ilə nəticələndiyi, yəqin ki, heç vaxt xalqın yadından çıxmayacaqdır.

Heydər Əliyevin böyük (və danılmaz!) təcrübəsi göstərdi ki, həqiqi milli lider, dövlət xadimi bu və ya digər dərəcədə çətin ictimai-siyasi vəziyyətlərdə də mənsub olduğu xalqın milli məzmunlu problemlərini ya sona qədər həll etməyə, ya da bunun üçün münbit şərait yaratmağa tamamilə qadirdir. Və konkret olaraq milli dil məsələsinə gəldikdə isə tam aydınlığı ilə görürük ki, Heydər Əliyev sovet dövründə ana dilinin nüfuzunu nə qədər mümkün idisə yüksəltdi; o məsələləri ki həll etmək mümkün deyildi (məsələn, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında milli dil kontaktlarını təmin etmək), onların gələcəkdə həlli üçün elə zəruri (və perspektivli) tədbirlər gördü ki, az-çox münbit ictimai-siyasi şərait yaranan kimi «Heydər Əliyev formulu» uğurla özünü təsdiq etməyə başladı.

Xalqın (və tarixin!) tələbi ilə Azərbaycana (Vətənə!) gələn, müxtəlif xarakterli hərəmərcliklərin, iğtişaşların, dağıntıların qarşısını alaraq ölkəni müstəqil inkişaf yoluna çıxaran ümummilli liderin 1993-cü ildən 2003-cü ilə qədər milli dil quruculuğu sahəsində gördüyü işlər həm miqyası, həm də məzmunu etibarilə müqayisəsizdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ölkə parçalanmaq üzrə idi. Və belə bir şəraitdə

dövlətin, eləcə də onun dilinin varlığı ciddi təhlükə altında qalmışdı.

Heydər Əliyev Azərbaycanda -Naxçıvanda siyasi fəaliyyətə başlayanda milli dillə bağlı ən aktual məsələ onun necə adlandırılması idi ki, həmin məsələyə münasibətdə fikirmövqə ziddiyyətləri, doğrudan da, bəzən əsaslı, bəzən də əsassız olaraq, son dərəcədə gərginləşir, hətta ölkənin milli-siyasi bütövlüyü üçün təhlükə yaradacaq bir həddə çatırdı.

Naxçıvan MR Ali Məclisinə rəhbərlik etdiyi illərdə Heydər Əliyev dövlət dilinin «türk dili» adlandırılmasını təklif edənlərə məsələnin tarixi mahiyyətini dərinləndirən izah elədikdən sonra belə bir təmkinli (və müdrik) məsləhət verir:

«...Mən də hesab edirəm ki, biz türkün... Ancaq indi gətirib biz tələm-tələsik bu Konstitusiyaya (Naxçıvan MR-nın Konstitusiyası nəzərdə tutulur – N.C.) dəyişikliyə yazmaq ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət dili türk dilidir, bu, mənə elə gəlir ki, tələsiklik olar. Gəlin bunu bir də etiraf edək ki, milli dirçəliş, milli ənənələrin bərpa olunması, milli inkişaf sahəsində bu günlərdə çox mühüm qərarlar qəbul etmişik. Gəlin bir az səbr edək ki, bizim bu qərarlar həzm olunsun»... (Naxçıvan MR Ali Məclisinin 24 noyabr 1990-cı il tarixli iclası).

Bu mülahizə-mövqedə ən azı üç mühüm elmi-ideoloji prinsip ehtiva olunur:

1) məsələnin tarixi mahiyyəti -dil (və xalqın) adının hansı təkamül mərhələlərdən keçdiyi (və onun məntiqi) aydın təsəvvür olunmalıdır;

2) yalnız Naxçıvan yox, ümumazərbaycan miqyasında müzakirələrə ehtiyac vardır;

3) nə qədər zəruri olsa da, ümummilli qərarlar təcridən qəbul edilməlidir ki, cəmiyyət onları həzm edə bilsin.

Azərbaycan Parlamenti isə 1992-ci ilin 22 dekabrında bir qrup deputatın iştirakı ilə dövlət dilinin adı ilə bağlı məsələni, ümummilli liderin ifadəsi ilə desək, məhz «tələm-tələsik» müzakirə edib «türk dili»nə üstünlük verdi.

Və bu qərar işləməyə başlasa da, tezliklə böyük mübahisələrə, praktikada isə problemlərə meydan açdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, müstəqil dillər olan Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsini fərqləndirməkdə çətinliklər yarandı.

«Tələm-tələsik» qəbul edilmiş qərarın yaratdığı problemləri həll etmək milli dil siyasəti ilə bağlı ən aktual problemlərdən birinə (demək olar ki, birincisinə!) çevrildi.

Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilənə qədər bu məsələ açıq qaldı.

Azərbaycan Prezidentinin dövlət dilinin taleyi ilə bağlı ilk möhtəşəm tədbirlərindən biri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası layihəsinin 1995-ci ildə elm, mədəniyyət xadimlərinin iştirakı ilə keçirilən geniş müzakirəsi oldu. İki gün davam edən həmin müzakirə yalnız qəbul etdiyi obyektiv qərarla yekunlaşmadı, həm də (və fikrimizcə, daha çox) onunla əlamətdar (və tarixi!) oldu ki, dövlətin (və xüsusilə dövlət başçısının!) dil məsələsinə həssaslığını, ona nə qədər böyük siyasi-ideoloji önəm verdiyini bir daha bütün miqyası ilə göstərdi.

Əlbəttə, əsas məsələ dövlət dilinin adı ilə bağlı idi, ancaq bundan heç də az əsas olmayan bir məsələ də o idi ki, Azərbaycan dövləti (və Prezidenti) dil quruculuğunu dövlət (və millət!) quruculuğu prosesindən ayrı təsəvvür eləmir, xalqın dilinə, doğrudan da, «onun ruhu» (V.Humboldt) kimi baxır. Və milli dilə hər hansı volyuntarist müdaxiləni milli dövlətə qarşı yönəlmiş təxribat sayıb cəsarətlə rədd edir.

Azərbaycan Prezidentinin – ümummilli liderin açılış nitqi ilə 1995-ci ilin 31 oktyabrında Azərbaycan MEA-da başlayan müzakirə ertəsi gün Prezident Aparatında Heydər Əliyevin bilavasitə sədrliyiylə davam etdirildi.

Müzakirə üç variant əsasında aparılırdı: «Azərbaycan dili», «türk dili» və «Azərbaycan türk dili («Azərbaycan türkcəsi»)». Maraqlıdır ki, nə qədər paradoksal olsa da, müzakirələrdə ən az müdafiə edilən variant məhz «türk dili»

oldu. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi o idi ki, geniş müzakirələr keçirilmədən qəbul olunmuş qərar cəmiyyətin tərəfindən dəstəklənməmişdi, yaratdığı problemlər isə göz qabağında idi; hər şeydən əvvəl, qərar qəbul edilərkən ümumxalq səsverməsi, referendum keçirilib xalqla məsləhətləşilmədiyi üçün Azərbaycan cəmiyyəti olduqca həssas bir dövrdə, haqlı olaraq, «yuxarı»dan gələn həmin qərardan, ümumən qərar vermə prosedurundan narazı qalmışdı.

Akademik səviyyədə (və kifayət qədər demokratik şəraitdə) aparılan müzakirələrin sonunda ümummillə lider belə bir təklif verdi ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının layihəsindəki dövlət dili ilə bağlı 21-ci maddə referenduma ayrıca çıxarılsın. Və belə də oldu.

12 noyabr 1995-ci ildə referendumla qəbul olunan, 27 noyabr 1995-ci ildən isə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında həmin maddə aşağıdakı şəkildə təsbit edilmişdir:

«I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir».

Müzakirələr göstərdi ki, yalnız milli ictimai tərəkür deyil, bilavasitə mütəxəssislər də ana dilinin (eyni zamanda dövlət dilinin) qeydsiz-şərtsiz «türk dili» adlandırılmasının əleyhinədirlər, ona görə ki:

a) iki müstəqil türk mənşəli dilin hər ikisinin eyni bir adla adlandırılması özünü doğrultmur və təcrübədə onları istər-istəməz ayrı-ayrı adlarla (Azərbaycan türkcəsi – Türkiyə türkcəsi) adlandırmaq lazım gəlir;

b) Azərbaycan ərazisində yaşayan qeyri-türk mənşəli müxtəlif xalqlar, etnoslar (talışlar, tatlar, kürdlər, ləzgilər və b.) «Azərbaycan dili»nin «türk dili» adlandırılmasından hər halda narahat olurlar, bir sıra qüvvələr isə bundan istifadə edərək «xırda millətçilik» hisslərini qızıdırırlar;

c) «Azərbaycan dili» adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla istifadə olunur, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir və milli ictimai təfəkkürdə tamamilə qərarlaşmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası, eləcə də onun dövlət dili ilə bağlı xüsusi maddəsi qəbul olunduqdan sonra uğurla işləməyə başladı ki, bu da ümum-milli liderin milli dövlət quruculuğu (və idarəçiliyi) istedadının təntənəsi demək idi.

Məlum olduğu kimi, bütün xalqların milli yaradıcılıq (özünütəsdiq!) təcrübəsində dil məsələsi ədəbiyyat məsələsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Heydər Əliyev, artıq qeyd etdiyimiz kimi, hələ sovet dövründə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk illərdən Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarında iştirak etmiş, həmin qurultaylardakı çıxışlarında qələm adamlarına dəyərli tövsiyələr vermişdir ki, onların böyük bir hissəsi dil məsələlərini ehtiva edir. Müstəqillik dövründə – 1997-ci ilin oktyabrında keçirilən X qurultayda da ulu öndər cəmiyyətin bu məsələyə – dil məsələsinə həssas münasibətini nəzərə alaraq çıxışında ona xüsusi yer ayırmış, özünəməxsus məzmunlu (və tarixi!) mülahizələrini söyləmişdir ki, bu gün dil quruculuğunun, dövlətin dil siyasətinin və ümumiyyətlə, xalqın (və dövlətin)dilinə yaradıcı münasibətin «yol xəritəsi»dir. Və heç şübhəsiz, sabah da belə olacaqdır...

Qurultaydakı məşhur nitqində Heydər Əliyev xatırlayırdı ki, «yadımdadır, ilk dəfə Yazıçılar İttifaqının qurultayında mən Azərbaycan dilində nitq söyləyəndən sonra (bu hadisə 1971-ci ildə olmuşdu – N.C.) tənəffüsə çıxdıq. Hamı gəlib məni təbrik edirdi. Ona görə ki, mən orada, birinci növbədə, Azərbaycan dilində danışdım. Dedim ki, əziz qardaşlar, axı burada elə bir şücaət yoxdur. Bu, bizim öz dilimizdir... Mən bunu anladım. Çünki dövlət adamları Azərbaycan

dilində danışmamışdılar. Bu dil məişət dili olmuşdu və bir də ədəbiyyat dili olmuşdu. Amma dövlət dili olmamışdı».

Və ümummilli lider əlavə etmişdi:

«Mənim nitqimi yazıçılar böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Biz o illərdə çalışdıq ki, dilimiz inkişaf etsin. Bu sahədə çox çalışdıq. Baxmayaraq ki, elə bir dövətdə yaşayırdıq ki, hakim dil rus dili idi. Ancaq biz dilimizi inkişaf etdirdik və siz, sizin əsərləriniz, ədəbiyyat olmasaydı, şübhəsiz ki, dilimiz bu cür inkişaf edə bilməzdi».

Azərbaycan dilinin inkişafında Azərbaycan yazıçısının xidmətlərini yüksək qiymətləndirən Ulu Öndər qurultayda bu məsələ üzərində xüsusi dayanaraq fəxrlə demişdi:

«Bu gün müstəqil bir dövlət kimi ən fəxr etdiyimiz bir də odur ki, bizim gözəl Azərbaycan dilimiz var. Azərbaycan dilinin formalaşmasında, inkişaf etməsində bugünkü səviyyəyə çatmasında yazıçılarımızın, şairlərimizin, ədəbiyyatşünasların, dilçi alimlərin böyük xidməti var... Xalq xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən istifadə edə bilməyən, ana dilindən bəhrələnmə bilməyən xalq, millət xalq, millət ola bilməz».

Heydər Əliyevin nitqində maraqlı məqamlardan biri də o oldu ki, görkəmli dilçi Tofiq Hacıyevin çıxışındakı bir neçə aktual məsələyə diqqəti cəlb edib dəyərli şərhlər verdi.

Onlardan birincisi o oldu ki, professor Tofiq Hacıyev dedi:

«Cənab Prezident keçən il Türk yazarlarının üçüncü qurultayında təxminən saat yarım qədər geniş, məzmunlu bir çıxış etdi. Türkiyədən gələn yoldaşlarım mənim yanımda oturmuşdular... Dil Qurumunun sədri Əhməd bəy tənəffüsdə dedi ki, sizin Prezident bu geniş çıxışında cəmişi beş Avropa sözü işlətdi. İstanbul Universitetinin professoru Səfi bəy «fakt» sözünü də əlavə etdi. Aydın oldu ki, Prezident bu çüxüşündə cəmi altı Avropa sözü işlədibdir. Dedi ki, amma bizim Prezidentimiz bu boyda çıxış etsəydi, orada 200-dən çox Avropa sözü olmalı idi».

Və əlavə etdi:

«Bu yaxınlarda, sentyabrın 26-da Dil Qurumu ilə Bil-kənd Universitetinin keçirdiyi Dil bayramı yığıncağında oldum. Türk dünyasının böyük elm,təhsil işçisi İhsan Doğra-macı orada dedi ki, Azərbaycan türkcəsi türk dillərinin iç-
risində ən gözəlidir...

Bu qocaman həkim, böyük elm adamı dedi ki, hazırda türk dünyası üçün ortaq türk dili problemi vardır. Azərbaycan türkcəsi bütün türk dünyası üçün, türk xalqları üçün ortaq dil olmağa layiqdir.

Bəlkə özümüz bu işin içindəyik deyə görmürük, amma görürsünüz, kənardan necə qiymətləndirirlər».

Ulu Öndər həmin məsələyə münasibətini belə ifadə etdi:

«Burada professor Hacıyev çıxış edərək Türk Yazar-larının qurultayından bir xatirəni yada saldı. Bilirsiniz, bu hadisə məni sevindirdi. Çünki biz dil haqqında müzakirə apararkən professor Hacıyev belə mövqedə idi ki, dilimizin adı başqa cür olmalıdır. Biz isə qəbul etdik ki, Azərbaycan dili olmalıdır. Amma onun sözləri məni ona görə sevindirdi ki, bizim Türkiyədən gələn alimimiz, dostumuz dilimizin qiymətini verə bilibdir. İş onda deyil ki, bunu mən danışırım, sən danışırısan, o birisi danışır. İş ondadır ki, dilimizin qiymətini verə bilibdir. Həqiqətən, bizimlə dost, qardaş ölkədə – Türkiyədə də dilimizi – Azərbaycan dilini çox sevirlər».

Və əlavə elədi ki:

«Bilirsiniz, mən bunu dəfələrlə demişəm və bu gün fürsətdən istifadə edib yenə də deyirəm: biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dilidir. Biz bunu təsdiq etmişik və bu, artıq bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunubdur. Azərbaycan dilini daha da zənginləşdirmək, daha da inkişaf etdirmək sizin ən müqəddəs borcunuzdur».

Professor Tofiq Hacıyevin «Bir əcnəbi təyyarə meydanından maşınla Dənizkənarı bulvara qədər gələr, bilməz

ki, dünyanın hansı şəhərindədir – Vaşinqtondadır, Ankaradadır, ya Bakıda. Bütün reklamlar, yazılar əcnəbi, yabançı dildir» sözlərinin müqabilində Azərbaycan Prezidenti dedi:

«O ki qaldı reklamlara və şəhərdə başqa dillərdə olan yazılara və yaxud da ki, respublikamızda hansısa kolleclərdə ingilis dilində dərs keçilir, -bunların hamısına baxmaq lazımdır. Ancaq bu məsələdən bir o qədər də narahat olmaq lazım deyil...

...Bizim birinci nailiyyətimiz o olmalıdır ki, öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik. Hər bir azərbaycanlı öz ana dilini bilməlidir, bu dildə səlis danışmalıdır və bu dili sevməlidir. Bununla yanaşı biz çalışmalıyıq ki, məktəblərimizdə, universitetlərimizdə gənclərimiz bir neçə dil öyrənsinlər. Mütləq öyrənməlidirlər».

Və Prezident Azərbaycan, ümumiyyətlə postsovet respublikaları üçün xarakterik olan ciddi bir problemə də toxundu:

«...Azərbaycanda indi də insanlar var ki, əsasən rus dilində danışırlar. Azərbaycan dilində danışmırlar. Bizim dövlət orqanlarında da belələri var. Mən dəfələrlə xəbərdarlıq etmişəm ki, Azərbaycan dilini öyrənin, öyrənməyəsiniz işdən çıxaracağam».

Prezident həmişə olduğu kimi bu dəfə də yazıçılarla açıq danışmaqdan, mövcud problemləri necə varsa o cür deməkdən çəkinmədi:

«Professor Hacıyev mənə deyir ki, siz Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərin işçilərini məcbur edin, onlar Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Mən öz azərbaycanlılarımızı məcbur edə bilmirəm ki, Azərbaycan dilini öyrənsinlər. Amma sizə deyim ki, onlar artıq öyrənirlər. Xarici ölkələrin respublikamızda olan səfirləri artıq Azərbaycan dilini öyrənirlər. Onlar mənimlə görüşəndə çalışırlar Azərbaycan dilində danışırlar. Mən də bunlara çox sevinirəm. Hətta Rusiyanın səfiri hörmətli cənab Bloxin – burada oturubdur – o,

Azərbaycan dilini öyrənir, özü də çox yaxşı öyrənir.

Budur bizim müstəqilliyimizin nəticəsi. Vaxtilə buraya mərkəzdən Azərbaycan Kommunist Partiyasının ikinci katibi vəzifəsinə rus millətindən olan adamlar gəlirdi. Mən onlara Azərbaycan dilini öyrədə bilmirdim. Onlara neçə dəfə deyirdim ki, Azərbaycan dilini öyrənin, ancaq öyrənmək istəmirdilər. Amma bu gün Rusiyanın səfiri öyrənir, Amerikanın səfiri öyrənir, İngiltərənin səfiri öyrənir, Fransanın səfiri öyrənir. Bunların hamısı böyük hadisədir, nailiyyətdir».

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında Azərbaycan da latın əlifbasına keçidin tarixi zərurət olduğunu əsaslandıraraq, hələ XIX əsrdən görkəmli Azərbaycan ziyalılarının ərəb əlifbasından latına keçmək uğrunda ardıcıl mübarizə apardıqlarını xatırladan ümummillə lider dillə bağlı mülahizələrini aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırdı:

«Beləliklə, görürsünüz, dil məsələsi ilə əlaqədar nə qədər məsələlər meydana çıxır. Ancaq yenə də ən əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi Azərbaycan dilini əbədi edibdir və bu gün Azərbaycan dilimiz yaşayır və yaşayacaqdır. Qoy Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycanda, eləcə də dünyada yaşayan bütün azərbaycanlıların dili olsun!»

2001-ci ilin iyun ayının 18-də Azərbaycan Prezidenti «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında bir fərman verdi ki, həmin fərman, tam məsuliyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilinin tarixində görünməmiş hadisə idi. Dövlətin dil siyasətini bütün miqyası ilə olduqca dolğun şəkildə əks etdirən fərman həm də elmi-metodoloji məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Sənəddə Azərbaycan dilinin mənşəyi məsələsinə ayrıca (və geniş) yer ayrılışdır və burada qeyd olunur ki, «Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin geniş Avrasiya məkanına yayılan türk xalqlarının az qala bütün dil xüsusiyyətlərini əks etdirəcək qədər rəngarəng olmasının da

başlıca səbəbi ta qədimlərdən bu torpaqlarda etnik baxımdan eyni köklü türk etnoslarının mövcud olmasıdır».

Bu, uzun illər (və məhz siyasi məqsədlərlə) türk etnoslarının Azərbaycana nəinki ilk orta əsrlərdə, hətta monqol-tatar yürüşləri dövründə gəldiklərini yeganə akademik mövqeyə çevirməyə çalışanlara tutarlı cavab olmaqla yanaşı həm də (və daha əsası!) milli tarixi təfəkkürün, ana qaynaqlarını türkcülükdən alan azərbaycançılıq ideologiyasının təntənəsi idi.

Azərbaycan dili tarixinin bir sıra mübahisəli və ya uzun illər hansısa ideoloji məqsədlə mübahisə obyektinə çevrilmiş problemlərinə aydınlıq gətirilən fərmanda dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi üçün bir sıra konkret tədbirlərin görülməsi də irəli sürülür:

«...Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımınca əməl olunmur. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə olunur».

Fərman aşağıdakı çox mühüm müddə-qərarlarla bitir:

«1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın.

2. «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında» qanun hazırlansın.

3. Azərbaycan Respublikasının nazirlik, idarə, təşkilat və müəssisə rəhbərləri öz tabeliklərində olan qurumlarda dövlət dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı uzunmüddətli kompleks planlar hazırlayıb həyata keçirsinlər.

4. Təhsil nazirliyi orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, bu dildə təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı əsaslı

dönüş yaratmaq istiqamətində qəti tədbirlər həyata keçirsin.

5. Azərbaycan MEA və Təhsil nazirliyi Azərbaycan Yazıçılar Birliyi ilə birlikdə latın qrafikasında çap olunacaq zəruri elmi, bədii, tədris və s. ədəbiyyatının siyahısını hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim etsinlər.

6. Azərbaycan MEA Azərbaycan dilçiliyinə dair aparılmalı araşdırmaların proqramını hazırlasın və araşdırma işinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Prezidentinə məlumat versin.

7. Şəhər və rayon icra hakimiyyəti başçalarına tapşırılsın ki, yerlərdə istifadə olunan lövhə, reklam, şüar, plakat və s.-in dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə uyğun olması baxımından tədbirlər görsünlər.

8. Azərbaycanda nümayiş etdirmək üçün alınacaq əcnəbi kino və televiziya məmulatlarının Azərbaycan dilinə dublyaj işi lazımı səviyyədə qurulsun.

9. 2001-ci il avqustun 1-dən respublikada bütövlükdə latın qrafikasına keçirilsin».

«Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman göstərdi ki:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on ildir ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir ehtiyacdır;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlmək lazımdır;

3) Haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparacaq bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna görə, sırayı yox, tarixi səciyyə daşdığına görə xüsusi elmi konsepsiya ifadə edir.

Əlbəttə, «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin əsəri idi – burada H.Əliyevin qurduğu dövlətin milli dil siyasəti əks etdirilir, həmin dövlət (və dil) uğrunda aparılmış mübarizənin tarixi və gələcəyi ifadə olunurdu. Ona görə də fərmanda irəli sürülmüş ideyalar aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər:

1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;

2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

Məhz Heydər Əliyevin formalaşdırdığı dövlət dil siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində

1) Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq siyasi nüfuzu təmin olundu;

2) təhsilin, elmin, ədəbiyyatın və s. inkişafı ana dilinin – dövlət dilinin tərəqqisi üçün münbit şərait yaratdı;

3) Azərbaycan dili Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq mövqeyinin yüksəlməsi ilə tarixdə ilk dəfə geniş beynəlxalq arenaya çıxdı.

Ümummilli liderin milli dil siyasətinin ideya-məzmunu qədər mənbələri də zəngindir. Heydər Əliyevi əlinə təbaşir alıb millətinə yeni əlifbanı (dili!) öyrədən böyük Atatürklə müqayisə edənlər tamamilə haqlıdırlar. Mümkün olan hər bir şəraitdə Azərbaycan dilindən bəhs etmək, onun qüdrətindən danışmaq, onu sevdirmək Heydər Əliyevin daxilindən, təbiətindən, milli lider olaraq şəxsiyyətindən irəli gəlirdi. Tək yazıçılarla yox, gənclərlə, yaxud təhsil işçiləri ilə görüşlərində də, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan azərbaycanlılarla söhbətlərində də mütləq dil məsələsini ön plana çəkib öz müdrik məsləhətlərini verir, onları mənən, ruhən səfərbər edirdi.

Ümummilli liderin milli dil siyasətindən danışarkən çox mühüm bir məsələni də dönə-dönə (və qürurla!) qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyanın o möhtəşəm

dövlət adamlarındandı ki, güclü natiqliq istedadına malik idi. Və o, Azərbaycan dilini yalnız ürəkdən sevməsi, onun dövlət dili hüquqlarını müdafiə edib milli (və beynəlxalq) nüfuzunu yüksəltməsi ilə deyil, həm də bu dildə gözəl danışması, hər kəsə nümunə göstərməsilə ona (Azərbaycan dilinə) tarixi şöhrət qazandırdı, elə bir abidə ucaltdı ki, bundan sonrakı nəsillər ana dilini, dövlət dilini bir də ona görə sevcəklər ki, o, Heydər Əliyevin dilidir.

Ümummilli liderdən sonra Azərbaycan dili ilə bağlı qazanılmış hər bir nailiyyətdə (bunlar isə, tamamilə təbii olaraq, kifayət qədərdir) Heydər Əliyevin – Ulu Öndərin həmişə qədirşünaslıqla, ehtiramla etiraf ediləcək böyük rolu olmuşdur. Və bundan sonra da, heç şübhəsiz, həmişə olacaqdır.

Azərbaycan Prezidenti, bütün dünyada Azərbaycan dilinin inkişafının qarantı İlham Əliyevin «Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında» 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı, eləcə də «Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı» (9 aprel 2013-cü il) Azərbaycan dövlətinin yürütdüyü dil siyasətinin ardıcılığının (və mükəmməlliyinin) göstəricisidir.

2015

AZƏRBAYCAN PREZİDENTİNİN YENİ SƏRƏNCAMI DÖVLƏT DİLİNİN İNKİŞAFINA YENİ TÖHFƏDİR

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyasının yeni tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 13 noyabr 2017-ci il tarixli sərəncamı Azərbaycanda dövlət dilinin qorunub qloballaşan dünyanın çağırışlarına uyğun daha da inkişafı sahəsində yürüdülmən və azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanan məqsədyönlü siyasətin məntiqi davamıdır.

Həmin siyasətin əsaslarını ümummillə lider Heydər Əliyev, ilk növbədə, “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli məşhur fərmanında təqdim etmişdir.

Əlbəttə, rəsmi dövlət sənədində bu və ya digər orijinal elmi konsepsiyanın irəli sürülməsi qeyri-adi hadisədir. Bununla belə, həmin “qeyri-adiliy”i ən azı aşağıdakı səbəblərə görə qəbul etmək lazım gəlir:

1) Azərbaycan dilinin (və xalqının) mənşəyi barəsində bir neçə on il idi ki, davam edən mübahisələri yekunlaşdırmaq, tarixi faktların (və sağlam tarixi düşüncənin) mövqeyindən əsaslı bir konsepsiya vermək artıq yalnız elmi deyil, həm də milli, ictimai-siyasi bir zərurət idi;

2) Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi yaşamaq, daha da inkişaf etmək üçün etnososial, mədəni-mənəvi potensialının olmasını göstərmək məqsədilə tarixdən, daha dərin köklərdən gəlməyə ehtiyac duyulmuşdu;

3) haqqında söhbət gedən fərman bir dövlət sənədi

olaraq bütövlükdə Azərbaycan dövlətinin (və xalqının) marağını əks etdirsə də, həmin dövləti yaradan, həmin xalqı işıqlı gələcəyə aparan bir mütəfəkkirin düşüncəsinin məhsulu olduğuna (və konseptual səciyyə daşdığına) görə xüsusi elmi-metodoloji mövqe ifadə edə bilərdi.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanda irəli sürülmüş ideyalar içərisində aşağıdakılar diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması;
- 2) Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanla Azərbaycan dilinin kiril əlifbasından latına keçid prosesi sona çatdırılmış oldu. Və ümumiyyətlə, fərmanda həlli nəzərdə tutulan problemlərin mühüm bir hissəsi ötən illər ərzində ya tamamilə aradan qaldırıldı, ya da həmin istiqamətdə çox təsirli tədbirlər görüldü... Bununla belə, dil, eləcə də onun tərkib hissəsi olan nitq mədəniyyəti məsələləri zamanın çağırışlarından irəli gələrək özünün müxtəlif tərəfləri ilə həmişə dövlətin diqqəti mərkəzindədir.

Ulu öndərin milli (və müstəqil) dövlət quruculuğu missiyasını uğurla davam (və inkişaf) etdirən Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan dilinin (və nitq mədəniyyətinin) daha da yüksəlişi üçün zəruri tədbirlər görmüş və görməkdədir.

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncam, əslində, Azərbaycanda kiril əlifbasından latına

keçid prosesinin başa çatdırılmasını keyfiyyətcə təmin etmiş oldu. Belə ki, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının, elminin ən zəruri nümunələri yeni əlifba ilə (və kütləvi tirajlarla) qısa bir zamanda nəşr edilib ölkə kitabxanalarına hədiyyə olundu.

Ümumiyyətlə, ölkədə latın əlifbasına keçidin üç mərhələdə aparıldığını demək mümkündür:

1) təhsil sistemi, dövlət idarələri, ictimai qurumlar və s. kimi mobil təşkilatların yeni əlifbaya keçməsi;

2) kütləvi informasiya vasitələrinin yeni əlifbaya keçməsi;

3) latın əlifbası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2013-cü il 9 aprel tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan dilinin ictimai, siyasi, mədəni mövqeyinin gücləndirilməsinə təkan verən, həqiqətən, tarixi sənəddir.

“Dövlət Proqramı”nın “Giriş”ində, tamamilə təbii olaraq, müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan dövlətinin, onun qurucusu, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlət dilinin inkişafı sahəsindəki xidmətləri qeyd olunur. Və göstərilir ki, bu xidmətlər konseptual ideya-məzmun daşıyır:

“Bu gün Azərbaycan dilinin milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən olaraq istifadəsi və əsaslı tədqiqi, ölkədə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin yaxşılaşdırılması üçün

əlverişli zəmin yaradılmışdır. Eyni zamanda elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı qloballaşma dövrü Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsini tələb edir. Respublikada dil siyasətinin bir-mənalı şəkildə formalaşdırılması, ana dilinin dövlət dili kimi tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi və dünya azərbaycanlılarının ünsiyyət vasitəsinə çevrilərək milli həmrəyliyin göstəricisi kimi beynəlxalq aləmdə rolu və nüfuzunun yüksəlməsi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

“Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmandan sonra Azərbaycan dilinin qorunub inkişaf etdirilməsi istiqamətində ikinci çox mühüm (tarixi!) dövlət sənədi olan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”na konkret müddəaların əks olunduğu “Tədbirlər Planı” da əlavə edilmişdir ki, onlar aşağıdakı sahələri əhatə edir:

1. Normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi.
2. Azərbaycan dilinin tədrisinin genişləndirilməsi.
3. Azərbaycan dilinin tədqiqinin genişləndirilməsi.
4. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və təbliği sahəsində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi.
5. Azərbaycan dilinin kütləvi informasiya vasitələrində təbliği.

“Dövlət Proqramı”nın tətbiqindən keçən bir neçə illik təcrübə göstərir ki, ölkənin dil-ünsiyyət mədəniyyəti ilə bağlı həyatında ciddi canlanma yaranmış, “Proqram”da

qarşıya qoyulan vəzifələrin bir hissəsi artıq uğurla həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan dilinin qorunub daha da inkişaf etdirilməsi, eləcə də Azərbaycan nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi üçün görülən (və görülməli) tədbirlər, əlbəttə, həm yerli şəraitin özünəməxsusluqlarının, həm də beynəlxalq praktikanın nəzərə alınmasını tələb edir. Və əslində, qloballaşan dünyanın “çağırışlar”ı da, hər sahədə olduğu kimi, dil-ünsiyyət mədəniyyəti sferasında da milli olanla transmilli olana qarşılıqlı əlaqədə baxılmasını təkidlə ortaya çıxarmaqla özünün universal prinsiplərini gerçəkləşdirməkdədir.

Heç bir şübhə yoxdur ki, Prezidentin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş yeni tərkib ölkədə dövlət dil siyasətinin bundan sonra da uğurla həyata keçirilməsinə öz töhfələrini verəcəkdir.

2017

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QORUNUB DAHA DA İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜÇÜN GÖRÜLMƏSİ ZƏRURİ OLAN TƏDBİRLƏR

1. İlk növbədə, ölkədə ona nail olmaq lazımdır ki, azərbaycanlı ailələrdə doğulan körpələrin əcnəbi dillərdə deyil, məhz ana dilində (Azərbaycan dilində) dil açması, ən azı beş yaşına qədər uşaqların anadilli (azərbaycandilli) ünsiyyət mühitində böyüməsi təmin edilsin. Kifayət qədər geniş yayılmış belə bir yanlış təsəvvür aradan qaldırılsın ki, guya uşaq çox kiçik yaşlarından ana dili də daxil olmaqla bir neçə dili mənimsəyə bilər... Və bu məqsədlə mövcud dövlət qurumları, xüsusilə Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi uşaqların nitq vərdişlərinin, eləcə də ilkin nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı, mütəxəssislərin iştirakı ilə, müvafiq tövsiyələr hazırlayıb gənc ailələrin istifadəsinə versin.

2. Anadilli (azərbaycandilli) bağçalar şəbəkəsinin genişləndirilməsilə yanaşı, burada təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin o səviyyəyə yüksəldilməsi lazım gəlir ki, valideynlər, xüsusilə milli aristokratiya sayılan təbəqə öz körpələrini oraya verməkdən hər hansı «kompleks» hiss etməsin və bu, Azərbaycan cəmiyyətinin adi həyat tərzinə çevrilsin... Məlum məsələdir ki, ana dilinə (dövlət dilinə) strateji münasibəti yüksək təbəqənin ünsiyyət zövqü (və dil seçimi) müəyyən edir ki, bu zövq (və seçim) isə xeyli dərəcədə kosmopolit, yaxud transmilli səciyyə daşıyaraq bilavasitə praktik-utilitar tələblərə əsaslanır.

3. Azərbaycan dilinin həm ölkə daxilində, həm də dünyada sosial-mədəni (bunun ardınca isə siyasi-ideoloji) nüfuzunu müəyyən edən ən əsas amillərdən biri orta təhsildir. Və burada ən azı üç tələb gözlənilməlidir:

a) azərbaycanlıların mütləq əksəriyyətinin məhz ana dilində (Azərbaycan dilində) orta təhsil almasının təmin olunması;

b) azərbaycandilli təhsilin beynəlxalq standartlara cavab verməsi (qeyd edək ki, orta təhsil səviyyəsində Azərbaycan dili elmi-intellektual ifadə imkanlarına, kadr potensialına görə dünyanın heç bir inkişaf etmiş dilindən geri qalmır);

c) azərbaycanlı şagirdlərin orta təhsil dövründə ən azı bir beynəlxalq dili, xüsusilə ingilis dilini mükəmməl öyrənmələri üçün hər cür şəraitin yaradılması.

Qeyd: Hər bir xalqın övladlarının orta təhsili mənsub olduğu xalqın dilində (ana dilində) alması həmin xalqın yalnız dili üçün deyil, ümumən varlığı üçün strateji məsələdir. Lakin keçmişdə olduğu kimi bu gün də müxtəlif səbəblərdən irəli gələrək uşaqlara nüfuzlu (beynəlxalq) dillərdə orta təhsil vermək meyli mövcuddur və demokratik ölkələrdə, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasında bunun üçün geniş imkanlar vardır... Bununla belə heç cür imkan vermək olmaz ki, ölkədəki həmin məktəblərdə Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və tarixi fənləri azərbaycandilli məktəblər üçün nəzərdə tutulmuş həcmdən az, yaxud aşağı keyfiyyətdə tədris olunsun...

Bəzən belə bir yanlış təsəvvürə istinad edilir ki, guya başqa dilli məktəblərdə təhsil alsalar da, uşaqlar ana dilini öz-özünə öyrənirlər. Əlbəttə, öyrənirlər, ancaq bu dil elmin, intellektin dili yox, məişət dilidir... Və bu da bir həqiqətdir ki, orta məktəbdə ana dilində təhsil almış, yəni milli dil təfəkkürü (və şəxsiyyəti) tamamilə formalaşmış gənc sonralar ali (Universitet) təhsilini hansı dildə davam etdirməsindən asılı olmayaraq milli dil yaddaşını unutmur.

4. Müxtəlif yaşda uşaqların anadilli (azərbaycandilli) təfəkkürünün inkişafını təmin edəcək müasir texniki vasitələr – jurnallar, kitablar, televiziya verilişləri və s. yox dərəcəsidir... Ona görə də rus və ingilis dillərində olan bu cür vəsaitlərə həm maraq artıq, həm də belə bir kütləvi təsəvvür

yarandır ki, uşaqlar daha çox texniki vasitələrlə təchiz olunmuş dillərdəki məktəblərə verilsin...

Qeyd: Son illərdə Türkiyə televiziya kanallarına Azərbaycanca çox baxılması nəticəsində uşaqlar Türkiyə türkcəsini özlərindən asılı olmayaraq mənimsəyirlər... Bu, bir tərəfdən, yaxşıdır, digər tərəfdən isə, həmin uşaqların dil təfəkkürünə ana dilinin (Azərbaycan dilinin) ədəbi normalarına zidd əvvəl tələffüz, sonra isə yazı vərdişləri gəlir.

5. Orta məktəb şagirdlərindən fərqli olaraq Universitet tələbələri peşəkar dil vərdişlərinə, yəni gələcək ixtisasları ilə yanaşı, onun xüsusi «dil»inə də yiyələnirlər. Və müşahidələr göstərir ki, bu sahədə, ilk növbədə həmin xüsusi «dil»in mənimsədilməsi, yaxud mənimsənilməsi sahəsində problemlər vardır: məsələn, müvafiq sənədlər aydın bir dildə tərtib edilmir və ya hansısa peşəkar informasiyanın şifahi təqdimi anlaşılıqlı olmur... Bu isə ana dili (Azərbaycan dili) barədə professional ünsiyyətdə «ikinci dərəcəlilik» kompleksi vardır... Ona görə də lazım gəlir ki, Universitetlərdə xüsusilə cəmiyyətlə birbaşa ünsiyyətdə olacaq mütəxəssislərin nitq mədəniyyətini yüksəltmək üçün fənlər tədris olunsun; məsələn, müəllimin, hüquqşünasın, həkimin, diplomatın, politoloqun və s. nitq mədəniyyəti...

Qeyd: Azərbaycan Universitetlərinin müxtəlif fakültələrində əsasən dilçilərin tədris etdikləri ümumi «nitq mədəniyyəti» fənni mövcuddur, lakin bu, az faydalıdır; hər ixtisas üzrə nitq mədəniyyətinin tədrisi həmin ixtisasın bilicisi tərəfindən aparılmalıdır.

6. Məlumdur ki, bütün dillər kimi, Azərbaycan dili də, əsasən, beş diferensial (fərqli) formada təzahür edir. Sadəcə mürəkkəbə doğru həmin formaları aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar: 1) məişət, yaxud adi ünsiyyət dili; 2) publisistik dil; 3) bədii dil; 4) rəsmi-ışgüzar dil; 5) elmi dil.

Azərbaycanın məişət, yaxud adi ünsiyyət dili kifayət qədər zəngin olub həm formalaşmış ədəbi dilə, həm də çoxsaylı ləhcələrə, şivələrə əsaslanır. Və tarix göstərir ki, türk

mənşəli bu qədim dil təzahürü uzun əsrlər boyu yad dillərin güclü dağdııcı (assimliyativ) təsirlərinə qarşı inamla müqavimət göstərmişdir... Ümumiyyətlə, hər hansı dilin, o cümlədən Azərbaycan dilinin varlığının ən mühüm dayağı onun məişətdə, adi ünsiyyətdə, daha konkret desək, ailədə işlətdiyi dildir. Ona görə də, ilk növbədə, tədbirlər görmək lazımdır ki, Azərbaycan ailəsinə yad dillərin ayaq açması «qonaq» statusunu aşib ailə üzvləri arasında əsas ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsin...

Bu gün Azərbaycan dili daha çox publisistik üslub hesabına inkişaf edir. Dünya ictimai, siyasi, mədəni, intellektual fikri ilə intensiv və geniş miqyasda, xüsusilə öz dövlət müstəqilliyinə malik bir cəmiyyətin iradəsinin ifadəsi kimi təmasda olan publisistik dilimizdə yüzlərlə qəzet, jurnal nəşr edilir, onlarla televiziya və radiolar fəaliyyət göstərir... Lakin təəssüf ki, Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları; leksik, qrammatik və üslubi normaları da ən çox publisistikada pozulur... Görünür, publisistik dilin stilistik axtarırlarının, zəruri dil-ifadə eksperimentlərinin qarşısını alıb, onları məhdudlaşdırmamaq şərtilə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazımdır:

a) kütləvi informasiya vasitələrinin dilində gedən proseslərin vaxtaşırı monitorinqlərinin aparılması (bu monitorinqlər həm rəsmi, həm ictimai, həm də həvəskar maraqlarla məhz peşəkar səviyyədə aparılmalı, nəticələr yalnız KİV-in deyil, ümumən cəmiyyətin diqqətinə çatdırılmalıdır);

b) KİV-də dil-üslub mədəniyyəti üçün məsuliyyət daşıyan (lazım gələrsə, məsləhət verməyi bacaran) əməkdaş, yaxud əməkdaşlar olmalıdır;

c) jurnalist kadrları hazırlayan Universitetlərdə dil-üslub təliminə jurnalistin peşə fəaliyyətinin ən mühüm tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır.

Hər bir KİV-çi (jurnalist) dərk etməlidir ki, mənsub olduğu xalqın dilinin taleyi bu gün yazıçıdan, alimdən, dövlət məmurundan çox onun ixtiyarındadır...

Azərbaycan dili bugünkü inkişaf səviyyəsinə görə, ilk növbədə, Azərbaycan ədəbiyyatına – «Dədə Qorqud» eposuna, Nəsimilərə, Füzulilərə, Vaqiflərə, Sabirlərə, Səməd Vurğunlara minnətdardır... Ancaq bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı eynilə ingilis, alman, fransız, rus... ədəbiyyatı kimi öz dilini qorumaq reallığından (və «mistika»sından) məhrumdur...

Rəsmi-ışgüzar üslub sahəsində Azərbaycan dilinin tarixi problemləri həmişə çox olduğuna görə bu gün hansısa böyük perspektiv nailiyyətdən danışmaq çətindir. Biz, sadəcə, təqlidçi olmuşuq – ərəbcənin, farscanın, ruscanın... İndi isə inciliscənin təqlidçisi olmağa çalışırıq...

Bu sahədə Azərbaycan dilini sadəcə ölkə daxilində qorumaq lazımdır...

Elmi dil sahəsində strateji imkanlarımız orta təhsil səviyyəsinə qədərdir... Hər hansı azərbaycanlının normal ali təhsil (bakalavr və magistratura səviyyəsi üzrə) alması üçün ingiliscə bilməsi tələb olunur... Və burada Azərbaycan dilinin günahı yoxdur... Elm haradadırsa oraya getmək lazımdır... Hansı dildə olursa olsun... Lakin ana dilinə ehtiramla...

7. Bu gün Azərbaycan dilinin həm ölkə daxilində, həm də ölkədən xaricdə nüfuzunu qoruyan üç mənbə var ki, o mənbələr həmişə sağlam saxlanılmalıdır:

- a) ailənin təbii ünsiyyət ehtiyacı;
- b) dünyada nə qədər azərbaycanlı (azərbaycandilli) varsa hamısının anadilli ünsiyyəti təminatı;
- c) dünya azərbaycanlılarının lideri İlham Əliyevin siyasi mövqeyi.

2017

MİLLİ PARLAMENTDƏ MİLLİ DİL TƏƏSSÜBKƏŞLİYİ

Azərbaycan dövlət müstəqilliyi qazandığı 1918-1920-ci illərdə qurulmuş Xalq Cümhuriyyəti Parlamentində aparılan müzakirələr ideya-məzmunu ilə yanaşı, nitq mədəniyyəti baxımından da böyük maraq doğurur. Xüsusilə ona görə ki, Azərbaycan türkcəsi uzun əsrlərdən sonra ilk dəfə olaraq xalqın (və ölkənin) iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni taleyinin müzakirə edildiyi ali dövlət təşkilatına – Cümhuriyyət Məclisi-Məbusanına hakim olur...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan ediləndən az sonra türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili olması haqqında qərar qəbul etdi. Və bu qərarın de-fakto olaraq necə həyata keçməsi prosesini göstərən ən mötəbər (və ali!) mənbə Azərbaycan Məclisi-Məbusanının iclasıdır.

İclaslardakı çıxışların mütləq əksəriyyəti dövlət dilində olsa da, müəyyən qismi rusca edilmişdir; hərdən bir “rusca!rusca!” qışqıranların səsi gəlsə də, aparıcı tendensiya “türkcə”nin müdafiəsində inamla dayanmış və ümumiyyətlə, Azərbaycan Məclisi-Məbusanı Azərbaycan dilini yalnız de-yurə deyil, de-fakto da dövlət dili səviyyəsinə yüksəldə bilmişdir.

Ancaq bu, o qədər də asan olmamışdır...

1918-ci ilin 16 noyabrında Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin təsis iclasını açarkən Milli Şura sədri M.Ə.R-əsulzadə, tamamilə təbiidir ki, tarixə bir nəzər salaraq demişdir:

“Azərbaycanlılar, necə ki hamınıza məlumdur, heç

vəqt hürriyyət və istiqlaliyyət fikrindən ayrılmayaraq daima bu uğurda çalışmış, mübarizə eləmişlərdir, Rusiya çarizmi dövründə onların fəaliyyəti yalnız milli ədəbiyyat, milli məktəb, milli mədəniyyət mübarizəsində təzahür etmişdir. Çarizmin süqutu ilə bütün millətlər əl-ələ verib müqəddə-rati-milliyələrinin həlli, hüquq və istiqlaliyyətləri yolunda çalışırdılar”.

Parlamentin 7 dekabr 1918-ci il tarixli iclası barədəki “Təəssürat”ından isə Üzeyir Hacıbəyli yazır:

“Padşahlı məmləkətlərdə məclisi-məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusa-nını bir nəfər vətən övladı açdı”.

Və Üzeyir bəy həmin “vətən övladı”nın -M.Ə.Rəsul-zadənin nitqinin mükəmməlliyindən bəhs edəndən sonra baş nazirə keçir:

“ Növbəti ministrlər rəisi Fətəli xan Xoyskiyə yeti-şdi.

Xudavandi-aləm hər yerdə istibdad varsa, evini yıx-sın, necə ki rus istibdadının evini yıxdı. Qoyurdularını ki, vaxtında dilimizi ögrənək ki, yeri düşəndə danışarkən fikri-mizi söyləməyə söz axtarmağa möhtac qalmayaq!

Bavücadın Fətəli xan çox da duruxa-duruxa danış-mırdı, dilinə hətta rəvan demək də caizdir. Anasından ög-rənmiş dilinə bir qədər də türk qəzetləri mütaliesindən və bir də Osmanlı türk arkadaşlarımız ilə bir müddət təmasda bulunub deyünub deyib-danışmağ məcburiyyətindən hasil olan sözləri qatıb, bir dil düzəltdi ki, onunla ifadəyi-məram edirdi.

Fətəli xan zatən nitq söyləmirdi. O, məbuslar əfəndilərlə dərdləşmək istiyordu, dərdini söyləyib şikayət edirdi”.

Və bu nitqdən bir parça:

“Ən böyük rəlalətmiz bu idi ki, o vəqt hökumət göydən asılı kibi idi. Zira hürriyyət, ədalət, üxuvət bayrağı daşıyanlar Bakıyı əlimizdən almış, bizi paytaxtsız qoymuşdular. Azərbaycanın kökünü təşkil edən, məmləkətin həqiqi sahibi olan müsəlmanlar qətlə edilərək Dağıstan, İran və Turana dağılmışlardır. Şəhərdə bir iş görəcək adamımız qalmamışdı... Şükürlər olsun ki, artıq məqsədlərimizin bir çoxuna çatdıq: Bakı əlimizə keçdi...”

Fətəli xan Xoyski Məclisin 26 dekabr 1918-ci il tarixli 5-ci iclasındakı hesabatında demişdir:

“Məarif nəzarəti hər kəsə imkan verməlidir ki, öz ana dilində oxusun. Böylə imkan verilməmək bəlasındandır ki, bu gün bən sizinlə istədiyim kibi danışa bilmiyorum. Bizdə böylə olmamalıdır”.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin dil məsələsində tutduğu demokratik yol bu sahədə müəyyən problemlər də yaratmışdır. Belə ki, bəzi millət vəkilləri rusca danışmağa üstünlük vermişlər ki, bu barədə Ü.Hacıbəyli öz “Təəssüf”lərindən birində yazır:

“Raboçi klubda rus fəhlələri müsəlman nətiqlərindən rusca danışmağı tələb edirmişlər. Parlamanda dəxi hərdən bunu tələb edənlər olmayır deyil, fəqət tələb edənlər ruslar degildir.

“Rusca, rusca!” – deyə hərdəm yerlərindən əmr verən məbus əfəndilərimizi mən başa düşürəm: istəyirlər ki, qeyri-müsəlman məbusanlarımız həqqində əvvəla adi “nəzakət”

rəsmiyyəti icra edilsin və saniyədən danışılan məsələlərdən, təklif olunan qərarlardan onlar da müxbir olub işdə iştirak etsinlər.

Buna heç bir sözüümüz yox! Hələlik bu dilə möhtacığ və istimalına da məcburuq. Lakin rusca danışılmasın, rusca ancaq tərcümə edilsin”...

Ü.Hacıbəyli Məclisdə “ adi söhbətlər” məsələsinə də toxunaraq göstərir ki, “məbuslar ilə rəis əfəndi arasında və ya məbuslarımızın öz aralarında təati edilən sözləri rusca sözləməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

-Pozvolte mne dva slova!

-Vı o çem?

-Y na sçet zayavleniye çlena!...

Bunun kimi mükəlliməyi parlamanda rusca keçirtməyə nə hacət? Bir halda ki danışan da türkdür, danışdırılan da...”

Üzeyir bəy Məclis üzvü Səfikürdskinin “zapros” əvəzinə “sorğu” sözünü işlətməsini də təqdir etmiş və tamamilə doğru olaraq əlavə eləmişdir ki, “zaten bu sözü Səfikürdski cənabları özündən çıxarmayıbdır. Dilimizin mənbəi-sərvəti olan... kəndlərimizdə... “sorğu-sual” sözü vardır.

... Zənn edirəm , bu “sorğu” sözünü “zapros” yerinə Səfikürdski ilə bərabər hamımız dəxi işlətsək, uduzmarıq ki, udarıq. Türkiyə Məclisi-Məbusanında “zapros” sözünə “təqdir” denildiyi qəzetlərdən anlaşılmıqdır”.

Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Cümhuriyyət Parlamentində hüquq terminlərinin milliləşdirilməsi meyl güclü olmasa da, hər halda yox deyildi.

Məsələn, 17 mart 1919-cu il tarixli iclasda Məclisi-Məbusan Nizamnaməsi qəbul edilərkən M.Ə.Rəsulzadə deyir:

“Nizamnaməni qəbul etdiniz. Lakin türkcə istilahnın təshihata ehtiyacı vardır. Ona görə təklif edərdim ki, Nizamnamə təshih üçün Təshih komisyonusuna verilsin”.

Parlamentin 25 fevral 1919-cu il tarixli iclasında “hərbiyyə nəzarətinin müvafiq məmurlarına verilən isimlər barəsindəki qanun layihəsi” müzakirəyə çıxarıldı. Və Məclisə sədrlik edən Həsən bəy Ağayev məlumat verir:

“... Ərz etməliyəm ki, hərbiyyə nazirimiz həyatının qismi-əzəmini Rusiya daxilində keçirdiyindən və məruzədə bir çox xüsusi islahlar olduğundan onları türkcə deməyə qadir degildir. Ona görə də özü rica ediyor, bən də öz tərəfimdən təvəqqe ediyorum, bu günlüyə istisna olaraq izin verəsiniz, mətləbini rusca söyləsin. Çünki mətləb əhəmiyyətli və türk dilində mühüm mətləbləri izah edəmiyəcəkdir”.

Və yerlərdən səslər gəlir:

“Qəbuldur, qəbuldur!”

Hərbiyyə naziri Səməd bəy Mehmandarov çıxışına belə başlayır:

“Bən qabaqca parlamandan üzr istəməliyəm ki, rusca danışacağam. Çox utanıyorum ki, öz dilimi Məclisi-Məbusanda danışmaq qədər bilmədiyimdən rusca söyləməyə məcburam”.

Hərbiyyə nəzarətinin fəaliyyəti müzakirə edilərkən Məclis üzvü Rəfiyev bildirir ki, araqarışdıranlar “guya komanda türk dilində degil, rus dilindədir” yalanını yayırlar, halbuki “komanda türk dilindədir”.

Məclisin 14 aprel 1919-cu il tarixli iclasında Rəisi-

Vükəla Nəşib bəy Yusifbəyli deyir:

“Məlumunuzdur: istiqlalımız həp məarifə bağlıdır. Əgər milli məarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün fəlah və nicat ümidi qalmaz. Hökumət bunu biliyor. Bunun üçün ibtidai təhsilin ümumi olmasına əsas hazırlamaya və iş bu eylüldən etibarən mütəəddid ibtidai məktəblər açmaya təşəbbüs edəcəkdir... Mövcud edadilərdən bir qismi tədrisən milliləşdiriləcək, digər qismi isə qeyri-müslim çocuqlar üçün rus lisanında ibqə ediləcəkdir. Hər millətin kəndi lisanında oxumasına heç bir maneə olmadığından onların çocuqları üçün hökumət hesabına məktəblər açılacaqdır.

... Tiflisdə bulunan Mavəzayi-Qafqaz darülfünunun paytaxtımıza nəqli üçün müzakirata girişlərək eylül ibtidalarında tədrisatə burada dəvam edilməsinə səy və iqdam edilməkdədir.

Darülfünunumuzda, təbii, lisanımızın, tariximizin, ədəbiyyatımızın inkişafına xidmət edə biləcək kürsülər açıqdır”.

N.Yusifbəylinin bəyannaməsi müzakirə olunarkən parlament üzvü doktor Koxman söz alır:

“Koxman-Hökumətin bəyannaməsi ruscaya tərcümə olunmadığına görə , biz səs verə bilməyəcəgiz.

Səslər -Tərcümə edilsin... Veriniz tərcüməsini özləri oxusunlar...

Sədr -Belə olan surətdə belə eləmək olar: bəyannaməni verək özləri oxusunlar, o vəqtə qədər tənəffüs elan ediyorum”.

Tənəffüsdən sonra Koxman mövqeyini bildirir:

“Hökumət bəyannaməsi rusca tərcümə edilmədi-gindən və biz onun məzmununu bilmədigimizdən formulaya səs verə bilməyəcəgimizi xəbər vermişdik. Şimdi məzmunu-na aşına olduq. Ona görə də lehinə səs verəcəgiz”.

Məclisin 7 avqust 1919-cu il tarixli iclasında təbəəlik haqqında qanun layihəsi müzakirə edilərkən “qeyri-müsəl-man məbuslar tərəfindən bir təklif varid oluyor. Məsələ mü-hüm olduğundan rusca danışılsın, yaxud türkcə irad olunan nitqlər ruscaya tərcümə edilsinlər”. Və bu zaman Məclis üzvü Mustafa Vəkilov yerindən deyir:

“Qətiyyən öylə şey olmaz. Məclisi-Məbusanda rusca nitq söyləmək qanunumuzda yoxdur”.

Slav-rus cəmiyyətinin nümayəndəsi Kravçenkov, tə-bii ki, rusca çıxış edərək məsələni yumşaltmağa çalışır:

“Burada sizin milli hissiniyə toxunacaq bir şey də yoxdur... Xahiş ediyoruz, bu məsələ haqqındakı nitqlər rus dilində irad, yaxud türkcə söylənib də ruscaya tərcümə edilsinlər”.

Müsavətçi Mustafa Vəkilov məsələyə münasibətini daha kəskin bir şəkildə bildirməli olur:

“Bən başa düşmüyorum, həddindən ziyadə səbrli olduğumuzdanmı, yaxud hər şeyə kəmetinalıq göstərdiyimizdəndir ki, bu gün bizə Məclisi-Məbusanımızda bizdən əcnəbi dildə danışmağımızı tələb ediyorlar. Ümum millətlərdə, hər bir dövlətdə qəbul edilmiş və heç vəqt əl vurulmamış olan əsaslardan birisini biz də qəbul etmişik ki, Məclisi-Məbusanda öz dilimizdə danışaq. Bizim dilimiz var. O dildə danışmağa haqqımız var. Və danışmağa qərar vermişik. Qaldı ki, bizim uca səslə bu kürsüdən verilən dərsə də

ehtiyacımız yoxdur. Milli hissiyatımıza nə toxunar, nə toxunmaz, onu özümüz yaxşı biliyoruz. Uca səslə demək lazımdır. Bundan əlavə, bu vaxtdakı Məclisi-Məbusanda bundan daha böyük, daha mühüm məsələlər müzakirə və həll edilmişdir...

... Burası Azərbaycan Məclisi-Məbusandır. Azərbaycanlıların öz dili var, öz Məclisində öz dilini danışmalıdır, bir də böylə təkliflər edilməməlidir. Nitqlərin türkçə irad edilib də ruscaya tərcümə edilməsinə ki, necə bu vaxtdakı Parlamanı heç vaxt böylə şey olmamışdır, bundan böylə də olmamalıdır, ola da bilməz”.

Dil məsələsi özünü tamamilə fərqli (və yüksək intellektual) səviyyədə Azərbaycanda Universitet açılıb-açılmaması ilə bağlı 21 avqust 1919-cu il tarixli iclasda ortaya çıxır...

Məclis üzvü keşiş Kravçenkov bu hadisədən şovinist məqsədlərlə sui-istifadə etmək istəyir:

“... Bizi vadar ediyor inanaq ki, cavan Azərbaycan darülfünunu rus ülum və fünununa dara və bu mənbədən çıxacaq, elmiyyə əxz edəcək olanların qəlbində rus mədəniyyətinə qarşı məhəbbət odu yandıra biləcək bir çox adamlar görəcəkdir. Doğrudur, elm beynəlmiləldir (səslər: “doğrudur!”), fəqət darülfünuna rus professorları cəlb edilməsi bizi ruhən şad ediyor ki, Bakıda tezlik ilə darülfünun açıla biləcək və rus elmi, rus mədəniyyəti qalib olacaqdır (gülüş, səslər, anlaşılmaz sözlər-səs-küy)”.

Və bu “ səs-küy”ün içində nələrin “gizləndiyi”ni anlamamaq mümkün deyil...

M.Ə.Rəsulzadə keşişə dərhal cavab verib deyir:

“Yaxşı olardı ki, bu elm və mədəniyyət mənbəyi türkcə olaydı. Fəqət hələlik bu mümkün degildir. Fəqət bu maneədə heç vəqt və heç kəsi özgə dildə də olsa darülfünun açmaqdan daşındırmamışdır, daşındırammaz da... Kravçenko “rus-rus” deməklə bizi qorxudamaz... Bundan əlavə, məlumunuzdur ki, darülfünun açılan gündən milliləşdirmə binövrəsi qoyuluyor. Darülfünunda türkcə tədris ediləcək və tələbələrımız türk mühiti içərisində öz millətinə yaxın olacaqdır”.

Daha müfəssəl (və professional) izahı isə Maarif naziri Rəşid xan Kaplanov təqdim edir:

“...Bənligini dərk etmiş bir millət üçün heç bir imtahan qorxunc degildir... Bən zənn ediyorum ki, nəinki yalnız Azərbaycan, bəlkə bütün türk aləmində mövcud qüvveyi-elmiyyələr bu adı daşımaya layiq bir darülfünun açmaq üçün kifayət etsin. Fəqət o qədər qüvveyi-elmiyyəmiz olsa belə, məktəbi-aliyyədə mühazirələri türkcə anlamaq istedadına malik tələbələrımız yoxdur. Heç kəsdən gizli deyil ki, cavanlarımızın əksəri ana dilini pək zəif biliyor. Bəziləri hal-hazırda milli darülfünun açmaq qeyri-mümkün olduğuna istinadən cavanlarımızın əcnəbi məmalik darülfünunlarına göndərilmələrini tərcih ediyolar.

... Bu yaxunlarda hüzurunuza təqdim ediləcək olan layiheyi-qanuniyyədən görəcəksiniz ki, əcnəbi məmləkətlərə yüz tələbə göndərmək üçün tam bir darülfünun saxlamaq qədər xərc lazım oluyor.

... Bən tələbələrin əcnəbi məmləkətə göndərilməsi əleyhində degiləm...Amma bu yol bizi milli darülfünuna aparmaz. Onu yaratmaq üçün həqiqi çarə tez zamanda

zəngin Avropa dillərindən birisində bir darülfünün açmaq-
dır. Yaşadığımız şərait altında bu dil rus dilidir... O darül-
fünün Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət
edəcəkdir”.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Maarif naziri onu da
əlavə edir ki:

“Zira həmin darülfününün fəaliyyəti ayrılmış, yaşa-
maq istəyən, zəngin bir lisanə malik, mədəniyyətə bəşəri-
yyətin mühüm bir qismilə mərbut olan bir millətin milli arzu
və amalı ilə dolmuş bir mühit içərisində cari olacaqdır...
Böylə əlverişli bir mühit daxilində... türk lisanı tədrisini
yaxşı bir şərait altına qoymaq və sairə kibi bir çox tədabir ilə
darülfününümü müntəzəmən milliləşdirə bilərik”.

Məclisdə Universitet məsələsi müzakirə olunan
günlərdə Ü.Hacıbəyli “Azərbaycan” qəzetində (21 sentyabr
1919-cu il) “ Milliləşmək” məqaləsini dərc edir. Və həmin
məqalə belə başlayır:

“Dövri-istibdaddan qalmış və bu gün Azərbaycan
istiqlaliyyətinə yaraşmayan bir para işləri “likvidasiya” et-
mək, yəni aradan götürmək yolunda hökumətimiz ciddi-
yyətlə işləməkdədir. Bu... işlərin biri də rus dildir ki, bu günə
qədər aramızda hökumət lisanı hökmündə qalıb, Azər-
baycan istiqlalının şərafini azaltmaqla bərabər, Azərbaycan
türkləri üçün dəxi az müşkülət törətmiyor”.

Və Üzeyir bəy belə bir tarixi (eyni zamanda müasir!)
paradoksu xatırladır ki:

“Azərbaycan türk dili ümumqafqazda yaşayan
müxtəlif lisanlı millətlər arasında ümumi bir dil olmaq kibi
böylə bir beynəlmiləl əhəmiyyəti haiz olduğu halda, yəni bir

erməninin bir dağıştanlı, bir malakanın bir gürcü ilə qonuşub danışmaq üçün türk dilinə müraciət etməyə məcbur olduqları bir halda, bu dilə malik olan türklərin rus dilinə möhtac qalması nə qədər qərib və nə qədər gülünc bir haldır”.

Bəs səbəb nə idi?

Dahi millət xadimi yazır:

“Bu qeyri-təbii hal, əlbəttə, rus istibdadının bərəkətindəndi ki, ruslaşdırmaq politikası sayəsində Azərbaycan türkləri öylə bir şərait içində yaşıyorlardı ki, həmişə rus dilinə möhtac qalırıldılar... Türk dilinə dara olanlar bunu həyata tətbiq etmək və bundan məişət və güzəranları üçün bir fəidə almaq imkanından məhrum edilmişlərdi. Rus istibdadı hər bir “bənd-bərə”ni kəsib dilimizə heç bir yerdə yol vermiyordu”...

Üzeyir bəy “milliləşmək xüsusunda” Maarif naziri Rəşid xan Kaplanovun xidmətlərini yüksək qiymətləndirir:

“ Milliləşmək xüsusunda Maarif naziri tərəfindən iki böyük isə iqdām olunubdur: biri məktəblərin, digəri isə ümumhökumət müəssisələrinin milliləşdirilməsidir. Məktəblərin milliləşdirilməsi, doğrudan-doğruya, icra edilməkdədir. Müəssisələrin milliləşdirilməsinə isə bilavasitə iqdām edilib və vasitə olmaq üzrə bilatəfriq millət ümumməmurlarımız üçün türk dili kursları açılıbdır. Azərbaycan hökuməti dairələrində qulluq etmək istəyən və türk dilinə dara olmayan ümumməmurlar haman kurslara girib türk dili ögrənməyə məcburdurlar. Maarif naziri həzrətlərinin bu yolda ciddiyyətlə çalışmaları şayani-təbrik və layiqi-təhsindir. Bizə məlum olduğı üzrə nazir həzrətlərinin böylə milliləşdirmək

tədbirlərinə qarşı protesto edən və bu iqtimaddan saki olanlar vardır. Lakin eşitdigimizə görə, nazir həzrətləri heç bir güzəştdə bulunmamağa qərar vermişlərdir”...

Bu sözlərin həqiqət olduğunu göstərən bir mühüm dəlil də ondan ibarətdir ki, bunu Üzeyir bəy deyir...

Məlum olduğu kimi, Cümhuriyyət Məclisindəki qeyri-müsəlman üzvlər, adətən, ümumxalq (ümumdövlət) marağından deyil, milli azlıq və ya icma maraqlarından çıxış etmişlər ki, onların biri də erməni Malxazyan olmuşdur... Məclislə hökumət arasında təfriqə yaratmaq istəyən bu adama maliyyə naziri Əliğa Həsənovun 17 noyabr 1919-cu il tarixdəki iclasda verdiyi cavab-izahat maraqlıdır:

“Burada çox şey danışdılar... Malxazov cənabları dedilər ki, bu qanun layihəsi vaxtında büdcə komisiyonuna göndərməyəibdir və maliyyə naziri komisiyonda tez baxılmasına israr etməyəibdir. Yaxşıdır ki, Malxazyan cənabları türkcə bilirlər, eşitsinlər, mən özümü bu barədə müqəssir bilmirəm. Mən dəfəatla israr eləmişəm...”

Xalqın dilinin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsinin, Məclisdə milli problemlərin məhz millətin öz dilində müzakirəsinin nə qədər önəmli olmasını parlament qəzeti “Azərbaycan” dəfələrlə vurğulamışdır. Əhməd Həmdi 9 dekabr 1919-cu il nömrəsində Məclisin bir illik fəaliyyətini dəyərləndirərkən ən mühüm uğurlardan birini də göstərir: bu, ondan ibarətdir ki, keçən bir ildə Azərbaycan Parlamenti “lisani-milli ilə hər təsirini, hər fikrini söyləmiş, millətin həyəcan və hissiyati-ümumiyyəsinə bir mərkəzə toplayaraq tərcüman olmuş idi”...

Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli parlamentində-Məclisi-Məbusanda milli dil məsələsinə, tamamilə təbii (və qanunauyğun) olaraq, həmişə böyük təəssübkeşliklə yanaşılmışdır.

2018

«AZƏRBAYCAN»ın DİLİ

1935-ci ildə Səməd Vurğun məşhur «Azərbaycan» şeirini qələmə aldı!..

«Bir metafora kimi Azərbaycan o illərdə ən iri, ən möhtəşəm bədii əksini bu şeirdə tapmışdır. «Ayrılarımı könül candan, Azərbaycan, Azərbaycan» – dillər əzbəri bir beyt bu gün də Vətənə məhəbbət etirafının riyazi düsturu olaraq qalır – «Könül» və «can» bərabərdir. «Vurğun və Azərbaycan» – milli bədii fikirdə son yüzilin ən klassik poeziya tənliyi ilə, şeirdə «Vurğun arifmetikası» isə belə idi! Və həmin tənliyin ən klassik həllini də öz poeziyasında Vurğun özü vermişdi» (Yaşar Qarayev).

Həmin «həll»in əsas məzmunu, mündərəcəsi nədən ibarət idi?..

«Könül və can kimi Vurğun və Azərbaycan da bir-birindən ayrılmaz idi: «Ayrılarımı könül candan?» -bu, kiməsə, yaxud nəyəyə yönələn ritorik sual deyil, şeirlə vətən arasında «elani-eşq» və «əhdi-peyman» idi. Təsadüfi deyil ki, bir bədii metafora kimi Azərbaycan Vurğuna qədər hələ heç bir şeirdə bu qədər bütöv, bu qədər tam olmamışdı. Heç nə bu rəmzi əbədi vəhdəti parçalamağa qadir deyildi» (Yaşar Qarayev).

Bu şeir ilahi bir istedadın (ruhun!) təzahürü idi... Və Səməd Vurğunun bu şeiri olmasaydı, onun yaradıcılığını, bəlkə də, şübhə altına almaq olardı...

Ancaq inanıram ki, «Azərbaycan şeirini axıracan oxumuş (və dərk etmiş!) bir əhli-bəşər Səməd vurğunun vətənpərvərliyinə (və azərbaycançılıq fəlsəfəsinə!) şübhə eləsin.

Azərbaycan dilinin (türkcəsinin) tarixən (və təbii olaraq!) müəyyənləşmiş öz leksik-semantik sistemi var... Mən hamının ixtiyari şəkildə dərhal anlayacağı və ya anladığını güman edəcəyi olduqca «neytral» bir anlayışdan – sadəcə lü-

ğət tərkibindən danışmaq istəmirəm, söhbət leksik semantikadan (hətta imkan daxilində onun sistemindən) gedəcəkdir.

Keçən yüzilliyin 30-cu illərində – müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normalalarının qərarlaşdığı bir dövrdə meydana çıxmış «Azərbaycan» şeirinin lüğət tərkibi, mənim fikrimcə, həm dövrün müəyyənləşməkdə olan leksik norma axtarıcılığı tendensiyalarının mənzərəsini əks etdirmək, həm də həmin normalaşma prosesinə təsir göstərmək baxımından tarixi maraq doğurmaya bilməz. «Azərbaycan» şeirinin müəllifi (və XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmış azərbaycançılıq məfkurəsinin sovet dövründəki davamçısı!) Səməd Vurğunun 20-ci illərdən başlayıb 50-ci illərdə bitən «söz zövqü»nün obyektivliyinə də, yəqin ki, heç kimin şübhəsi ola bilməz.

Ona görə də «Azərbaycan» şeirinin leksikasını bütün sosial-semantik canlılığı ilə yalnız müəllifin (Səməd Vurğunun!) deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normativliyinin göstəricisi saymaqda yüz il sonra belə məni qınayacaq bir dil (və fikir!) tarixçisi meydana çıxacaqsa, ona minnətdar olardım.

Təxmini hesablamalarıma görə, «Azərbaycan» şeirində 200-dən artıq söz işlənir. Elə sözlər də var ki, təkrarlanır (bu da 350-yə qədər edir)... Təkrarları nəzərə almasaq həmin 200-dən artıq sözün təxminən 75%-i türk, 15%-i fars, 10%-i isə ərəb mənşəlidir. Ancaq nə fars, nə ərəb mənşəli sözlərdən, demək olar ki, heç biri bugünkü Azərbaycan ədəbi dili üçün yad və ya qeyri-normativ deyil. Yalnız «bəhr» (dəniz) sözünə etiraz etmək olar ki, bu da o qədər ekzopoetik kontekstdə təqdim edilir ki, leksik normativliyin keçən əsrin 30-cu illərində pozulduğu bugün ağıla gəlmir:

Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər...

Və nə keçən yüzilliyin 30-cu illərinə qədər, nə də keçən yüzilliyin 30-cu illərindən sonra Azərbaycan şeirində yəqin ki, bu qədər bir-birindən fərqli coğrafiyanı əhatə edən yer adı işlənmişdir: Araz (lar), Azərbaycan, Xəzər, Muğan, Eldar, Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan, Qazax, Kəpəz dağı, Göygöl, Qarabağ, Bakı. Və Qoca Şərq.

Cəmisi üç şəxs adı işlənir... Xan (Şuşinski) və ümumi şəkildə: nizamilər, füzulilər.

Vətən sözünə cəmisi 3 dəfə təsadüf olunur, ancaq bu anlayışı bilavasitə ifadə edən yurd, yuva, məskən, el, gün, oba, bu yerlər, yaxud dolayısı ilə həmin mənanı verən bu dağlar, durna gözlü bulaqlar, ana (sən bir ana), bu düzlər, ala gözlü gündüzlər, sıra dağlar, gen dərələr, ürək açan mənzərələr, oylağın, aranın, yaylağın, dağların, səngər, göy yaylaqlar, çinarlar kölgəsi, günəş ölkəsi, beşik, günəşin qucağı, şeyr, sənət ocağı, hər dağ, dərə, sahillər... və (Qoca Şərqin) qapısı kimi söz və ifadələr bir şeirə sığmayacaq qədərdir.

Və bu, sadəcə, dövrün şairə diqtəsi yox (əgər belə olsaydı analogi nümunələrə də təsadüf edərdik), daha çox Şairin dövrə diqtəsidir ki, sonralar nə qədər populyarlaşdığını müşahidə etmək o qədər də çətin deyil.

Səməd Vurğun «Azərbaycan» şeirində Vətəni az qala illərlə görmədiyi anasını tapmış bir uşaq emosiyası (və ehtirası!) ilə sevməyin leksikonunu, frazeologiyasını, hətta leksiko-sintaksisini təqdim edir... Və hamının dilinin əzbəri olan el bilir ki, sən mənimsən kimi kifayət qədər sadələvh bir ifadənin poetizmə çevrilməsi də həmin sevginin nə qədər dərinəndən gəlməsinin ifadəsidir. Vətənə «ana» deyən maarifçi mütəfəkkirlərin (məsələn, Abbas Səhhətin) hisslərini, duyğularını siyasi-ideoloji bir səviyyəyə qaldıra-qaldıra sələflərinin səmimiyyətinə heç bir xələl gətirməyən Səməd Vurğun daha irəli gedərək həm Vətəni dəqiqləşdirir, konkretləşdirir, yəni «Azərbaycan! Azərbaycan!..» deyir, həm də ona «anam!» deyir:

*...Anam, doğma vətənimdən!
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Ancaq Abbas Səhhətdən, ümumən sələflərindən fərqli olaraq Səməd Vurğunun poetik leksikonunda Vətən həm də tarixi faciə predmetidir:

*...Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.*

Yaxud:

*Düşdün uğursuz dillərə,
Nəhs aylara, nəhs illərə...*

Və böyük Şair Vətənin başqa bir tarixi faciəsini də dərk etməyə bilməzdi... Ancaq bu faciə Vətənin (və Şairin) imtina edə bilməyəcəyi konyuktur olduğu qədər də qaçılmaz bir «tərcümeyi-hal» idi:

*Gözəl vətən! O gün ki sən
Al bayraqlı bir səhərdən
İlham aldın, yarandım mən...*

«Azərbaycan» şeirində Şairin səmimiliyini təmin edən ən mühüm göstəricilərdən biri, övladın Vətənə, yəni mən in sən ə müraciətidir. Olduqca çoxlu, bütöv bir poetik sistem təşkil edən qrammatik faktları nəzərə almasaq, şeirdə mən əvəzliyi altı, sən əvəzliyi isə on iki dəfə işlənir. Buraya mən in davamı olan (və ümumən xalqı bildirən) biz əvəzliyinin də altı dəfə işləndiyini nəzərə alsaq, məlum olar ki, şeirdə polemika və ya mükalimə, yaxud da Səməd Vurğun üslubu üçün səciyyəvi olan müraciət-tribunluq intonasiyası «Azərbaycan»ın leksikasını da müəyyən edir.

Vətən, şeir, nəsil, məskən, tərəf, insan, zülm, məna, sakit, rəng, azad, bahar, dost, və s. kimi ərəb, fars mənşəli normativ sözlərlə yanaşı Şair müəyyən qədər etnoqrafik məzmun-təəssüratlı elə sözlər işlədir ki, o dövrdə ilk baxışda onların ərəb və ya fars mənşəli sözlər qədər normativ olduğuna inanmaq çətindir; məsələn: sınamaq, dən (saçlarıma dən düşəndə), qınamaq, dolaşmaq (xəyalım dolaşar gəzər), keçmək (keç bu dağdan, bu arandan), yaranişdan (bir səngərdir yaranişdan), acqarına, qan-tər, ocaq (şeir-sənət ocağısan) və s.

Yüzlillər boyu Azərbaycan ədəbi dilində işlənən, xüsusi ədəbi nüfuz qazanan ərəb, fars mənşəli sözlərlə yanaşı bu cür milli etnoqrafik leksikanın ədəbiləşdirilməsi, onlara normativ status verilməsi Səməd Vurğunun (və dövrün!) hünəri idi ki, çox keçmədən müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tipologiyasına, xarakterinə çevrildi.

Şeirin dilində ərəb və ya fars mənşəli sözlər türk mənşəli şəkildə, bir növ, yarımilliləşdirilir: gəncələmək, havalanmaq, nazlanmaq və s.

Şair mövcud, ənənəvi frazeoloji vahidləri işlətməkdən daha çox öz (üslubi) frazeologiyasını yaratmağa çalışır: ayrılıq məndən düşəndə; boğar aylar, illər məni; düşdün uğursuz dillərə; xəyalım dolaşar gəzər; mənzil uzaq, ömür yarı; zülm əlindən qurtulmuşlar; hər üzümdən bir şirə çək; doyunca iç bu bahardan; alqış günəş ölkəsinə; aşiq deyər sərin-sərin; günəşin qucağı; deyilən söz yadigardır; sahillərə sinə gərək və s.

Üslub fərdiliyi (və yeniliyi) ümumən Azərbaycan şeiri üçün səciyyəvi olan bədii təyinlərdə (epitetlərdə) də hiss edilir: durna gözlü bulaqlar, nəhs aylar, nəhs illər, alagözlü gündüzlər, dilbər gəlin, xallı xalça, səhərlərin ülkər gözü, al bayraqlı bir səhər və s.

Və şeirin dilində, əgər belə demək mümkünsə, sel kimi bol-bol işıq gətirən, onu məzmunca nurlandıran çoxlu təntənəli (ancaq səmimi!) sözlər, ifadələr var ki, onları bu

bolluqda, bu səmimilikdə yalnız Səməd Vurğun işlədə bilərdi: gündüz, ağ üz, ürək açan mənzerə, dümağ qar, rəng-rəng, pambığımız çiçək-çiçək, səhər-səhər, günəş, çıraq-çıraq, ışıqlanmaq, səhərlər, Şərq və s.

«Azərbaycan» şeirinin leksik-semantik sistemində etnoqrafiklik nə qədər güclü olsa da, o, mahiyyəti etibarilə, siyasi-ideoloji məzmunlu əsərdir. Və həmin siyasi-ideoloji məzmunun öz leksikonu olmaqla yanaşı mətndəki az qala hər sözdə, ifadədə təəssüratı mövcuddur. «El bilir ki, sən mənimsən» misrasından başlamış «Qoca Şərqin qapısısan!» misrasına qədər hər sözdə siyasi-ideoloji mənə əks olunur: Azərbaycan, (sakit axan) arazlar, Vətən, (böyük bir) keçmişin (vardır), (uğursuz) dillər, (nəsillərdən-nəsillərə keçən bir) şöhrət, səngər, azad, bizim Bakı və s.

Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeiri ümumən Azərbaycan şeirinə (və dilinə!) xüsusən leksik-semantik sistemi ilə dərhal, heç bir mübahisəsiz ənənəyə çevrilən elə bir yenilik gətirdi ki, neçə on illərdir diqqəti cəlb edən söz, ifadə yeniliyi axtarırları Səməd Vurğun miqyasından, demək olar ki, kənara çıxır.

Çıxsa da bu səviyyəyə yüksəlmiş...

2017

DİLÇİLİYİN TƏŞƏKKÜLÜ, TƏKAMÜLÜ VƏ TƏNƏZZÜLÜ

Dil haqqındakı elmin tarixi indiyə qədər müxtəlif prinsiplərlə, çox zaman da bu və ya digər dilçilik təliminin metodoloji maraqları əsasında dövrləşdirilmişdir. Fikrimizcə, belə bir dövrləşdirmə daha doğrudur:

1) qədim hind qrammatikasından ümumi (rassional) qrammatikaya qədər;

2) müqayisəli dilçiliyin yaranmasından «gənc qrammatiklər»ə qədər;

3) Ferdinand de Sössürdən struktur dilçiliyə qədər.

Və bu dövrləşdirmənin üstünlüyü ondadır ki, burada diqqət mahiyyətə, dilin tədqiqi metodlarının inkişafı qanunauyğunluğuna verilməklə artıq təfərrüatlardan mümkün qədər imtina olunur.

Dilçiliyin tarixi kökləri çox qədim dövrlərə (ən gecə e.ə. III minilliyə) gedib çıxır. Həmin dövrlərin, adlarını heç vaxt bilməyəcəyimiz yüzlərlə «dilçilər»i şifahi nitqi (şəkli yazılardan hərfi yazılara qədər) üzvlərinə ayıraraq yazılı nitqə çevirmişlər. Və bu, dilin quruluşu barədə müəyyən təsəvvürlər yaranmasına əhəmiyyətli təkan vermiş, nəticədə, dil haqqındakı elm yüzillər boyu, bir qayda olaraq, öz müşahidələrini şifahi deyil, yazılı nitq üzərində aparmış, «səs»ə tərəddüd etmədən «hərflər» demişdir. Yazının get-gedə qazandığı böyük mənəvi, mədəni, hətta mistik nüfuz o həddə çatmışdır ki, sonralar ümumən dilin, xüsusən onun ədəbi (normativ) formasının mənşəyində məhz yazının dayandığı barədə mülahizələr meydana çıxmışdır.

Qədim xalqlar – mesopotamiyalılar, hindlilər, çinlilər, yəhudilər, yunanlar, romalılar... dil məsələləri ilə maraqlanmış, onun fonetik, leksik, qrammatik, hətta üslubi xüsusiyyətləri barədə düşünmüşlər. Və burada qədim dini

təsisatların (eləcə də müqəddəs mətnlərin) rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Dilçiliyin təşəkkülündə hindlilərin xidmətləri, heç şübhəsiz, müstəsnaadır. Qədim hind dilçiliyinin e.ə. I minilliyin ortalarındakı inkişaf səviyyəsini sanskritin – müqəddəs kitabların (vedaların) yazıldığı qədim hind ədəbi dilinin normalarına həsr olunmuş Panini qrammatikası (e.ə. IV əsr) bütün miqyası ilə nümayiş etdirir. Və həmin qrammatikanın, görünür, ən böyük məziyyəti yazı kanonları hüdudundan kənara çıxaraq danışıq səsləri barədə də ətraflı məlumat verməsidir ki, bu, müqəddəs mətnlərin eyni zamanda düzgün ifası ehtiyacından irəli gəlirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Panini qrammatikası XVIII əsrin sonlarından etibarən hind-Avropa dilçiliyinə ilk növbədə fonetik təhlillərinin inanılmaz dərəcədə mükəmməlliyi ilə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Qədim hind qrammatikasıdan bir neçə əsr sonra təşəkkül tapan qədim yunan qrammatikasının öz «sələf»-indən xəbərinin olub-olmaması mübahisəlidir. Lakin yunan-Roma qrammatikaçıları XVIII əsrin sonlarında həmin qrammatikadan xəbər tutduqda o qədər təsirlənmişlər ki, onu ənənəvi qrammatikanın «arxetip»i hesab etməkdən çəkinməmişlər. Və odur ki, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən «ənənəvi qrammatika» dedikdə, orta əsrlər boyu qəbul ediləndiyindən fərqli olaraq, yunan-Roma ilə yanaşı, qədim hind ənənəsi də nəzərdə tutulur.

Ərəb-müsəlman qrammatikasına gəldikdə isə demək lazımdır ki, ərəb (xüsusilə «Qurani-Kərim») dili zəminində təşəkkül tapmış, müxtəlif sistemli (İran, türk və s.) dillərə tətbiq edildiyindən geniş yayıla bilməmişdir. Əslində, XIX əsrin ortalarından başlayaraq istər İran, istərsə də türk dilçiliyinin ərəb-müsəlman qrammatikası ənənələrindən qoparaq yunan-Roma (və hind) oriyentasiyasına keçməsi də bunun nəticəsi idi.

Ümumi (universal) qrammatika yaratmaq təşəbbüslə-

rinin meydana çıxması dil haqqındakı elmin tarixində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Fransadakı Por-Royal monastırının rahibləri Anti Arno ilə Klod Lanslonun 1660-cı ildə nəşr etdirdikləri «Ümumi rasionel qrammatika» bu təşəbbüslərin məhsuludur. Məsələ burasında idi ki, qədim yunan, klassik latın, eləcə də XIII-XIV əsrlərdən etibarən formalaşmağa başlayan roman, german və slavyan yazılı (ədəbi) dillərinin genetik qohumluğu, qrammatik quruluşca oxşarlığı ümumi (universal) qrammatika ideyasını o dərəcədə aktuallaşdırırdı ki, bundan imtina etmək, sadəcə olaraq, mümkün deyildi. Lakin burada bir katolik təəssübkeşliyi də vardı.

Doğrudur, orta əsrlərdə müxtəlif dillər, yaxud eyni bir dilin müxtəlif ləhcələri (məsələn, XI əsrdə Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it-türk»ündə olduğu kimi) müqayisə edilirdi, lakin həmin müqayisəçilər «dil nədir» sualına cavab vermək barədə düşünmürdülər. Və orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində, xüsusilə XVII-XVIII əsrlərdə dünyanın ən müxtəlif dillərinin müqayisəli lüğətlərini, ümumi (rasional) qrammatikalarını tərtib edənlər də belə bir təşəbbüsdə olmadılar.

Qədim hind qrammatikasından ümumi (rassional) qrammatikaya qədər dillərin hər cür müqayisəsinin məqsədi fərqli yox, eyni xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək idi ki, bu da dilin tədqiqi üsullarının, heç şübhəsiz, metafizik mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Yeni dövr dilçiliyin tarixinə o zamana qədər görünməmiş elə bir fundamental «metodoloji ziddiyyət» gətirdi ki, nəticə etibarilə, dil haqqındakı elm özünün birinci səviyyəsindən (ayrıca bir dilin tədqiqindən) ikinci səviyyəsinə (dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqinə) keçməli oldu.

Həmin «ziddiyyət» nədən ibarət idi?

Bir tərəfdən təsbit edilirdi ki, ilk növbədə yazıda əksini tapmış (deməli, ədəbi) dillər universal (eyni) məntiqi quruluşa malikdir; digər tərəfdən isə, dünyanın müxtəlifsis-

temli (deməli, müxtəlifquruluşlu) diləri kəşf edildikcə həmin universallıq açıq-aşkar şübhə doğurmağa başlayırdı. Və müqayisənin eyniləşdirmə imkanı ilə fərqləndirmə imkanı üz-üzə dayanırdı.

Nəhayət, XIX əsrin əvvəllərində – 1816-cı ildə Frans Bopp müqayisəli-tarixi metodun ilk əsərini («Yunan, latın, fars və german dillərinin təsrifi ilə müqayisədə və mətnin orijinalında dəqiq vəznli tərcümədə Ramayana və Mahabharatadan və Vedalardan təfriqələrlə sanskritin təsrif sistemi») nəşr etdirməklə dünya dillərinin genetik baxımdan qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi üçün strateji perspektivlər müəyyən etdi. «Əgər əvvəl sanskrit kəşf edilməsəydi, Bopp öz elmini (həm də belə qısa bir müddətdə) çətin yarada bilərdi. Boppun axtarırlarının bazası məhz ona görə genişləndi və möhkəmləndi ki, yunan və latın dilləri ilə yanaşı, üçüncü informasiya mənbəyindən – sanskritdən istifadə imkanı əldə elədi» deyən F.de Sössür onu da əlavə edir ki, «bununla belə, inkaredilməz xidməti xam sahəni müəyyənləşdirmək olmuş bu məktəbə hər halda həqiqi elmi dilçilik yaratmaq qismət olmadı. O, öyrəndiyi predmetin təbiətini müəyyənləşdirməyə də cəhd göstərmədi. Lakin bu cür ilkin araşdırmalar aparılmadan heç bir elm öz metodunu hazırlamaq gücündə deyil».

Müqayisəli-tarixi metodun kəşfi dilçilikdə elə bir inqilab idi ki, məhz onun sayəsində dil haqqındakı elmin ikinci səviyyəsi – həm tipoloji, həm də genealoji tərəfləri ilə müqayisəli dilçilik yarandı. F.Boppun tədqiqatları ilə yanaşı, Rasmus Raskın «Qədim şimal dili sahəsində tədqiqat və yaxud island dilinin mənşəyi» (1918), Yakob Qrimmin «Alman qrammatikası» (1819-1837) və s. əsərlərilə əsas qoyulan bu dilçilik metodu bütün XIX əsr boyu sürətlə inkişaf edərək dilçilik araşdırmalarına elə bir istiqamət verdi ki, nəticədə, çox keçmədən dil haqqındakı elmin üçüncü səviyyəsi – ümumi dilçilik, yəni ümumən dil haqqındakı elm meydana çıxdı.

Müqayisəli-tarixi metodun ilk addımlarını atdığı illər-

də, dəqiq desək, Berlin Akademiyasında «Müxtəlif inkişaf dövrlərinə tətbiq olunmaqla dillərin müqayisəli öyrənilməsi haqqında» məruzə dinlənildi. Məruzəçi filoloq, filosof və dövlət xadimi Vilhelm fon Humboldt (1767-1835) sözüne belə başladı:

«Dillərin müqayisəli öyrənilməsi dil, xalqların inkişafı və bəşəriyyətin formalaşması haqqında yalnız bir halda doğru və həlledici nəticələrə gətirib çıxara bilər ki, o öz vəzifələrini yerinə yetirməyə istiqamətlənmiş və öz məqsədlərinə doğru irəliləyən müstəqil tədqiqat sahəsi olsun... Necə ki dənizlər, dağlar və çaylar özlərinin indiki relyefini əldə edəndə qədər nəhəng kataklizmlərdən keçmiş, yer kürəsi daxilən, demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır, dil də elədir; o da mü-təşəkkilliyinin elə bir hədududndadır ki, əldə etdiklərindən sonra istər üzvi vəhdəti, istərsə də quruluşu etibarilə artıq heç bir dəyişikliklərə uğramır».

V.fon Humboldtun dilçilik tarixindəki yeri onunla müəyyən olunur ki, o, dil haqqındakı elmin üçüncü səviyyə-sini fəth etməklə ümumi dilçiliyin əsasını qoymuşdur. Və dahi dilçi-mütəfəkkirin elmi görüşləri məşhur məruzəsilə yanaşı, vəfatından sonra – 1836-1839-cu illərdə nəşr edilmiş «Yava adasındakı kavi dili haqqında» əsərinin «Bəşər dilləri quruluşunun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında» adlı genişləndirilmiş girişində əks olunur.

V.fon Humboldt həmin əsərində göstərir ki, «dilin yaradılması bəşəriyyətin daxili tələbi ilə şərtlənir. Dil insanların ünsiyyətinin, ictimai əlaqə saxlamağın sadəcə xarici vasitəsi deyil, həm də insan təbiətinin özünün özülünə qoyulmuşdur və onun mənəvi qüvvələrinin inkişafı və dünyagörüşünün təşəkkülü üçün zəruridir, buna isə insan yalnız o zaman nail ola bilər ki, o öz təfəkkürünü cəmiyyət ilə əlaqələndirsin».

O əmin idi ki, dil xalqın daxili-mənəvi dünyası (ruhu!) ilə çox dərin tellərlə bilavasitə bağlıdır. Və odur ki, yazır:

«Xalqın dilinin mənəvi xüsusiyyəti və quruluşu bir-biri ilə o qədər sıx birlikdədir ki, əgər biri mövcuddursa, bundan mütləq o birinin də mövcudluğu hasil olur».

Xalqın dili ilə onun ruhu arasında ayrılmaz vəhdət olduğu qənaətinə gələn V.fon Humboldtun əsas ideya mənbəyi, heç şübhəsiz, klassik alman fəlsəfəsi, birinci növbədə İ.Kantın əsərləri idi. Dilçi-mütəfəkkirin tarixi xidməti ondadır ki, dili mükəmməl fəlsəfi təfəkkürün müstəqil tədqiqat obyektinə səviyyəsinə yüksəltməklə, mülahizələrinin nə qədər mübahisəli olub-olmamasına baxmayaraq, onun mahiyyəti barədə sistemli təlim yaratmağın mümkünlüyünü təsdiq etdi.

V.fon Humboldt dilin təbiətinə xas olan bir sıra anti-nomiyalar (qarşılaşdırmalar) müəyyənləşdirmişdir: 1) dil həm fəaliyyət, həm də məhsuldur; 2) dildə həm obyektivlik, həm də subyektivlik vardır; 3) dil həm kollektivə, həm də fərdə məxsusdur; 4) dil həm sabitdir, həm də hərəkətdədir və s.

V.fon Humboldtun dilçilik görüşləri və ya fəlsəfəsi sonralar bir sıra fərqli dilçilik təlimlərinin yaranmasına bilavasitə təkan vermişdir: Avqust Şlayxerin (1821-1869) naturalizm, Haynrayx Ştayntalın (1823-1899) psixoloji, Hüqo Şuxardtın «Sözlər və şeylər», Karl Fosslerin (1872-1949) estetik idealizm dilçilik məktəbləri və s.

Əlbəttə, V.fon Humboldtun özündən sonrakı ümumi dilçilik ideyaları üzərindəki təsiri nə qədər güclü olsa da, ümumən dil haqqındakı elmdə müqayisəli-tarixi metod həm praktik, həm də nəzəri nüfuzu etibarilə aparıcı olaraq qalırdı. Ən maraqlı məqamlardan biri yeni-yeni dillərin, dil abidələrinin müqayisəyə cəlb edilməsi idi ki, bunun ən bariz nümunələrindən biri kimi Mirzə Kazımbəyin «Türk-tatar dillərinin ümumi qrammatikası»nı (1846) göstərmək olar.

Lakin etiraf etmək lazımdır ki, XIX əsrin sonlarına doğru get-gedə daha aydın hiss edilirdi ki, dillərin müqayisəsi dil haqqındakı elmin bir səviyyədən digərinə yüksəlməsi («dil nədir» sualına daha mükəmməl cavab verməsi) üçün kifayət etmir.

F.de Sössürə görə, «həddindən artıq müqayisəli metod özü ilə bütöv bir səhv baxışlar sistemi gətirir ki, həmin baxışlar reallığa uyğun deyil və ümumiyyətlə, insan nitqinin mövcudluğunun konkret şərtlərinə ziddir. Dilə xüsusi sahə kimi, təbiətin dördüncü hakimiyyəti kimi baxılırdı – hər hansı başqa bir elmdə maraq doğura bilən həmin mühakimə üsulları buradan irəli gəlirdi. Hazırda o zaman yazılmış onca sətri də oxumaq mümkün deyil ki, fikir möcüzələrinə və bu cür möcüzələri doğrultmaq üçün istifadə olunmuş terminlərə heyrət etməyəsən».

Və bu cür «fikir möcüzələri»nin (eləcə də «bu cür möcüzələri doğrultmaq üçün istifadə olunmuş terminlər»in) ən görkəmli müəllifləri ilk növbədə, heç şübhəsiz, F.de Sössürün bilavasitə sələfləri V.fon Humboldt, A.Şlayxer və H.Ştayntal idi. Və əslində, bugün də həmin müəlliflərin şərh üsullarına (terminologiyasına) heyrət etməmək mümkün deyil.

F.de Sössür deyir:

“Yalnız XIX əsrin 70-ci illərində sual verməyə başladılar ki, dillərin varolma şərtləri hansılardır? Belə bir məsələyə diqqət yetirildi ki, dilləri birləşdirən uyğunluqlar bizim dil adlandırdığımız hadisənin yalnız bir aspektidir, müqayisə isə yalnız vasitədi”.

Və əlavə edir:

“İlk impulsu amerikan Vilyam Uitni, «Dilin həyatı və inkişafı» (1875) kitabının müəllifi verdi. Tezliklə yeni məktəb, gənc qrammatiklər (Jung-grammatiker) məktəbi yarandı ki, onun başında alman alimləri Karl Bruqman, German Ostqof, germanistlər Vilhelm Braune, Eduard Sivers, German Paul, slavyanşünas Avqust Leskin və b. dayanır-

dılar. Onlann xidməti bundan ibarət oldu ki, müqayisənin nəticələrini tarixi perspektivə münçər etdilər və bununla da faktları öz təbii qaydası ilə düzdülər».

Gənc qrammatiklər bu fikirdə idilər ki, onların sələfləri yazılı dilə, hind-Avropa dillərinin qədim mənbələrdə öz əksini tapan təzahürlərinin müqayisəsinə xüsusi diqqət verdikləri halda, canlı insan dilini, xalq şivələrini, demək olar ki, öyrənmirlər. Halbuki canlı xalq dilində nitq xüsusiyyətləri qədim mənbələrdə yazı vasitəsilə ifadəsindən fərqli olaraq daha ardıcıl, bilavasitə kollektiv tərəfindən təqdim olunur.

Və «gənc qrammatiklər»in irəli sürdükləri iki müddəadan birincisi bundan ibarətdir ki, hər bir səs dəyişməsi müəyyən qanunauyğunluğa tabedir; ikincisi isə onda ifadə olunur ki, analogiya yeni dil formalarının yaranmasında ən mühüm amildir.

Lakin çox keçmədi ki əvvəl Hüqo Şuxard (1842-1928), sonra Karl Fossler (1872-1949), sonra isə «neolinqvist»lər tərəfindən «gənc qrammatiklər» «xırdaçılıq»da ittiham olundular.

Yeni dövrün əvvəllərində olduğu kimi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində də dilçilik «ziddiyyətlərlə» dolu bir böhran dövrü keçirirdi. Və bu zaman Ferdinand de Sössürün (1857-1913) «Ümumi dilçilik kursu» meydana çıxdı.

Dil haqqındakı elmin obyektinin nədən ibarət olduğunu dəqiq müəyyənləşdirən dahi dilçi öz «Kurs»unda belə bir nəzəriyyəni müxtəlif tərəflərlə əsaslandırmağa nail oldu ki, dil xüsusi struktura malik işarələr sistemidir. Əlbəttə, dilin semioloji təbiətinin aşkara çıxarılması dilçilik tarixində, tamamilə haqlı olaraq, məhz F.de Sössürün adına yazılmalıdır, əslində, bu möhtəşəm kəşf üçün əsaslar bütün XIX əsr boyu hazırlanmışdı.

F.de Sössür müasirlərindən daha aydın (və ardıcıl olaraq) dərk etməyə başladı ki, «dilçilikdə obyekt heç də

baxışı, nəzər nöqtəsini müəyyən etmir, əksinə, burada, demək olar ki, baxış, nəzər nöqtəsi obyektin özünü yaradır; eyni zamanda heç nə ilə sübut etmək olmaz ki, verilmiş fakta mövcud baxış üsullarının hansı o biriləri ilə müqayisədə ilkindir, yaxud daha mükəmməldir.

Bundan başqa, nitq fəaliyyətinin bu və ya digər hadisəsinə baxmaq üçün hansı üsulu qəbul etsək, bütün hallarda iki tərəfi ilə təzahür edəcəkdir; həmin tərəflər bir-birinə əsaslanacaq, biri digərinə münasibətdə əhəmiyyətlik qazanacaqdır”.

V.fon Humboldtdan fərqli olaraq F.de Sössür dilə xalq ruhunun bilavasitə ifadəsi kimi deyil, öz-özlüyündə (və özü üçün) mövcud olan hadisə kimi baxmaqla “romantik” təsəvvürləri tamamilə dağıtdı. Və həqiqi dilçinin nə işlə məşğul olacağını müəyyən etdi:

“Dilin təfəkkürə münasibətdə özünəməxsus rolu anlayışları ifadə etmək üçün maddi səs vasitəsi hazırlamaq deyil, fikirlə səs arasında vasitəçi mərkəz olmaqdan ibarətdir. Beləcə, onların birləşməsi zəruri olaraq vahidin (bütövün) ikitərəfli fərqləndirilməsinə gətirib çıxarır. Təbiəti etibarilə qarma-qarışıq olan fikir zərurət yarandıqda hissələrə bölünür, dəqiqləşir. Beləliklə, nə fikrin maddiləşməsi, nə də səslərin «spirituallaşması» vardır. Lakin hər şey müəyyən qədər belə bir sirli hala gətirib ki, «fikir-səs» münasibəti müəyyən üzvlənmə tələb edir. Və dil həmin iki amorf kütlənin qarşılıqlı əlaqəsində formalaşaraq öz vahidlərini hazırlayır.

...Üzvlərinə ayrılan dili sahə adlandırmaq olar, lakin bu zaman üzvlərinə ayrılmanı yuxarıda müəyyənləşdiril-

miş mənada başa düşmək lazımdır. Hər bir dil elementi özünü *articulus*-üzvlənmiş seqment kimi təqdim edir -burada anlayış müəyyən səslərə hopdurulur ki, nəticədə sonuncular birincilərin işarəsinə çevrilir.

...Beləliklə, dilçi hər iki cinsdən olan elementlərin birləşdiyi həmhüdüdü sahədə çalışır; bu birləşmə forma yaradır, substansiya yaratmır”.

F.de Sössürün dil haqqındakı tədqiqatlarının metodoloji əsasını dixotomiyalar müəyyən edir ki, onlar V.fon Humboldtun mücərrəd antinomialarından, hər şeydən əvvəl, məhz konkretliyi ilə fərqlənir: 1) dil-nitq, 2) sinxroniya-daixroniya, 3) daxili dilçilik-xarici dilçilik, 4) işarələnən-işarələyən, 5) sintaqmatik münasibətlər-assosiativ (paradiqmatik) münasibətlər və s.

Və F.de Sössür dixotomiyalarının konkretliyi onunla əlamətdardır ki, burada dil «kütlə»si yox, dil quruluşu izah edilir.

Ferdinand de Sössürün «Ümumi dilçilik kursu»nun təsiri ilə XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq biri digərinin ardınca üç struktur dilçilik məktəbi formalaşdı:

1. Praqa funksional dilçiliyi.
2. Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası.
3. Amerika deskriptiv dilçiliyi.

Güman etmək olmaz ki, bu məktəblərin formalaşmasının səbəbi dahi dilçinin başladığı işi davam etdirmək, onun ideyalarını daha da dəqiqləşdirmək, nəzəriyyəsinə mükəmməlləşdirmək ehtiyacı idi (hərgah bu iddiaya düşənlər də vardı), ancaq etiraf etmək lazımdır ki, istər «Kurs»da ümumi şəkildə qoyulmuş bir sıra müddəaların şərhində, istərsə də müxtəlif sistemli dillərə aid zəngin materialın məhz sintaqmatik-paradiqmatik münasibətlər baxımından tədqiqində struktur dilçilik məktəbləri əhəmiyyətli iş gördülər.

Praqa funksional dilçiliyi öz əsasını Vilem Mateziusun yaratdığı «Praqa dilçilik dərnəyi»ndən alır ki, həmin dərnək

çox keçmədən strukturalizmin nüfuzlu bir məktəbinə çevrilmişdir. Əsas nümayəndələri V.Matezius, V.Skaliçka, E.Travniçuk, B.Havranek, N.Trubetskoy, S.Karşevski, R.Yakobson, İ.Vaxek, B.Trnka olmuşdur.

Məktəbin tədqiqat prinsipləri «Praqa dilçilik dərnəyinin tezisləri»ndə (1929) geniş əks olunur. Və ilk növbədə deyilir ki, «insan fəaliyyətinin məhsulu olaraq dil həmçinin məqsədli istiqamətlənməyə malikdir. Nitq fəaliyyətinin ünsiyyət vasitəsi kimi təhlili göstərir ki, danışanın diqqəti daha aydın cəlb edən ən adi məqsədi ifadədən ibarətdir. Ona görə də dilçilik təhlilinə funksional baxımdan yanaşmaq lazım gəlir».

V.Matezius sonralar «Biz dilçilikdə hara gəlib çıxdıq» məqaləsində yazırdı:

«Boduen de Kurtene və Ferdinand de Sössürün ideyalarına əsaslanan funksional və struktural baxış hazırda dilçiliyin gələcəyi üçün məhsuldar baza olacaq yeganə nəzəriyyədir. O, özündə müşahidələrin Humboldt tərəvətilə Bopp ciddiliyi və metodik dəqiqliyini birləşdirir».

Danimarka və ya Kopenhagen qlossematikası məktəbi latın mənşəli ənənəvi «linqvistika» terminindən imtina edərək, yunan mənşəli «qlosse» sözü əsasında yeni «qlossematika» terminini yaradıb istifadə etməklə ümumən ənənəvi dilçiliyə qarşı çıxdığını iddia etmişdir.

Qlossematika öz elmi-metodoloji varlığını ilk dəfə Viqo Bröndalin «Struktural dilçilik» məqaləsində (1939) elan etsə də, məktəbin formalaşması daha çox, H.Uldal, xüsusilə L.Yelmslevin adları ilə bağlıdır.

Lui Yelmslev yazır:

«Struktur prinsipi dilçiliyə gətirildikdən sonra daha çox zəhmət tələb edən belə bir işi başa çatdırmaq lazım gəlir ki, həmin prinsiplərdən bütün mümkün məntiqi nəticələr hasil edilsin.

...Bu işə girişərkən A.Seşenin çox uğurla ifadə etmiş olduğu belə bir göstərişi rəhbər tutacağıq: bizim məqsədimiz

«Ümumi dilçilik kursu» müəllifi ilə əməkdaşlıq etməkdir ki, «birincisi, onun ardınca dilçilik elminin fundamentini həm dərinləşdirək, həm də genişləndirək; ikincisi isə, ilk və hələ tamamlanmayan eskizləri «Kurs»da əksini tapmış binanın tikintisini davam etdirək».

...Struktur, təyinatına görə, asılılıqlar və ya funksiyalar (bu sözün məntiqi-riyazi mənasında) şəbəkəsi olduğundan, struktural dilçiliyin əsas vəzifəsi funksiyaları və onların tiplərini öyrənməkdən ibarətdir».

L.Yelmslev dilə a) saf forma, b) maddi forma və c) vərdişlər məcmusu kimi baxmaqla onları, uyğun olaraq, a) sxem, b) norma və c) uzus adlandırdıqdan sonra göstərir ki, «dil-sxem, nəticə etibarilə, oyundan başqa bir şey deyil».

Praqa funksional dilçiliyinin nümayəndəsi V.Skaliçka «Kopenhagen strukturalizmi və «Praqa məktəbi» məqaləsində (1948) L.Yelmslevin başçılıq etdiyi məktəbin dil strukturuna baxışlarının birtərəfli olduğunu, Praqa məktəbindən kəskin fərqləndiyini göstərir. Və yazır:

«Praqa dilçilərinin anlamında «funksiya» termini söhbət ya məna (sözün, cümlənin funksiyası), ya da mənalı vahidlərin quruluşu (funemin funksiyası) barədə gedərkən işlədilir. Yelmslevin anlamında isə funksiyanın çoxlu növləri mövcuddur.

...Tamamilə aydındır ki, «funksiya» termininin Yelmslev tərəfindən bu cür anlaşılması onun dilə və dilçiliyə ümumi baxışları ilə sıx bağlıdır.

Yelmslev saf münasibətdən ibarət olmayan heç nəyi dilə yaxın qoymaq istəmir. Beləliklə, ona funksiya adlandırdığı çoxlu münasibətlərdən başqa dildən heç nə qalmır».

Hətta V.Skaliçka məqalənin sonunda belə bir qənaətə gəlir ki, «bəlkə də, Yelmslev məktəbi struktural adlanmağa layiqdir. Onda gərək Praqa məktəbi ya özünə ayrı ad tapsın, ya da uzaqbaşı köhnə funksional-struktural adına qayıtsın. Hər iki məktəbin – Danimarka və Praqa məktəblərinin məqsədləri fərqlidir».

Amerika deskriptiv dilçiliyi öz mənbəyini Frans Boasın (1858-1942) müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmış «Amerika hindularının dilləri üzrə təlimat»a «Giriş»indən alır. Burada göstərilirdi ki, Amerika hindularının dilləri hind-Avropa dilçiliyi prinsipləri ilə, ilk növbədə, ona görə öyrənilə bilməz ki, onların tarixi (yəni yazılı abidələri) yoxdur. Odur ki, ümumiyyətlə dili tədqiq etməyin obyektiv metodu onun «formal keyfiyyətlərinin təsviri»ndən ibarət olmalıdır. «Dili obyektiv öyrənərkən üç məqamı nəzərə almaq lazımdır: birincisi, dili təşkil edən fonetik elementlər; ikincisi, fonetik qruplarla ifadə olunan anlayış qrupları və üçüncüsü, fonetik qrupların yaranma və modifikasiya üsulları».

Deskriptivizmin görkəmli nümayəndəsi Leonard Blumfeld (1887-1949) obyektiv metod axtarışlarını «vərdis» psixologiyasına (bihevizmə) yönəltdi. O, «Dil» əsərində (1933) yazır:

«Biz – dili öyrənənlər nitq aktı və praktik hərəkətlər adlandıracağımız digər hadisələr arasında fərq qoymalıyıq. Bu baxımdan təsvir edilən hal aşağıdakı zaman ardıcılığı ilə üç hissədən ibarətdir:

- A. Nitq aktından əvvəl gələn praktik hərəkətlər.
- B. Nitq.
- C. Nitq aktından sonra gələn praktik hərəkətlər».

Bu sxemə stimulye və reaksiya anlayışlarını da daxil edən müəllif belə qərara gəlir ki, dilin həyat qabiliyyəti nə qədər yüksəlsin–yüksəlsin, həmin vərdis mexanizmi dəyişmir.

F.Boasla başlayıb L.Blumfeldlə davam edən Amerikan strukturalizminə «deskriptiv dilçilik» adını L.Blumfeldin bilavasitə davamçıları Blok, Treyger, Hokitt, Hərris və b. vermişlər.

Zəlliq Hərris yazır:

«Deskriptiv dilçilik xüsusi tədqiqat sahəsi olaraq bütövlükdə nitq fəaliyyəti ilə deyil, nitqin müəyyən əlamətlərinin ardıcılıqları ilə məşğul olur. Bu ardıcılıqlar tədqiq

edilən nitqin əlamətləri arasında mövcud olan, yəni bir-birinə nisbətdə söyləmlər hüdudunda təkrar olunan distributiv münasibətlərdən ibarətdir».

Hər üç struktur dilçilik məktəbi öz missiyalarını keçən əsrin ortalarında başa vurdular. Və ondan sonra «ənəvi» dilçilik araşdırmaları davam etməklə yanaşı, dil nəzəriyyəsi – ümumi dilçilikdən kənara çıxmağa daha çox meyilli olan (və adətən, praktik məqsəd daşıyan) «müasir dilçilik təlimləri» dövrü başlandı ki, onların önündə bir müddət Amerika deskriptivizminin varisi Noam Xomskinin transformasion (törədici) qrammatikası getdi. N.Xomski öz nəzəriyyəsinin və ya təliminin qarşısında çox böyük perspektivlər olduğunu göstərərək yazırdı:

«Təbii dillərin xüsusiyyətlərini, onların quruluşunu, təşkilini və istifadəsini öyrənmək vasitəsilə biz insan intellektinin səciyyəvi xarakteristikasını anlamağa nail olacağımıza ümid edə bilərik».

Məsələ burasındadır ki, mücərrəd simvolların öyrənilməsinə (və tətbiqinə) marağın son dərəcə artdığı müasir dövrdə «dil orqanizmi»nin dilçiliyin fəvqündə tədqiqi öz-özlüyündə heç bir etiraz doğura bilməz. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, həmin simvolların «ilkin və mühüm əsası dil simvolizmində qərar tutmaqla» (Emil Benvenist) bu cür tədqiqatlar üçün geniş meydan açır.

Əlbəttə, strukturalizm dilçilikdə iddia etdiyi qədər də böyük rol oynamadı (bəzən sxematizmə, yaxud metod barədə mücərrəd mübahisələrə uyub tədqiqat obyektindən uzaqlaşdı), ancaq inkar edilməz uğurları da oldu.

Və XX əsrin ortalarından sonra dil haqqındakı elmin tarixində yeni bir böhran (tənəzzül) dövrü başlandı ki, indiyə qədər davam etməkdədir.

FERDİNAND DE SÖSSÜRÜN MÜQAYISƏLƏRİ

Ümumən dil haqqındakı elmin – ümumi dilçiliyin tarixində Vilhelm fon Humboldt istisna olunmaqla ikinci elə bir dahi təsəvvür etmək mümkün deyil ki, Ferdinand de Sössürlə müqayisəyə gələ bilsin. Ancaq onu da nəzərə alsaq ki, alman mütəfəkkiri (V. fon Humboldt) öz dilçilik təlimində «klassik alman fəlsəfəsi»ndən tamamilə ayrılıb bilavasitə dilçi statusuna hələ tam yiyələnməmişdi, onda F.de Sössürə bir az da üstünlük vermək lazım gəlir. Çünki o, təpədən-dırnağa dilçi idi. Və heç şübhəsiz, dil haqqındakı elm müasir səviyyəsinə görə ilk növbədə onun dühasına minnətdar olmalıdır.

F.de Sössür yalnız öz kəşflərinin miqyası ilə müqayisəedilməz deyil, həm də bu kəşflərin metodoloji əsasında məhz müqayisələr dayanır ki, həmin müqayisələr «Ümumi dilçilik kursu»nu, demək olar, əvvəldən axıra qədər müşayiət etməklə onun daxili strukturunu müəyyənləşdirərək mühüm üslubi vasitəyə çevrilir.

«Kurs»un girişində deyilir:

«Gənc elmin səhvləri həmişə müəyyən dərəcədə elmi axtarışlara yeni başlayan insanın səhvlərini xatırladır».

F.de Sössür bu fikirdə idi ki, XIX əsrin əvvəllərində imüqayisəli-tarixi dilçiliyi yaradanlar yeni metoda həddindən artıq aludə olduqlarından elə bir eyforiyaya qapılmışdılar ki, məşğul olduqları hadisənin (dilin!) mahiyyəti (və nəticə etibarilə, dil haqqındakı elmin predmeti!) tədqiqatdan kənarda qalmışdı.

Müqayisəli-tarixi dilçiliyin həmin «gənclik səhvi»ni XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən məhz «gənc qrammatiklər» düzəltməyə başlasalar da, növbəti səhvlərə yol verməkdən yaxa qurtara bilmədilər.

«Elə metaforalar var ki, onlardan qaçmaq olmaz. Yalnız dilin real hadisələrinə cavab verən terminlərdən istifadə

də edilməsini tələb etmək belə bir iddiada olmaq deməkdir ki, guya həmin hadisələrdə artıq bizim üçün məlum olmayan heç nə yoxdur. Buna isə hələ çox var. Ona görə də biz gənc qrammatiklərin rədd etdikləri bu cür ifadələrə hər hansı halda müraciət etməkdən çəkinməyəcəyik».

F.de Sössür əmindir ki, dili izah etməkdə ehtirassız terminlər, mühakimələr heç də həmişə kəsərli olmur. Nə dediyini anlatmaq üçün öz mülahizələrinin fəvqünə qalxmaq nəinki lazımdır, hətta bu fəvqəlsəviyyəni fəth etməyə elə bir ehtiyac duyulur ki, fikirini qarşısındakına bütün miqyası ilə çatdırma biləsən. Və burada ən münasib (və etibarlı) vasitə, yəqin ki, yerinə düşən müqayisədir...

«...Heç də sübut edilməmişdir ki, nitq fəaliyyəti təzahür etdiyi formada, dediyimiz kimi, nə isə tamamilə təbiidir – başqa sözlə, bizim ayaqlarımızın vəzifəsi yerimək olduğu kimi, nitq orqanlarının vəzifəsi də danışmaqdır».

F.de Sössür öz dahianə kəşfini bu cür çox sadə (və silsilə) müqayisələrlə şərh etməkdə, doğrudan da, yalnız dilçi-alim ustalığı nümayiş etdirməklə qalmır, həm də çox kamil bir müəllim-pedaqoq məharəti göstərir. Və yada salsaq ki, onun fundamental kəşflərinin demək olar ki hamısı məhz tələbələrinin qeydləri əsasında ölümündən sonra 1916-cı ildə nəşr etdirilmiş kitabı ilə elm aləminə məlum olmuşdur, onda təsəvvür etmək çətin deyil ki, cəmiyyəti iki-üç il ərzində oxuduğu mühazirələr tələbələrinin təfəkküründə nə qədər dərin (və sistemli) izlər qoya bilmiş və həmin mənbə («Kurs») vasitəsilə dil haqqındakı elmi məhz öz həqiqi obyektində bərqərar etməyə nail olmuşdu... Tələbələri isə yazırdılar ki, «de Sössür çatdığı səviyyə ilə kifayətlənməyən insanlardan idi. Onun düşüncələri öz-özlüyündə ziddiyyət yaratmadan müxtəlif istiqamətlərdə sərbəst şəkildə inkişaf edirdi»...

«Morze əlifbasının simvollarını ötürməyə xidmət edən elektrik aparatlarının həmin əlifbaya münasibəti nə qədər yaddırsa, bütün nitq orqanlarının dilə münasibəti də o qədər yaddır. Fəonasiya, yəni akustik obrazların reallaşması heç

cür onların sisteminə toxunmur. Bu baxımdan dili reallığı ifa üsulundan asılı olmayan simfoniya ilə müqayisə etmək olar: onu ifa edən musiqiçilərin edə biləcəyi səhvlər həmin reallığa heç cür xələl gətirmir».

Və dilin sistem olması barədəki olduqca mürəkkəb məsələni bütün dərinliyi (və təfsilatı) ilə anlatmaq üçün nitq fəaliyyəti kimi mücərrəd hadisədən daha asan anlaşıla biləcək şahmat oyununu misal gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müqayisə müasir dilçiliyə dilin mahiyyətini anladan ən klassik müddəalardan biri kimi daxil olmuşdur:

«Dil yalnız özünəməxsus qaydalara tabe olan sistemdir. Nəyin xarici, nəyin isə daxili olduğunu izah etmək üçün kifayət qədər asan anlaşılan şahmat oyunu ilə müqayisə aparmaq olar. Həmin oyunun Avropaya İrandan (əslində, Hindistandan-N.C.) keçməsi dilxarici faktdır, əksinə, oyunun sisteminə və qaydalarına daxil olan nə varsa, daxildir. Əgər mən ağacdən olan fiqurları fil sümüyündən olan fiqurlarla dəyişsəm, həmin dəyişiklik oyunun sisteminə heç bir təsir göstərməyəcəkdir. Lakin əgər fiqurların sayını azaltsam, bu cür dəyişiklik oyunun «qrammatika»sını dərindən sarsıdacaqdır!»

F.de Sössür müqayisələrinin texnoloji zənginliyinin göstəricisidir ki, «Kurs» müəllifi a) nitq fəaliyyəti, b) dil və c) nitq arasındakı münasibətləri, məsələn, öz dahi sələfi V.fon Humboldtdan daha dəqiq izah etmək üçün bir yox, bir neçə müqayisə təqdim edir...

«Nitq üzvlərinin hər bir akustik təəssüratın istehsalı üçün vacib olan bütün hərəkətlərini izah edərkən biz bununla qətiyyənlə dil problemlərini aydınlaşdırmırıq. Rəngbərəng ilmələrin görüntü vasitəsilə qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılmış bədii xalça sənət əsəri olduğu kimi, dil də akustik təəssüratların psixi qarşılaşdırılmasına əsaslanan sistemdir. Və bu cür bədii əsərin analizi üçün hər bir rəngin alınması üsulları deyil, həmin qarşılaşdırmaların oyunları əhəmiyyətlidir».

Və bu cür müqayisə rəngarəngliyi, bir tərəfdən, F.de Sössürün hər cəhətdən geniş dünyagörüşünün, həyat hadisələrinə hərtərəfli əqli-zehni nüfuzunun nəticəsidirsə, digər tərəfdən, fitri semioloji-struktural idrakinin, məntiqi ümumiləşdirmə qabiliyyətini səciyyələndirən mükəmməlliyyətin, sistemliliyin və hər cür əlaqələri duymaqda, aşkarlamaqda təzahür edən müşahidə çevikliyinə məhsuludur.

«Kurs»un elə hissələri var ki, bütövlükdə müqayisə üzərində qurulmuşdur; məsələn, «Sinxroniya və diaxroniyanın müqayisələrdə göstərilən fərqləri» buna nümunə ola bilər.

F.de Sössür burada deyir:

«Düşünülüb tapılması mümkün olan bütün müqayisələrdən daha səciyyəvi olanı dilin funksiyası ilə şahmat oyununu arasında aparılan müqayisələrdir. Burada da, orada da dəyərlər sistemi və onların müşahidə olunan dəyişmələri göz qabağındadır. Şahmat partiyası sanki dildə təbii formada olanın süni gerçəkləşməsidir».

Və müqayisənin təfərrüatına varır:

«Hər şeydən əvvəl, əksər halda şahmat oyununda mövqe anlayışı dildə vəziyyət anlayışına uyğun gəlir. Fiqurların uyğun dəyəri onların hər bir müəyyən məqamda taxta üzərindəki vəziyyətindən asılıdır. Eynilə dildə də hər bir elementin dəyəri onun yalnız bütün başqa elementlərlə qarşılaşmasından asılı olur.

Sonra... Sistem həmişə anidir: mövqedən mövqeyə şəklini dəyişir. Doğrudur, fiqurların dəyəri eyni zamanda hətta başlıca olaraq dəyişməz razılışmadan – hələ partiya başlayana qədər mövcud olub hər gedişdən sonra da öz gücünü saxlayan oyun qaydalarından da asılıdır. Lakin həmişəlik qəbul edilmiş bu cür qaydalar dil sahəsində də mövcuddur: bu, semiologiyanın dəyişməz prinsipləridir.

Nəhayət, bir tarazlıq vəziyyətindən başqasına, bizim qəbul etdiyimiz terminologiya ilə bir sinxronluqdan başqasına keçmək üçün bircə fiqurla gediş etmək kifayətdir. Bütün

fiqurların eyni zamanda yerindən tərpədilməsinə ehtiyac yoxdur».

F.de Sössürün şahmat müqayisələri, etiraf etmək lazımdır ki, onun istər dil-nitq, istərsə də sinxroniya-diaxroniya dixotomiyalarını (və nəticə etibarilə, vaxtilə sinkretik və ya qeyri-diferensial şəkildə «dil» adlandırılmış hadisənin mahiyyətini) başa düşmək üçün o dərəcədə mühüm vasitədir ki, bunlarsız F.de Sössür təlimi hər halda çox darıxdırıcı olar, eyni zamanda dil digər semioloji sistemlər arasında (əslində, bizi əhatə edən müxtəlif sistemli hadisələrdən ibarət dünyada!) tək qalardı...

«Yeri gəlmişkən... bütün partiyayı əvvəldən izləyən adam partiyanın kritik anında ona nəzər yetirən adamdan heç bir cəhətdən üstünlüyə malik deyil. Konkret şahmat partiyasını qiymətləndirmək üçün taxta üzərində on dəqiqə əvvəl nə baş verdiyini bilməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bütün bu mülahizələr dilə də tətbiq edilə bilər və diaxroniya ilə sinxroniya arasında bizim apardığımız əsaslı fərqləndirməni bir daha təsdiq edər».

F.de Sössürün müqayisələri öz mənbəyini kütləvi idrak üçün mümkün qədər aydın, populyar hadisələrdən alsa da, öz məzmun-mündərəcəsi etibarilə qətiyyətlə təsadüfi və ya yaygın olmayıb son dərəcədə dəqiq, mükəmməl məntiqə əsaslanır:

«Təsəvvür edək ki, royalda bir dil səhv çalır. Hər dəfə melodiyayı ifa edərkən ona toxunulsa, saxta not səslənəcək. Yaxşı, bu falş özünü harada göstərir? Melodiyadamı? Əlbəttə, yox. Məsələnin melodiyaya dəxli yoxdur, royaldın özü xarab olmuşdur. Fonetikada da tamamilə eyni şey baş verir. Bizim fonemlər sistemi dilin sözlərini ifadə etməklə çaldığımız aləti xatırladır: sistemin elementlərindən biri şəklini dəyişərsə, müxtəlif hadisələr baş verə bilər, lakin dəyişmələr faktının özü bizim repertuarımızın, necə deyərlər, yalnız melodiyası olan sözə toxunmur».

Dahi dilçi bir sıra hallarda müqayisəni o məqsədlə aparır ki, hansısa çox mühüm anlayış-termini öz təliminin

(eləcə də ümumən dilçiliyin) metodoloji mənafeyi naminə yerində işlətməyə nail olsun. Və onun təfəkkürü üçün olduqca səciyyəvidir ki, həmin bu «termini yerində işlətmək təşəbbüsü», adətən çoxsaylı müqayisələrdən keçir...

«Tarixçilərin hamısı Antonilər dövrü, xaç yürüşləri dövrü barədə danışmış və müvafiq zaman ərzində qorunmuş əlamətlər məcmusunu nəzərdə tutmuşlar. Demək olar ki, statik dilçilik də dövrlə məşğul olur, lakin hər halda «vəziyyət» termininə daha çox üstünlük verir. İstənilən dövrün əvvəli ilə sonu, adətən, hadisələrin müəyyənlanmış qaydalarının dəyişməsinə istiqamətlənmiş çox və ya az dərəcədə kəskin hansısa çevrilişlərlə qeyd olunur. «Vəziyyət» terminini işlətməklə biz belə bir təsəvvürü kənara qoyuruq ki, guya dildə də nə isə buna bənzər şeylər baş verir. Bunun fəvqündə, «dövr» termini məhz tarix elmindən alındığına görə dilin özü barədə düşünməkdən daha çox onu əhatə edən, şərtləndirən vəziyyətlər barədə düşünməyə təhrik etmiş olur».

F. de Sössürün müqayisələri bir çox hallarda məntiqi sisilsilə təşkil etməklə, izah olunan dil hadisəsinin, yaxud qanunauyğunluğunun elə bir əyani (və miqyaslı) panoramını təqdim edir ki, bunun akademik-elmi təhkiyə ilə bu dərəcədə aydın verilə biləcəyi təsəvvürə belə gəlmir.

Məsələn, belə bir müqayisə gətirilir:

«Dilin bütün mexanizmi istisnasız olaraq eyniliyə və fərqliliyə əsaslanır. Və yeri gəlmişkən, bu sonuncular birincilərin yalnız əks tərəfidir... Məsələn, biz axşam saat 8⁴⁵-də biri digərindən 24 saat fasilə ilə yola düşən iki Cenevrə-Paris sürət qatarının eyniliyindən danışırıq. Bizə elə gəlir ki, bunlar eyni sürət qatarıdır, bununla belə həm parovoz, həm vaqonlar, həm qatar briqadası – onda nə varsa hamısı, görünür, fərqlidir».

Ardınca ikinci müqayisəyə keçilir:

«Küçəni dağıtdılar, oradakı bütün evləri götürdülər, sonra onu yenidən qurdular... Biz deyirik ki, bu, bütövlüklə həmin küçədir. Halbuki köhnə materiallardan, ola bilər ki,

heç nə qalmamışdır. Nəyə görə küçəni son daşına qədər yenedən qururuq, sonra isə hesab edirik ki, o, eyni olmaqdan çıxmamışdır? Çünki onu qurub-yaradan nə varsa, o, tam maddi deyil, onun mahiyyəti bir sıra elə şərtlərlə müəyyən olunur ki, onlar təsadüfi materiala laqeyddir. Məsələn, onun başqa küçələrlə münasibətdə vəziyyəti həmin şərtlərdəndir».

Və bu iki müqayisə tamamilə başqa bir müqayisə ilə qarşılaşdırılır:

«Mən oğurlanmış kostyumumu təsadüfi əlamətlərə görə alverçidə tapıram. Burada söhbət parça materialı, astar, yarıq və s. kimi istisnasız olaraq inert substansiyada birləşən mahiyyətin maddi səciyyəindən gedir. Alverçidə gördüyüm, yəni özümün hesab etdiyim kostyumdan başqa kostyum artıq mənim olmayacaq, yəni onu özümünkü hesab etməyəcəyəm».

Nəhayət, müqayisələr özləri də müqayisə olunaraq belə bir yekun nəticə çıxarılır ki, «dildəki eynilik kostyumun deyil, sürət qatarının və küçənin eyniliyi ilə oxşardır».

F.de Sössür yenedən sevimli şahmat oyununa qayıdır:

«Atı götürək... O öz-özlüyündə oyunun elementidir-mi? Əlbəttə, yox. Ona görə ki, taxta üzərində tutduğu yerdən qıraqda öz materialı, eləcə də oyunun digər şərtləri baxımından oyunçuya heç nə vermir. Oyunda yalnız o halda gerçək və konkret elementə çevrilir ki, dəyərlilik alır və onunla qırılmaz surətdə bağlanır. Təsəvvür edək ki, oyun zamanı həmin fiqur sınıır, yaxud itir. Onu eyni əhəmiyyətli başqası ilə əvəz etmək olarmı? Əlbəttə, olar. Atı təsvir edən başqa fiqur yox, onunla heç bir oxşarlığı olmayan istənilən predmet, əgər ona həmin dəyərlilik verilərsə, at fiquru ilə eyniləşdirilə bilər. Beləliklə, biz görürük ki, semioloji sistemlərdə, eləcə də dildə müəyyən qaydalara uyğun tarazlıq yaradan bütün elementlər bir-biri ilə əlaqədardır: eynilik anlayışı dəyərlilik anlayışı ilə qovuşur və əksinə».

Dil işarəsinin dəyərliliyi anlayışından bəhs edərkən həmin anlayışın ən çox əsaslarına biləcəyi hadisəni (pulu!)

müqayisəyə cəlb etməklə «dəyərlilik» barədə ən aydın (və universal) təsəvvürü yaratmış olur:

«Maddi element olan səs öz-özlüyündə dilə mənsub ola bilməz. Dil üçün o, nəşə ikinci dərəcəlidir, yalnız dilin istifadə etdiyi xammaldır... Deyək ki, dəmir pulun qiymətliliyini heç də metal müəyyən etmir: nominal qiyməti beş frank olan gümüş ekü yalnız həmin qiymətin yarısı dəyərində gümüşə malikdir. Üzərində həkk edilmiş təsvirdən, tədavüldə olduğu siyasi hüdudlardan asılı olaraq o bir qədər çox, yaxud az dəyəərə də malik ola bilər. Eyni şeyi daha böyük ısrarla dildəki öz mahiyyəti etibarilə heç də nəşə səslı olmayan işarələyən barəsində demək mümkündür: işarələyən dildə qeyri-cismanidir, onu yaradan maddi substansiya deyil, istisnasız olaraq, onun akustik obrazını başqa akustik obrazlardan ayıran fərqlərdir».

F.de Sössür sintaqmatik münasibətlərlə assosiativ (paradiqmatik) münasibətləri fərqləndirərkən belə bir müqayisə aparır:

«Bir tərəfdən, sütun onun saxladığı arxivtravla müəyyən münasibətdədir: məkanda eyni cür iştirak edən iki vahidlik – bu qarşılıqlı yerləşmə sintaqmatik münasibəti xatırladır; başqa tərəfdən, əgər bu sütun Dori orderindəndirsə, təfəkkürdə başqa orderlərlə (ionik, Korinf və s.), yəni hazırkı məkanda mövcud olmayan elemertlərlə müqayisə yaradır ki, bu assosiativ münasibətdir».

«Ümumi dilçilik kursu»nun müəllifinin müqayisələri bəzən metaforik məzmun kəsb edir:

«Dil öz materialından kəsilib hazırlanmış yamaqla örtülü bir paltarı xatırladır. Əgər fransızca nitqin substansiyasına nəzər salsaq, deyə bilərik ki, onun beşdə dördü hind-Avropa kökündən gəlir, lakin ulu dildən saf şəkildə, analogiya ilə dəyişmədən müasir fransız dilinə gəlib çıxmış bütün sözlər birəcə səhifəyə yerləşdirilə bilər».

Bu cür metaforiklik, əslində, elmi üslub üçün «yad» hesab edilsə də, «Kurs»un müəllifinin özünəməxsus üslubu

elədir ki, bu və ya digər dərəcədə bədii (metaforik) münasibətdə son dərəcədə dəqiq elmi məntiq aşkarlamaqla həmin «yad»lığı çox rahatlıqla aradan qaldırmış olur.

«Dil faktlarının yayılması hər hansı vərdişin, məsələn, dəbin yayılması ilə eyni qanunlara tabedir» qənaətinə gələn F.de Sössür göstərir ki, «hər bir insan kollektivində iki qüvvə iki müxtəlif istiqamətdə arası kəsilmədən və eyni zamanda hərəkət edir: bir tərəfdən, lokal məhdudluq ruhu, necə deyirlər, «doğma zənglərin ruhu», başqa tərəfdən, insanlar arasında əlaqə yaradan qarşılıqlı ünsiyyət qüvvəsi».

Və izah verir:

«Əgər «doğma zənglərin ruhu» insanları evdə oturdursa, qarşılıqlı ünsiyyət qüvvəsi onları məcbur edir ki, öz aralarında müxtəlif münasibətlərə girsinlər: qarşılıqlı ünsiyyət qıraq kəndlərə başqa yerlərdən insanlar gətirir, əhalinin bir hissəsini bayramlar və ya yarmarkalarla əlaqədar bir yerdən başqa yerə atır, müxtəlif əyalətlərdən insanları ordu sıralarında birləşdirir və s... Qarşılıqlı ünsiyyət qüvvələri fəaliyyətinin bu ikinci növü dialekt hadisələrinin coğrafi hədudlarına tətbiqdə *dalğa* terminini işlətməyə haqq qazandırır: izoqlossem xətti özünü elə bir kənar xətt kimi təqdim edir ki, sanki su son həddinə çatıb hər an daşa bilər».

Bir sözlə, F.de Sössürün müqayisələri həm elmi-məntiqi interpretasiya gücünə, həm də bədii-estetik siqlətinə görə həmin müqayisələrin müəllifinin yaradıcı təfəkkürünün dil haqqındakı elə təzahürləridir ki, dil haqqındakı elm «özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk etmək»də həmçinin bu nüfuzedicilə təzahürlərə minnətdardır.

2018

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ DİLÇİLİK DƏRSLƏRİ

Dil haqqında elmin tarixini yazının meydana çıxdığı dövrlərdən başlamaq, əlbəttə, ona görə tamamilə özünü doğruldu ki, ən qədim dilçilər şifahi nitqi bu və ya digər miqyasda üzvlərinə ayıraraq yazılı nitqə çevirmişlər. Və bu, dilin (daha doğru olar ki deyəək: nitqin) quruluşu barədə müəyyən təsəvvürlərin yaranmasına elə əhəmiyyətli təkan vermişdi ki, sonralar dil barəsindəki elm, bir qayda olaraq, şifahi deyil, yazılı nitqin tədqiqinə əsaslanmalı olmuşdur.

Ferdinand de Sössür XX əsrin əvvəllərində «Ümumi dilçilik kursu»nda deyirdi:

«Dilçilik özünün əsl və yeganə obyektinin nə olduğunu dərk edənə qədər üç ardıcıl inkişaf mərhələsindən keçmişdir.

Dilçiliyin əsası, əgər belə demək mümkünsə, «qrammatika» ilə qoyulmuşdur. Əvvəlcə yunanlarda meydana çıxan, sonra əsas etibarilə Fransada inkişaf edən bu fənn məntiqə əsaslandığı üçün dilə elmi və obyektiv baxışdan məhrum idi.

...Sonralar filologiya meydana çıxdı... Onun məqsədi, hər şeydən əvvəl, mətnləri izah və şərh etməkdir.

...Üçüncü mərhələ dilləri bir-biri ilə müqayisə etmək imkanının kəşfi ilə başladı... Lakin təkcə müqayisə ilə düzgün nəticələrə gəlib çıxmaq olmaz».

Məsələ burasındadır ki, dilçilik, demək olar ki, bütün tarixi boyu dil ətrafında «dolanaraq» həm praktik müşahidələri, həm də az-çox nəzəri mühakimələri ilə bu və ya digər səviyyədə «dil nədir» sualına cavab verməli olmuşlar. Və əslində, dilin nə olduğu məsələsinə müdaxilə edən digər elmlər içərisində dil haqqındakı elmin mövqeyini, ilk növbədə, «dil nədir» sualına verdiyi cavabın nə dərəcədə əsaslı olub-olmaması müəyyənləşdirmişdir.

Elmi dilçiliyin meydana çıxdığı XIX əsrin əvvəllərindən ta XX əsrin əvvəllərinə qədər «dil nədir» sualına verilmiş ən mötəbər cavabları nəzərdən keçirsək görürük ki, onların biri digərini, prinsip etibarilə, istisna etmir:

«Dil – fikir formalaşdırıcı orqandır. Tamamilə ruhi, dərinliklərinə qədər daxili və heç bir iz qoymadan keçən əqli fəaliyyət nitq səsləri vasitəsilə maddiləşir və hissi qavrama üçün əlçatan olur. Ona görə də təfəkkür fəaliyyəti və dil qırılmaz şəkildə əlaqədə təqdim edilir... Dil xalq ruhunun sanki xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan daha çox eynilik təsəvvür etmək çətinidir... Dil ruhun elə bir davamlı fəaliyyətini təqdim edir ki, həmin fəaliyyət səsi, nəticə etibarilə, fikrin ifadəsinə çevirə bilsin» (Vilhelm fon Humboldt).

«Dil fikrin səslə ifadəsidir, səslərdə təzahür edən təfəkkür prosesidir» (Avqust Slayxer).

«Dil... dərk olunmuş daxili, psixi və ruhi hərəkətlərin vəziyyət və münasibətlərinin tələffüz olunan səslər vasitəsilə ifadəsidir» (Haynrix Ştayntal).

«Dilin mahiyyəti ünsiyyətlə müəyyən olunur» (Hüqo Şuxardt).

«Dil ruhi ifadədədir... Dilin tarixi ifadənin ruhi formalarının, eyni zamanda sözün ən geniş mənasında incəsənətin tarixindən başqa bir şey deyil» (Karl Fossler) və s.

«Dil nədir» sualına dilçilik ən çox maraq doğuran cavabı Ferdinand de Sössürün şəxsində XX əsrin əvvəllərində verdi. Dahi dilçi, hər şeydən əvvəl, insanın nitq fəaliyyətində dillə nitqi bir-birindən fərqləndirərək dilçiliyin yeganə obyektinin o zamana qədər əsasən «dil» adı altında sinkretik (müərrəd) şəkildə öyrənilən hadisə deyil, «iyerarxik işarələr sistemi» olduğunu sübut etdi. Və bu kəşf tezliklə ən azı üç struktur dilçilik məktəbinin – Praqa funksional dilçiliyinin, Amerika deskriptivizminin və Kopenhagen qlossematikasının yaranmasına gətirib çıxardı...

Azərbaycanda ümumi dilçiliyin öyrənilməsinə 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin (və onun tərkibində Ümumi dilçilik kafedrasının) yaradılması ilə başlanılmışdır. «Dilçiliyimizin məbədi (BDU-nun Ümumi dilçilik kafedrasının tarixi)» kitabının müəllifi professor Adil Babayev göstərir ki, «Ümumi dilçilikdən dərs deyən V. B.Tomaşevskinin, M.V.Belyayevin, P.O.Piloşevskinin xidmətlərini kiçiltmədən demək olar ki, onlar bu fənn üçün... B.Çobanzadə və başqaları qədər can yandırmamışlar... Bəkir Çobanzadə Bakıya gələn kimi 1924-cü ildə türkologiyada ümumi dilçiliyə aid «Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl»... yarada bildi».

Professor Bəkir Çobanzadə «Mədxəl»də dilçiliyin mövzusu, vəzifələri və üsulları barədə bəhs edərkən yazır:

«Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarətlərin öylə bir məcmusudur ki, bunları həssələrimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkün olur».

Və əlavə edir:

«...Lisanıyyat lisanın hadisələrini keçmiş və şimdiki – əgər bu sonuncusu var isə – dövrləri arasındakı təbəddüllər nöqteyi-nəzərindən çarpışdırmaq, qarşılaşdırmaq üsulunu tutduğundan lisanıyyatın üsulu bu təqdirdə müqayisə üsulu olmuş olur. Ancaq hər hankı bir dilin ömrü boyunca keçirdiyi dürlü dövrləri, onun şivələrini və nəhayət, nəşət etdiyi ana dili bir-birilə müqayisə etmək tərqiqlə bu lisanın ömründə təbəddül və təkamülündə hökm etmiş olan ruhi və üzvi qanunları bulub çıxarırsınız və bu surətlə qarşımızda bir-birini təqib edən müxtəlif dövrlərin geniş lövhəsi açılır ki, bu lövhədə artıq insanın ən əsrarəngiz, ən tilsimli bir şeyi olan lisanın taleyi açıqcasına gözümlər önündə tərəssüm edər.

İştə bu surətlə lisanıyyat elminin başlıca əsası bir-birinə yaxınlığı, qərabəti olan lisanların tarixi müqayisə üsulu ilə tədqiqidir. Digər tərəfdən, yalnız bir-birinə yaxın olan lisanlar deyil, ümumiyyətlə yer üzündə mövcud olan bütün

lisanların təşəkkülatı, üzviyyəti arasında pək çox müsavi və müşabihə nöqtələr bulduğundan bir-birinə yaxın olmayan lisanları bir-birilə müqaiysə etmək lisanıyyat elminin ən əsaslı tələblərindən biridir.

«Mədxəl»in nəşrindən bir neçə il keçmiş Sovet İttifaqında ümumi dilçiliyi akademik Nikolay Yakovleviç Marrın «dilçilikdə yeni təlim»i əvəz etdiyindən müqayisəli-tarixi araşdırmalar qadağan olunur. Və XX əsrin 40-cı illərinin axırlarında aparılan dilçilik müzakirələrindən sonra dövlət başçısı İ.V.Stalin təxminən iyirmi beş illik bir dövrdə sovet dilçiliyində marksizmi təmsil etmiş «yeni təlim»i məhz anti-marksizmdə ittiham elədi.

Və beləliklə, sovet dilçiliyi 1950-ci illərdən etibarən ümumi dilçilik nəzəriyyələrini «əlifba»dan öyrənmək məcburiyyəti altında qaldı.

Adil Babayev yazır:

«1961-ci ildə ümumi dilçilik kafdrasının dosenti (sonra professoru) N.N.Məmmədov 1945-ci ildən oxumağa başladığı mühazirələr əsasında «Dilçiliyin əsasları» adlı dərsliyini nəşr etdirdi. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində B.Çobanzadənin «Mədxəl»indən sonra ilk hadisə idi».

Sovet ideologiyasının üzvi tərkib hissəsi olan sovet, eləcə də Azərbaycan sovet dilçiliyi 60, 70 və 80-ci illərdə demək olar ki, heç bir ümumi dilçilik təlimi yarada bilmədi. Həmin illərdə tərtib olunmuş ümumi dilçilik dərsliklərində aparıcı «metod» dünyada az-çox geniş yayılmış ümumi dilçilik nəzəriyyələrinin məhz sovet ideologiyası mövqeyindən «tənqidi şərh»indən ibarət idi ki, həmin «şərhlər», bir qayda olaraq, məsələn, Vilhelm fon Humboldt, Ferdinand de Söşür, Leonard Blumfeld, Lui Yelmselev... kimi dahi dilçilərin dil haqqındakı mülahizələrini çox hallarda təhrif edirdi. Bu baxımdan Azərbaycanda, ümumən müttəfiq respublikalarda vəziyyətin daha acınacaqlı olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, dünya dilçiliyi klassiklərinin əsərləri nəinki müttəfiq respublika xalqlarının dilləri-

nə (o cümlədən Azərbaycan dilinə), eləcə də əksəriyyəti rus dilinə tərcümə edilmədiyinə görə ən populyar nəzəriyyələri belə ilk mənbədən öyrənmək mümkün deyildi.

Dilçilik elmi biri digəri ilə əlaqədar olan (və tarixi ardıcılıqla biri digərindən törəmiş) üç sahəyə, yaxud səviyyəyə ayrılır ki, onlardan birincisi xüsusi dilçilik, ikincisi müqayisəli dilçilik, üçüncüsü isə ümumi dilçilikdir.

Xüsusi dilçilik konkret bir dili öyrənir; məsələn: Azərbaycan dilçiliyi, rus dilçiliyi, ingilis dilçiliyi və s. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu ifadə-terminlər hər hansı bir dili (müvafiq olaraq Azərbaycan dili, rus dili, ingilis dili və s.) öyrənən elmi bildirməklə yanaşı, Azərbaycanda, Rusiyada, İngiltərədə və s. aparılan dilçilik araşdırmalarının ümumi vəziyyətini də göstərə bilər; belə ki, «Azərbaycan dilçiliyi» dedikdə Azərbaycanda rus, ingilis, ərəb və s. dilçiliyi də başa düşülür. Əlbəttə, «xüsusi dilçilik» anlayışına həmin ifadə terminlərin birinci mənası aiddir.

Dil haqqında elmin məhz bir dilin öyrənilməsindən – xüsusi dilçilikdən başlaması, prinsip etibarilə, heç bir şübhə doğurmur. Və dilçiliyin tarixi göstərir ki, dil barəsindəki ilk az-çox təsəvvürlər ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətləri üzərində aparılmış müşahidələrdən yaranmışdır. Dilçiliyin sonrakı səviyyələri təşəkkül tapandan sonra da xüsusi dilçilik nəinki öz aktuallığını itirmiş, əksinə, ayrı-ayrı dillərin daha dərinədən tədqiqi üçün geniş nəzəri-metodoloji imkanlar meydana çıxmışdır.

Müqayisəli dilçilik iki və ya daha çox dilin müqayisəli öyrənilməsinə əsaslanmaqla bir-birindən fərqli iki sahəyə ayrılır:

- 1) müqayisəli-tarixi dilçilik,
- 2) müqayisəli-tipoloji dilçilik.

Müqayisəli-tarixi dilçilik eyni mənşəli dillərin müqayisəli araşdırılması ilə məşğuldur. Və bu müqayisənin əsas məqsədi praformaları (bir neçə qohum dil üçün tarixən

ortaq olmuş dil quruluşu modelləri) bərpa etmək, nəticə etibarilə, pradil (ulu dil) barəsində mümkün qədər aydın təsəvvür yaratmaqdan ibarətdir.

Müqayisəli-tipoloji dilçilik qohum olmayan dilləri müqayisəli araşdırmaqla dil tiplərinin səciyyəvi əlamətlərini aşkarlayır.

Ümumi dilçilik həm xüsusi, həm də müqayisəli dilçiliyin uğurlarına əsaslanaraq dil haqqında elmi keyfiyyətə yeni səviyyə yüksəldir. Hər şeydən əvvəl o mənada ki, hər iki dilçilik səviyyəsinin problemlərini özündə ehtiva edən ümumi dilçilik həmin problemlərə dil adlandırılan hadisənin mahiyyəti, ən ümumi qanunauyğunluqları baxımından yanaşmaqla universal prinsiplər müəyyənləşdirməyə çalışır. Həmin prinsiplərin nə dərəcədə əsaslı olub-olmamasına isə müxtəlif dilçilik məktəbləri, təlimləri, nəzəriyyələri arasındakı polemik münasibət münisiflik edir.

Heç şübhəsiz, ümumi dilçilik dərslərində dilçiliyin bütün problemlərini əhatə etmək mümkün deyil, bununla belə, dil haqqında elmin əsaslarını təşkil edən elə fundamental mövzular vardır ki, onlar diqqət mərkəzində dayanmalıdır... Yeri gəlmişkən, ümumi dilçilik mütəxəssislərinin əsərlərində ümumi dilçiliyin bu və ya digər probleminə həmin mütəxəssisin maraq dairəsindən asılı olaraq az, yaxud çox diqqət yetirməsinə tez-tez rast gəlinir. Ancaq mümkün qədər mümkən şərhlər təcrübəsi göstərir ki, aşağıdakı məsələlər ilk növbədə əhatə olunsun: dilçiliyin tarixi; dilin mahiyyəti, quruluşu (strukturu); dil və cəmiyyət; nitqin normaları, funksional üslub texnologiyaları; dilin tarixi; dil əlaqələri; dillərin təsnifi və nəhayət, dilçiliyin metodları.

Akademik Ağamusa Axundovun neçə on illərdir ki, Azərbaycan ali məktəblərində ümumi dilçilik problemlərinin yüksək səviyyədə tədrisinə uğurla xidmət edən «Ümumi dilçilik» dərslərində həmin problemlər üç qrupda birləşdirilir: dilçiliyin 1) tarixi, 2) nəzəriyyəsi və 3) metodları. Bu isə ona

gətirib çıxarır ki, dilçiliyin tarixi, xüsusilə ayrı-ayrı dilçilik klassiklərinin nəzəriyyələri izah olunarkən nəzərdən keçirilən məsələlər bir də həm dilçilik nəzəriyyəsində, həm də dilçiliyin metodlarında istər-istəməz təkrar edilir...

Ali təhsilin bakalavr pilləsində iki ümumi dilçilik fənninin (dilçiliyə girişlə ümumi dilçiliyin) keçilməsi də metodiki baxımdan özünü doğrultmur. Və daha yaxşı olardı ki, yuxarı kurslarda yalnız bir fənn – ümumi dilçilik tədris olunsun. Fikrimizcə, bu fənnin strukturu və ya problematikası indiki dilçiliyə girişlə indiki ümumi dilçiliyin mövzularını keyfiyyətcə birləşdirməlidir. Vaxtilə həmin məsələni akademik Afad Qurbanov qaldırmış, özünün kifayət qədər populyar dərsliyini də «Ümumi dilçilik» adlandırmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Afad müəllimin dərsliyində təfərrüata həddindən artıq yer verilir. Və bu təfərrüat elə bir miqyas alır ki, müəllif həddindən artıq materialist mövqedən ümumi dilçilik klassiklərinin, demək olar ki, bütün nəzəriyyələrini «saf-çürük» etdiyindən dil haqqında elmin ümumi dilçilik sahəsi və ya səviyyəsinin ümumən metodiki taleyi həmin interpretasiyada, prinsip etibarilə, havadan asılı qalır...

Heç şübhəsiz, 50, 60 və 70-ci illərdə dünya dilçiliyini dünyadan geri qalmış rus-sovet dilçiliyinin özünəməxsus (çox hallarda vulqar materialist) şərh texnologiyaları əsasında mənimsəyən Azərbaycan dilçilərinin ilk mənbələrdən uzaq ümumi dilçilik dərsləri müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilməz...

Ali təhsilin magistratura pilləsinə gəldikdə isə burada ümumi dilçiliyin öyrədilməsinə diferensial yanaşılmalı, başqa sözlə, dilçiliyin tarixi, dil nəzəriyyəsi (hətta mühüm dilçilik nəzəriyyələri, təlimləri, məktəbləri), dilçiliyin tədqiqat metodları ayrı-ayrılıqda tədris edilməlidir.

Məlum olduğu kimi, ümumi dilçilik ilk növbədə hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi tədqiqinin nəticəsi olaraq formalaşmışdır. Lakin düşünmək olmaz ki, ümumi dilçiliyin mövcud elmi-nəzəri prinsipləri digər dil ailələrinin, yaxud

dillərin tədqiqinə ümumiyyətlə yaramır. Əvvəla ona görə ki, ümumi dilçiliyin ən müxtəlif mənşəli dillərin öyrənilməsi sahəsində artıq zəngin metodoloji təcrübəyə vardır; ikincisi isə unutmaq olmaz ki, ümumi dilçilik ümumən dili öyrənir.

2018

MARRÇILIQDAN ANTI-MARRÇILIĞA

Sovet dilçiliyinin tarixini (və həmin tarix boyu metodoloji özünəməxsusluq uğrunda aparılmış axtarışların uğursuzluqlarını) əks etdirən ən uğurlu ifadə, fikrimizcə, «marrçılıqdan anti-marrçılığa» ola bilər.

Nikolay Yakovleviç Marrı bir dil nəzəriyyəçisi olaraq fərqləndirən ən orijinal keyfiyyət ondan ibarət idi ki, XIX əsrin əvvəllərində yaranmış elmi dilçiliyin əsasında dayanan müqayisəli-tarixi metodu inkar edib əvəzində belə bir ideya irəli sürürdü ki, «dillərin bir mərhələdən digər mərhələyə keçməsi onların çarpazlaşması (bu, bütün dil dəyişmələrinin yeganə səbəbidir) nəticəsi olaraq və bununla ictimai-iqtisadi formasiyaların əvəz edilməsini əks etdirərək qəfil bir proses kimi sıçrayış yolu ilə olur. Dillərin çarpazlaşması və vahid qlottoqonik prosesin digər mərhələsinə sıçrayış yolu ilə keçməsi zamanı həmişə «yeni keyfiyyət», yəni tamamilə yeni bir dil meydana çıxır».

N.Y.Marrın «dilçilikdə yeni təlim»inin onun dil haqqındakı təsəvvürlərinin səmimi ifadəsi olduğu, yaxud sovet sosialist ideologiyası konyukturuna xidmətin təzahürü olaraq təşəkkül tapdığı, əslində, ona görə elə bir mübahisə doğurmamalıdır ki, sonrakı (və kifayət qədər aydın!) mülahizələri kökündən yanlışlığına görə əvvəlki «mücərrəd» mülahizələrinin ciddiliyinə də şübhə doğurur. Və belə bir təsəvvür yarıdır ki, ideoloji mənəngənəyə salınmış dahi N.Y.Marr çıxış yolunu sovet ideologiyasını «dolamaq»da tapır.

Məsələ burasındadır ki, N.Y.Marrın sosializm «quran» geniş xalq kütləsinin dərk etməsi baxımından marksizmin özündən də mürəkkəb olan marksist «yeni dilçilik təlimi»nin hakim olduğu illərdə (1920-ci illərin ortalarından 1940-cı illərin sonlarına qədər) Sovetlər Birliyi, faktik ola-

raq, ümumən dilçiliklə deyil, dil quruculuğu problemləri ilə məşğul idi. Və ona görə də marrçılıq, mahiyyət etibarilə, dil praktikasının yox, dil nəzəriyyəsinin inkişafı qarşısına elə məhdudiyətlər qoymuşdu ki, nəinki müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössür, heç ümumi (fəlsəfi) dilçiliyin yaradıcısı Vilhelm fon Humboldt da Sovetlər Birliyinin hüduklarına qədəm basa bilməzdi.

Elə ki Sovetlər Birliyində dərk olunmağa başladı ki, dilçilikdə praktik işlərdən baş qaldıraraq dünyanı narahat edən nəzəri problemlərlə də məşğul olmaq lazımdır, sovetlərin yeganə konyuktur icadı olan «yeni təlim» (və N.Y.Marr) yada düşdü.

İ.V.Stalin üçün N.Y.Marrı (və onun «yeni təlim»ini) «məhv etmək»dən asan heç nə yox idi. 1930-cu illərin ortalarından (N.Y.Marrın vəfatından) sonra onun təliminin bütün Sovetlər Birliyində yeganə doğru marksist təlim kimi yayılmasına necə şərait yaratmışdısa, 1950-ci illərin əvvəllərində də həmin «təlim»in antimarksist sərsəmləmə kimi tənqidinə o cür «fitva» verdi.

Və vaxtilə dilçiləri anti-marrçılıqda ittiham edən İ.V.Stalin sonralar marrçılıq əleyhinə nə az-nə çox üç əsər - «Dilçilikdə marksizmə dair», «Dilçiliyin bəzi məsələlərinə dair» və «Yoldaşlara cavab» «yazdı» ki, çox keçmədən həmin «əsərlər»in mədhinə həsr olunmuş «Dilçiliyə giriş»in müəllifi A.S.Çikobava, «sovet dilçiliyinin klassik əsərlərlə zənginləşdiyi»ni göstərməklə kifayətlənməyib elan etdi ki, «sovet dilçiliyi dil haqqında elmin inkişafında yeni mərhələdir».

N.Y.Marr deyirdi ki, ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişdikcə ona uyğun olaraq dil də dəyişir. Və əlavə edirdi ki, sinifli cəmiyyətlərdə (quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və kommunistimin ilk mərhələsi olan sosializmdə) hər sinfin ayrıca dili var... İ.V.Stalin yazırdı: «Köhnə üstqurumu bir neçə il ərzində məhv etmək və onu yenisilə əvəz etmək olar və lazımdır ki, cəmiyyətin istehsal qüvvələrinin inkişafı

qarşısında imkanlar açılsın, ancaq ictimai həyata anarxiya təlqin etmədən, cəmiyyətin çökməsinə təhlükə törətmədən mövcud dili bir neçə il ərzində məhv edib onun yerində yenisini necə qurmaq olar? Don Kixotlardan başqa öz qarşısına kim belə bir vəzifə qoya bilər?»

İ.V.Stalin «köhnə üstqurumu», həqiqətən, bir neçə il ərzində məhv etdi. Və həmin «üstqurum»a anti-marrçılıqda ittiham edilən müasir türkologiya elmi, onun lideri professor Bəkir Çobanzadə də daxil idi.

Əlbəttə, İ.V.Stalin heç zaman Don Kixot ola bilməzdi, ancaq hakimiyyətdə olduğu illərdə çoxlu «ictimai» donkixotlar (staxanovçular) yetişdirmişdi ki, onlardan biri də (ölümündən sonra!) N.Y.Marr idi... Ancaq nə qədər çalışsa da kommunizm yarada bilmədiyi kimi, «dil haqqında yeni təlim»i də yarada bilməyib yalnız onunla kifayətləndi ki, dilin nə üstqurum, nə də sinfi olmadığını etiraf etsin... Maraqlı bir paradoks idi: İ.V.Stalinin «şəxs»ində 40-cı illərin sonlarına qədər (ölümündən sonra da) N.Y.Marr danışdı... «Etiraf» da, əslində, onunku idi... İ.V.Stalin vaxtilə, «qafqazlı» yerlisi N.Y.Marrı qabağa verib bədbəxt etdiyi kimi indi də başqa bir yerlisi A.S.Çikobavanın «ürəyinə girdi»... Şeytan uzağa getmir... Və hər cəhətdən məlum olur ki, İ.V.Stalinin N.Y.Marr «əleyhinə» əsərlərinin «məsləhətçi»si A.S.Çikobava olmuşdur. Çünki xırda qafqazlılıq əhvali-ruhiyyəsiindən başlamış çox böyük məsələlərin həllinə qədər «mərkəz»də yenə marrçılıq dayanırdı. İ.V.Stalin deyəndə ki «dünya miqyasında sosializmin qələbəsiindən sonra... hansısa dillərin sıxışdırılması və məhvi, digərlərinin qələbəsi barədə söhbət belə gedə bilməz», yenə gəlib çıxırdı marrçılığa...

1930-cu illərin əvvəllərində dünya dilçiliyinin klassikləri rus dilinə tərcümə olunmağa başlamış, hətta müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössürün «Ümumi dilçilik kursu» belə rusca (1933) çıxmışdı. Ancaq bu və ya bu tipli əsərləri dərk etmək imkanlarından məhrum edilmiş sovet dilçiləri bir də 1950-ci illərin ortalarından – N.Y.Marrdan sonra ən

böyük «sovet dilçisi» İ.V.Stalinin ölümü ilə gözlərini açıb dünyaya baxmaq imkanı əldə etdilər. Və 60-cı, 70-ci illərdə bir-birinin ardınca «yeni» sovet ritorik peşmançılıq texnologiyaları ilə o qədər «Dilçiliyə giriş», yaxud «Ümumi dilçilik» dərslikləri yazıldı ki, qısa bir dövrdə marrçılıq da unutturuldu, anti-marrçılıq da...

Sovet dilçiliyi özünə gəlib az-çox düşüncə sərbəstliyinə nail olana qədər Sovetlər Birliyi dağıldı. Və «sovet dilçiliyi»ndən ancaq Sovetlər Birliyi qədər absurd paradokslar qaldı.

2018

ARİSTOKRATIYANIN DİLİ

Qədim dövrlərdən başlayaraq, demək olar ki, bütün xalqlarda, cəmiyyətlərdə ümumxalq dili ilə yanaşı, aristokratiyanın, yaxud yüksək təbəqənin geniş xalq kütlələri üçün ya tamamilə, ya da qismən yad elə bir özünəməxsus ünsiyyət vasitəsi olmuşdur ki, çox hallarda həmin xalqların, cəmiyyətlərin klassik bədii, elmi, rəsmi-işgüzar və s. mədəniyyət tarixini məhz bu özünəməxsus ünsiyyət vasitəsindən istifadə miqyası (və məharəti!) müəyyən edir. Qədim türk aristokratiyası yalnız türkcədə ünsiyyət saxlamış, lakin türklərin I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərindən etibarən bir-birindən müstəqil xalqlar olaraq ayrıldıqları yeni dövrün əvvəllərinə qədər üç aristokratik dildən istifadə etdikləri məlumdur: ərəb, fars və türk dilləri.

Ərəbcənin islam dininin, eləcə də bu möhtəşəm dinin ideya-metodoloji təsiri altında təşəkkül taparaq orta əsrlər boyu inkişaf edən elm, farscanın isə zəngin poetik təfəkkürün dili olduğu barədə çox yazılsa da, türkcənin tarixi aristokratizmi haqqındakı təsəvvürlər elə də mükəmməl deyil. Və əlbəttə, bunun səbəbi türk dilinin həmişə xalq dili, folklor dili (və nəticə etibarilə, «türkün sözü») səviyyəsinə endirilməsi olmuşdur ki, bunun da əsas «günahkarlar»ı, ilk növbədə, türklərin özləridir. Mahmud Kaşğarının məşhur dildə türkçülük təəssübkeşliyindən, Yusif Balasaqunlu, Əhməd Yəsəvi və Əhməd Yüqnəkinin həmin təəssübkeşliyin mükəmməl fakt-mətnlərini təqdim etmələrindən sonra türk aristokratiyasının istər ərəbcəyə. İstərsə də farscaya meyli yalnız sosioloji amillərlə izah olunmalıdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, I minilliyin sonu, II minilliyi əvvəllərində ən azı min illik zəngin etnolinqvistik qaynaqlar əsasında formalaşmış Türkünstan (Kaşğar) türk ədəbi dilini, professor Əhməd Bican Ərcilasun

tamamilə haqlıdır ki, səlcuqlar Anadoluya gətirə bilmədilər. Niyə?.. Türk aristokratiyası Şərqdə (Türküstanda!) qalmışdı, Qərbə axın edənlər isə türk cəmiyyətinin o hissələri idi ki, hərbi-siyasi gücə əsaslanırdılar. Və elə ki, həmin güc sayəsində geniş bir coğrafiyaya hakim oldular, dərk etməyə başladılar ki, istər ərəb, istərsə də fars aristokratiyası qarşısında dayanacaq «kadr»ları, demək olar ki, yoxdur... Türküstanda monqollar türk aristokratiyasının axırına çıxanda Qərbdə türk hökmdarları ərəb-farsdilli aristokratiya (və mütəfəkkirlər!) yetişdirməyə məcbur idilər. Lakin «türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, əskiklik gətirər türk dili bizə» düşüncəsi yuxarı təbəqədə nə qədər aparıcı olsa da, türkcə türk cəmiyyətində yalnız ümumxalq-folklor dili olmaqla qalmayıb öz etnolinqvistik enerjisi (və ehtirası!) ilə «yuxarılar»a – saraylara can atırdı ki, bunun üçün ərəbcə və farsca ilə kompromisə girmək lazım gəlirdi. Ona görə də türk aristokratiyası türkcənin leksikasını ərəbcə və farscaya güzəştə gedib, qrammatikasına sahib çıxdı.

Orta əsrlər türk aristokratiyasının dil-ünsiyyət mədəniyyətinin göstəricisidir ki, ərəbcəni, farscanı və türkcəni – tamamilə müxtəlif sistemli dilləri bir-birindən ayırmadı, hətta üç dildə yazan dahi türk mütəfəkkirləri yetişdirməklə yanaşı, türkcədə bu üç dili «birləşdirmək» kimi unikal bir təcrübəyə müəlliflik etdi.

Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində – XVI-XVIII əsrlərdə türklərin differensiasiyası (və müasir türk xalqlarının formalaşmağa başlaması) nəticəsində milli aristokratiya türkcənin yerli təzahürlərinə xüsusi önəm verir.

Rus dilinin türk aristokratiyası arasında yayılması nə mədəni, nə də siyasi deyil, məhz inzibati tələblərdən irəli gəlir. Və heç də bütün Türk dünyasını əhatə etmir... XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya imperiyasının müxtəlif xalqlara bölünmüş türklərə hərbi-siyasi təcavüzü qarşısında Qərbdə Osmanlı türkləri, Şərqdə isə uyğurlar davam gətirə bilir. Azərbaycan ikiyə parçalanır... Və Azərbaycan

aristokratiyasının dil taleyi o baxımdan kifayət qədər mü-rəkkəbləşir ki, Rusiya imperiyasının yerini Sovetlər Birliyi tutanacan rus dili türk-fars-ərəbdilli ziyalı mühitinə birbaşa yox, fransız ədası və ya elitarlığı ilə nüfuz etməyə başladığından Azərbaycan aristokratiyası Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşanlı, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundzadədən başlamış Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə qədər həm Şərqi, həm də Qərbi (ən azı rus) dillərini mənimsəmələri (və yaradıcılıq-fəaliyyət praktikasında birbaşa istifadə etməli) olurlar. Odur ki, biz XIX əsr Azərbaycan ziyalısının mədəni səviyyəsini göstərmək istərkən tez-tez belə bir ifadə-formuldan istifadə edirik: «O, ərəb, fars və türk dilləri ilə yanaşı, rus-Avropa dillərini də bilirdi»... Lakin müşahidələr göstərir ki, milli azadlıq hərəkatının gücləndiyi 1910-cu, xüsusilə AXC-nin mövcud olduğu 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan aristokratiyasının dili, əsasən, Azərbaycan türkcəsidir. Və biz bunu, ilk növbədə, Cümhuriyyət Parlamentinin nitq təcrübəsində görürük. Birincisi, millət vəkilləri Azərbaycan türkcəsində danışmağa çalışırlar; ikincisi isə, bu dili yaxşı bilməyənlər Məclisdən üzr istəməyə, tezliklə dövlət dilində danışmağı öyrənəcəklərinə söz verməyə məcbur olurlar.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində – 1920-ci, 1930-cu illərdə Azərbaycan aristokratiyası artıq siyasi-inzibati deyil, ədəbi-mədəni ziyalılar təmsil edir ki, onları «köhnə» və «yeni» olmaqla iki nəslə ayırmaq lazım gəlir. «Köhnə» nəslə, məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əliəğa Şıxlinski, Bəkir Çobanzadə, «yeni» nəslə isə Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Rəsul Rza, Mehdi Hüseyn, Məmməd Arif, Həmid Araslı, Mir Cəlal, Məmmədəğa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseynzadə... daxildirlər ki, bu nəsillərin dil aristokratizminə artıq daha doğru olar deyək, elitarizminə münasibətdə mövqeləri fərqlidir. O mənada ki, «köhnə» nəsil öz mövqe-

yini müəyyən etməkdə daha sərbəst olduğu halda, «yeni» nəslin qarşısında müəyyən ideoloji məhdudiyyətlər dayanır ki, onlardan birincisi xalq danışığı («proletar») dilini ədəbi səviyyəyə yüksəltməkdən, ikincisi isə rus dilini yeganə beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi (gələcək kommunist cəmiyyətinin dili!) olaraq mənimsəməkdən, ona xüsusi ehtiram göstərərək ibarətdir.

XX əsrin ortalarından, ilk növbədə, Stalin rejiminin çökməsindən etibarən Azərbaycan ziyalı elitasında rus dilinin get-gedə süni şəkildə yüksəldilən nüfuzu qarşısında Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, eləcə də siyasi-ideoloji hüquqlarını qorumaq hisslərinin güclənməsi, əlbəttə, tarixi bir zərurət idi. Mirzə İbrahimovun şəxsinə baş qaldıran «ana dili qiyam», «mərkəz»in sərt reaksiyası öz yerində, «daxil»də də müəyyən müqavimətə rast gəlsə də, tamamilə aydın idi ki, bu, məhdud dünyagörüşlü bir millətçinin deyil, dünya mədəniyyətinə yaxşı bələd olan milli kommunistin ümumbəşəri dəyərlərə zidd olmayan təşəbbüsüdür. Və Azərbaycan ziyalı elitasının ümumi mövqeyini əks etdirir.

Mirzə İbrahimovun «ana dili qiyamı» və ya Azərbaycanın dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin nüfuzunu gücləndirmək təşəbbüsü milli ziyalı elitasının dilə münasibəti baxımından ən azı üç səbəbdən irəli gələ bilər:

1) Sovetlər Birliyi yaranarkən kifayət qədər qədim mədəniyyəti olan xalqlar müttəfiq respublikaların təmsalında onun tərkibinə o şərtlə daxil olmuşdular ki, milli mədəni varlıqlarına, yaxud mənliklərinə toxunulmasın, lakin həmin şərtə nəinki əməl olunur, hətta zaman-zaman zət-kökü naməlum bir xalqdan – «sovet xalqı»ndan bəhs edilməklə digər xalqların ruslar daxilində əriməsi tendensiyası dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılır;

2) Azərbaycan xalqı ikiyə parçalandığından onun dili iki fərqli ictimai-siyasi şəraitdə mövcud idi ki, milli ziyalı elitası bunu nə Şimaldakı, nə də Cənubdakı «ağa»lara güzəştə gedə bilmirdi;

3) Stalin rejiminin çöküşü millətin təbii hüquqlarını təmin etmək üçün müəyyən ümidlər doğurur, perspektivlər vəd edirdi.

Mirzə İbrahimovun sələfləri, müasirləri ilə yanaşı, onlardan geri qalmayan xələfləri də meydana çıxdı: Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Məmməd Araz, Xəlil Rza Ulutürk, Anar, Elçin, Sabir Rüstəmxanlı...

Və heç şübhəsiz, milli dil elitarizmi problemini Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev həll etdi. Sadəcə bir-iki «qiyam» və ya təşəbbüsdən ibarət olmayıb ümumən milli dövlət quruculuğu strategiyasının üzvi tərkib hissəsi səviyyəsinə yüksəldən dil məsələsinə bu gün millət və milli elita münasibətləri sistemində (və tamamilə təbiidir ki, beynəlxalq ünsiyyət, mədəniyyət kontekstində baxılır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin damı nəzarətdə saxladığı, zəruri proqram, fərman sərəncam və göstərişlərlə işlənməsi, saflığı, inkişafı ilə yanaşı, elitar nüfuzunu da ardıcıl müdafiə (və təmin) etdiyi Azərbaycan dili xalqımızın (və dövlətimizin) tərəqqisinin həm ölkə daxilində, həm də onun həudurlarından kənar da ön mühüm göstəricisidir.

O dövrdə ki xalqın dilinə onun güclü dövləti qayğı göstərir, onda yad dillər, yaxud təsirlər həmin dili öz kökündən ayıra, mehvərindən çıxara bilməz. Və ana dilinə münasibətdə bütün xalq elitaya (aristokratiyaya) çevrilmək imkanı əldə edir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev nə etdiyini bilirdi. Və Dünya azərbaycanlılarının lideri İlham Əliyev də nə etdiyini bilir...

2018

USTADIN İLK ƏSƏRİ

Akademik Tofiq Hacıyevin vəfatından keçən bir neçə il böyük şəxsiyyətin fiziki yoxluğunu nə qədər dərinədən hiss etdirdisə, mənəvi varlığının əbədiliyini o qədər miqyası ilə təsdiq eləmiş oldu. Və bu bir neçə il aydın şəkildə göstərdi ki, yalnız bilavasitə vətəni Azərbaycanda yox, ümumən Türk dünyasında Tofiq Hacıyevin yeri görünür. Çünki o, görkəmli alim-türkoloq olmaqla yanaşı, sələfləri İsmayıl bəy Qaspralı, Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyalp, Bəkir Çobanzadə kimi həm də çox sevdalı bir türkçülük aşığı, əqidəli bir türkçülük ideoloqu, mübariz bir türkçülük mücahidi idi. XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində türk xalqlarının istər milli müstəqillik qazanmasında, istər bu müstəqilliyin möhkəmləndirilməsində, istərsə də türklər arasında mədəni-mənəvi inteqrasiyanın güclənməsində onun elə danılmaz xidmətləri var ki, illər keçsə də unudulmayacaq, gələcək nəsillərə örnək olacaq.

Tofiq Hacıyev Azərbaycanın Cəbrayıl bölgəsində dünyaya gəlmişdi. Və onun taleyinin, tərəcəyini-halının, xarakterinin səciyyəvi əlamətidir ki, ali təhsilini bitirib aspiranturada saxlanıldıqda ilk monoqrafik tədqiqatını doğma Cəbrayılın dil-şivə landşaftının öyrənilməsinə həsr etməklə, doğulduğu, boya-başa çatdığı yurda mənəvi borcunu verməyi gecikdirmədi. Əlbəttə, zahirən elə görünə bilərdi ki, gənc dilçi-tədqiqatçı işin yüngülündən başlamaq istəyib, dil açdığı ilk illərdən mənimsədiyi materialı araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymaqla asan yol seçib. Ancaq dissertanta, demək olar ki, bütün dünyada türk dialektologiyasının yaradıcılarından biri sayılan akademik Məmmədəğa Şirəliyevin rəhbərlik etdiyini (və mövzunun da, heç şübhəsiz, onunla razılaşdırıldığını) nəzərə alsaq, etriaft etməliyik ki, elə işin başlanğıcından konyukturaya heç bir yer qala bilməzdi... Mən bu sətirləri yaza-yaza əvvəl diplom işimi, sonra namizədlilik, sonra da doktorluq dissertasiyalarımı elmi rəhbərimə

– professor Tofiq Hacıyevə az qala cümlə-cümlə oxuduğum, hətta bəzi cümlələri təkrar etməyə məcbur olduğum günləri xatırlayıram. İllər müxtəlif idi, ancaq diqqət, işə son dərəcə ciddi münasibət, elmi rəhbər məsuliyyəti dəyişməmişdi. Artmışdı ki, azalmamışdı... Onu da xatırlayıram ki, doktorluq işimi oxuyanda razı qalmadığı məqamlar vardı. İrəli sürülən bəzi mülahizələrin daha müfəssəl əsaslandırılmasını, sadəcə, məsləhət görmür, həm də tələb edirdi. Və birdən nə isə düşü-nüb mülayim səslə «sən bu işi elə bu cür də müzakirəyə verə, uğurla da müdafiə edə bilərsən. Ortaya nə sual çıxsa, cavab da tapacaqsan. Ancaq mən istəyirəm ki, həmin sualların cavabı elə indidən dissertasiyada olsun... Müdafiədən son-rası da var axı, əsəri oxuyan səni axtarıb tapmalıdır ki, nə demək istədiyini soruşsun?...» dedi. Və mən gördüm ki, Tofiq müəllim doğru deyir... O, gəncliyindən yaxşı məktəb keçmiş-di. Yazdığı əsərlərin yalnız ideya-məzmun dolğunluğuna deyil, həm də metodoloji məntiqinə, ifadə-üslub mükəmmə-liyinə fikir verirdi.

«Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi» mövzusunda ki namizədlik dissertasiyasını Tofiq Hacıyev 1962-ci ildə böyük müvəffəqiyyətlə müdafiə etdi. Və müdafiəyə qədər dissertan-tın mötəbər elmi məcmuələrdə – ikisi ADU-nun «Elmi əsərlər»ində, biri isə Azərbaycan SSR EA-nın «Xəbərlər»ində ol-maqla üç məqaləsi nəşr olunmuşdu: «Cəbrayıl şivələrinin fon-etikası» (1960), «Cəbrayıl rayonu şivələrinin morfoloji xü-susiyyətləri» (1961) və «Cəbrayıl şivələrində arxaizmlər» (1961).

Güman etmək olardı ki, gənc tədqiqatçı həmin mü-vəffəqiyyətdən sonra özünü bütünlüklə dialektologiyaya həsr edəcək. Ancaq elə olmadı. çox keçmədi ki, Tofiq Hacıyev dil tarixi sahəsində ardıcıl araşdırmaları ilə tanındı... Və 1969-cu ildə – otuz üç yaşında «XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək öz dialektoloq karyerasına, demək olar, son qoydu.

Sonralar biz tələbələri hərdən cəsarət edib ona zara-

fatla deyirdik ki, «yəqin, Azərbaycanda Cəbrayıl şivəsindən zəngin şivə olmadığına görə Tofiq müəllim öz dialektoloji missiyasını həmin şivəni tədqiqi ilə başa çatdırıb». O da zarafatından qalan deyildi. Bir dəfə dialektologiyadan dil tarixinə keçməyini belə «izah elədi»: «O illərdə yaxşı makinaçı tapmaq çətin idi. Mən yazılarımı makinaçılardan alanda bəziləri təəccüblə, bəziləri də təbəssümlə deyirdi ki, Tofiq müəllim, yazıda çoxlu orfoqrafik səhvlər var idi, düzəltдик. Baxıb görürdüm ki, nə qədər dialekt misalları varsa, makinaçı hamısını «ədəbiləşdirib». Hər dəfə mətni yenidən yazdırmaq lazım gəlirdi... Ona görə də keçdim dil tarixinə».

Professor Tofiq Hacıyev dil tarixçisi olaraq XX əsrin əvvəlləri ilə kifayətlənmədi. Və çox keçmədi ki, professor, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü Əbdüləzəl Dəmirçizadədən sonra ümumən Azərbaycan dili tarixşünaslığında yeni mərhələ yaratdı. Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetində «Azərbaycan ədəbi dili tarixi»ndən yarım əsrə qədər dediyi mühazirələr, tərtib etdiyi proqramlar, yazdığı dərsliklər, monoqrafiyalar ona böyük şöhrət gətirdi... Keçən əsrin sonlarından isə Türk dünyasında gedən proseslər onu daha çox ümumtürkoloji mövzulara çəkdi. Və zaman (Tarix!) o qədər sürətlə gəlib keçdi ki, Tofiq müəllim nəinki vaxtilə kiril əlifbasında çap olunmuş, müxtəlif jurnallara, qəzetlərə səpələnmiş məqalələrini, bir sıra kitablarını, hətta əlyazmasında (makina səhifələrindən) qalmış ilk monoqrafiyasını da nəşr etdirə bilmədi.

Yaxşı ki, indi bu mühüm işi böyük alimin oğlu Azər görür. Özü də son dərəcədə məsuliyyətlə... Əgər Tofiq müəllimin böyük oğlu İsmayıl həyatdan çox tez getməsəydi, yəqin ki, məsuliyyət onun üzərinə düşəcəkdə. Çünki o, Leninqrad (Sankt-Peterburq) Dövlət Universitetinin şərqsünaslıq fakültəsində oxuyurdu. Və ciddi mütəxəssis olacağına da heç bir şübhə yox idi. Azər isə fizika-riyaziyyat elmləri namizətidir... Ancaq unutmayaq ki, əvvəla, filoloq ailəsində yetişib; ikincisi, atasının tələbələri ondan öz köməklərini heç zaman

əsirgəmir; üçüncüsü isə, işə ürəkdən yanaşdığına görə artıq xeyli peşəkarlaşıb.

Ustadın ilk əsərinin – «Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsi»nin nəşri nə qədər elmi hadisədirsə, o qədər də ciddi mənəvi məsələdir: Azərin bu təşəbbüsü, bir tərəfdən, neçə illərdir düşmən əsarətində qalmış doğma yurdu kənd-kənd, oba-oba bütün linqvistik coğrafiyası ilə bir daha yada salmaq, digər tərəfdən isə, atasının elmi irsinə diqqət, Cəbrayıl məzarlığında uyuyan qardaşının ruhuna ehtiramdır.

2018

AFAD QURBANOVUN DİLÇİLİK DƏRSLƏRİ

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil ən qədim dövrlərdən etibarən öyrənilir, ancaq dil haqqındakı elmin tarixi, ümumən qəbul edilmiş mülahizəyə görə, XIX əsrin əvvəllərindən, yəni müqayisəli-tarixi tədqiqat metodunun meydana çıxıb «dil nədir?» sualına cavab axtardığı dövrdən başlayır.

Azərbaycan dilçiliyinin əsasında görkəmli azərbaycanlı Mirzə Kazım bəyin «Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası» (1846) dayansa da, XX əsr Azərbaycan dilçilərinin bilavasitə müəllimi, heç şübhəsiz, professor Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Onun (və bir sıra həmkarlarının) 20-ci, 30-cu illərdə apardıqları intensiv araşdırmalar nəticəsində ölkədə dil haqqındakı elmin əsası qoyuldu.

Azərbaycan dilçiliyini yaradanlar professor Bəkir Çobanzadə başda olmaqla 30-cu illərin sonlarında repressiyaya məruz qaldılar...

Əsrin ortalarından isə bu sahəyə, əsasən, akademik Məmmədəğa Şirəliyev, akademik Əbdülzəl Dəmirçizadə və professor Muxtar Hüseynzadənin yetirmələri (və davamçıları) olan üçüncü nəsil gəldi ki, həmin nəslin ən görkəmli nümayəndələrindən biri əməkdar elm xadimi, respublika Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanov idi.

Afad Qurbanov (1929-2009) orta məktəbi bitirəndən dərhal sonra əmək fəaliyyətinə doğma kəndlərindəki yeddiillik məktəbin direktoru (1945-1946) kimi başlamışdır. Və həyatının, yaradıcılığının, ümumən şəxsiyyətinin mahiyyətində dayanan müəllim-pedaqoq missiyası onu bütün ömrü boyu heç zaman tərk etməmiş, əksinə, yüksəltdiyi ən uca məqamlarda da Afad Qurbanov öz müəllim adını şərəflə daşmışdır.

Əvvəl Tiflis Müəllimlər İnstitutunda (1946-1948), sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (1948-1951) təhsilini davam etdirən Afad Qurbanov Borçalının Hamamlı kəndində məktəb direktoru (1951-1955), Tiflis Müəllimlər İnstitutunda müəllim (1955-1956) işləmiş, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda (sonralar Universitetində) isə 1956-cı ildən başlayaraq aspirantlıqdan rektorluğa qədər çox uğurlu bir yüksəliş yolu keçmişdir. Və bu, heç şübhəsiz, nə qədər istedadlı olsa da, bir insanın şəxsi taleyi deyil, kökdən-nəsildən (genotipdən) gələn enerjidir ki, həmin kökə-nəslə məxsus hansısa bir insanın taleyində bütün gücü ilə təzahür edir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində həmişə nəinki tələbələrini, hətta həmkarlarına da xüsusi tələbkər münasibətilə xatırlanan professor Əbdülzəl Dəmirçizadə Afad Qurbanovun aspiranturada saxlanması üçün rektorluğa belə bir təqdimat yazmışdı:

«Afad Qurbanov oxuduğu müddətdə istər yazmış olduğu kurs işlərində, istərsə də tələbə elmi dərnəklərindəki çıxış və məruzələrində özünün dilçilik elminə həvəskar olduğunu göstərmişdir. O, bu sahədə işləyərsə gələcəkdə yaxşı bir mütəxəssis ola biləcəyi ümidini verməkdədir».

Təqdimatın müəyyən qeyd-şərtlə yazılması, əlbəttə, gələcək elmi rəhbərin tamamilə «təbii» üslubu idi. Və bu son dərəcə qeyri-təbii üslubun bir əlaməti də o oldu ki, Əbdülzəl müəllim öz aspirantına namizədlik işini gənclik illərində «patriarxallıq»da tənqid etdiyi Səməd Vurğunun «Vaqif» pyesinin dil-üslubundan yazmağı məsləhət bildi.

Məsələ burasındadır ki, böyük alimin istedadlı aspirantının Səməd Vurğunun şah əsərinin dilindən yazdığı dissertasiya o qədər uğurlu alınmışdı ki, müəllif bu problem üzərində araşdırmalarını həmişə davam etdirməyə ehtiyac duymalı olmuş, bədii mətnin lingvistik təhlilinə dair daha bir sıra dəyərli əsərlər yaratmışdır. Və özünün ilk şah əsəri olan «Müasir Azərbaycan ədəbi dili»nin xeyir-duasını da, heç

şübhəsiz, böyük müəllimi vermişdi.

Beləliklə, Afad Qurbanovun elmi tərcümeyi-halının, müasiri olduğu Nəsir Məmmədov, Əlövsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Fərhad Zeynalov, Ağamusa Axundov, Rəhilə Məhərrəmovna, Zərifə Budaqova, Musa Adilov, Zinyət Əlizadə, Tofiq Hacıyev... kimi görkəmli dilçilərdən bir mühüm fərqi odur ki, Əbdüləzəl Dəmirçizadənin yetirməsi olmuşdur.

İkinci fərq daha dərin idi... Professor Muxtar Hüseyinzadənin başçılıq etdiyi «Universitet dilçiləri» ilə professor (sonra akademik) Əbdüləzəl Dəmirçizadənin başçılıq etdiyi «APİ dilçiləri» arasında nə isə ciddi ixtilaflar, anlaşılmazlıqlar vardı...

Afad müəllim bu «baryer»i həm elmi nüfuzu, həm də böyük şəxsiyyətilə tədricən aradan qaldırdı. Rektor olduğu illərdə APİ-nin qapısını «Universitet dilçiləri» üçün o qədər geniş açdı ki, nəinki ixtilaflara, hər hansı anlaşılmazlığa da yer qalmadı.

Afad Qurbanovun müəllimliyi, xüsusilə dilçilik dərsləri Azərbaycan elm-təhsil tarixində ən böyük məktəblərdən biridir ki, ən azı aşağıdakı mühüm məziyyətlərlə seçilir:

- 1) etnoqrafik mükəmməllik;
- 2) yüksək vətənpərvərlik;
- 3) milli dövlətçilik təəssübkeşliyi.

Afad müəllimin yetirmələrindən olan professor Sayalı Sadıqova yazır:

«Afad Qurbanov Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin dekanı idi. İlk baxışda dərin gölləri xatırladan dumduzu iri qara gözlərilə tələbələrə baxarkən çöhrəsinə ilıq, həlim, isti bir təbəssüm qonanda duyurdum ki, bütün varlığı ilə ziyalı-vətəndaşlıq yangısı olan müdrik bir alimlə qarşı-qarşıya durmuşam. İlk növbədə, professor pak, səmimi bir insan idi, sonralar APİ-nin rektoru, Milli Məclisin üzvü olanda da dəyişmədi, həm bir insan, həm bir təşkilatçı alim kimi öz sadəliyində, təmkinində qaldı, həm də bu sadəlik və təmkin daha da dərinləşdi, daha da zənginləşdi.

Afad müəllim şəxsiyyətinin bir cəhətini xüsusi qeyd edir ki, o əsl istedadın vurgunu və qayğıkeşi idi. bu gün elimizə, mədəniyyətimizə ləyaqətlə xidmət edən 70-dən artıq istedadlı alimin yetişməsində onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur».

Afad Qurbanovun dilçilik dərsləri bu gün də davam edir. Həm çoxsaylı yetirmələrinin elmi-pedaqoji fəaliyyətində, həm də xüsusilə heç zaman dəyərini itirməyəcək dərslərlərində... Həmin dərslərlər (və dərslər) Azərbaycan dilçiliyindən başlayaraq ümumi dilçiliyə qədər, demək olar ki, dil haqqındakı elmin bütün sahələrini əhatə etməklə dilçipedaqoqun maraq dairəsinin son dərəcə genişliyini göstərir.

Afad Qurbanov, ilk növbədə, Azərbaycan dilçiliyi mütəxəssisi olmuş, «Səməd Vurğunun «Vaqif» pyesinin dili və üslubu» mövzusunda namizədlik (1962), «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» mövzusunda doktorluq (1968) dissertasiyalarını məhz ana dilinin ədəbi norma, funksional üslub xüsusiyyətlərinə həsr etmişdir. Bununla belə onun yaradıcılığında dilçiliyin Azərbaycan elmi üçün səciyyəvi hər üç sahəsi – həm Azərbaycan dilçiliyi, həm ümumtürk dilçiliyi (türkologiya), həm də ümumi dilçilik tam miqyasda təmsil olunur. Və bu, ona Azərbaycan dilçiliyi tarixində heç bir dilçi ilə müqayisə edilməyəcək xüsusi üstünlük verir.

Afad Qurbanovun doktorluq dissertasiyasının əsasını təşkil edən «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» dərsləri (1967) yarım əsrdən artıqdır ki, Azərbaycan ali məktəblərində uğurla istifadə olunmaqdadır. Həsr edildiyi sahənin ölkəmizdə ilk dərsləri «Ümumi dilçiliyə» (1973) gəldikdə isə professor Nizami Xudiyevlə razılaşmaq lazım gəlir ki, «Afad Qurbanov Azərbaycanda ümumi dilçilik probleminə dair fundamental araşdırmalar aparan ilk alimlərdən biridir. Onun «Ümumi dilçilik» adlanan iki cildlik dərsləri bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən həm ölkəmizdə, həm də xaricdə yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu dərslərin əsas məziyyəti odur ki, ümumbəşəri məzmun daşmasına baxmayaraq, milli ruhda və milli

təfəkkür tərzində yazılmışdır».

Ümumiyyətlə, Afad Qurbanov o məhsuldar alimlərdən idi ki, əldə etdiyi nəticələrlə heç vaxt kifayətlənmir, elmin, təhsilin, cəmiyyətin inkişaf tələblərinə uyğun olaraq axtarışlar aparır, öz tədqiqatlarında «dünən»dən «sabah»a baxmağı bacarırdı. Dünyagörüşünün (və elmi maraq dairəsinin) genişliyi imkan verirdi ki, o, Azərbaycan dilinin və ya dilçiliyinin hər hansı probleminin təhlilini məhdud dairədə yox, lazımi miqyasda – türkologiya, yaxud ümumdilçilik kontekstində aparsın. Ali məktəblərdə dilçilik fənlərinin tədris planları hazırlananda da, Azərbaycan onomastikasının bütün yönəri ilə araşdırılması «hərəkəti»na rəhbərlik edərək beynəlxalq nüfuzlu məktəb yaradanda da, Milli Məclisdə Əlifba Komissiyasının sədri kimi bilavasitə müəllifi olduğu müasir Azərbaycan əlifbasını tərtib edəndə də Afad Qurbanov həmin prinsipə xüsusi diqqət yetirirdi. Və o əmin idi ki, istər milli olanı beynəlmiləldən, istərsə də beynəlmiləl olanı millidən ayırmaqla nə elmdə, nə də həyatda hər hansı məqsədə çatmaq mümkün deyil.

1986-cı ildən 2009-cu ilə – ömrünün sonuna qədər Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə API-də (sonra isə ADPU-da) on beş beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdi ki, həmin illərdə, heç də təsadüfi deyildi ki, bunlar, sadəcə, «Afad Qurbanov konfransları» adlanırdı. Və o da təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan dilçilərinin ağsaqqalı akademik Məmmədəğa Şirəliyev bu işlərə böyük qiymət verir, Afad Qurbanovun «Azərbaycan dilinin onomalogiyası» əsərini dünya türkoloji dilçiliyinin böyük nailiyyəti kimi dəyərləndirirdi.

Xatırlamaq əhəmiyyətsiz olmazdı ki, böyük alim hələ gənclik illərində çap olunan ilk məqaləsini də şəxs adlarına həsr etmişdi. Və Azərbaycanın istiqlal ərəfəsində xüsusi adların öyrənilməsinə xüsusi önəm verməsi də ilk növbədə ona görə səbəbsiz deyildi ki, min illər boyu həmin adlarda bilavasitə ifadə olunan tariximiz milli mənliliyimizin ən parlaq göstəricilərindən biri idi.

Akademik Bəkir Nəbiyev yazır:

«Afad Qurbanov geniş yaradıcılıq qabiliyyətinə, zəngin erudisiyaya, dərin biliyə malik alim, xalqa və onun mədəniyyətinə qızgın məhəbbət bəsləyən fədakar ictimai xadim, sadə, təvazökar bir insandır. O, bütün mənalı həyatını, tükənməz elmi istedadını, yaradıcılıq qüvvəsini Azərbaycan dilçiliyinin inkişafına, dilimizin tədrisinə və təbliğinə sərf edən alim və müəllimdir».

Afad Qurbanovun dilçilik dərslərində dil haqqındakı elmin anlayışlarına xüsusi diqqət verilməklə yanaşı, dil hadisələrinə münasibətdə özünəməxsus təsnifat həssaslığı dərhal nəzəri cəlb edir. Və hər iki cəhət hind-Avropa mənşəli dilçiliyin milli elmi idrak texnologiyaları əsasında mənimsənilməsinə xidmət edir ki, bu, heç şübhəsiz, böyük alim-müəllimin Azərbaycan dilçilik elminin tarixi ideallarına sədaqətindən irəli gəlir.

Afad Qurbanovun 1950-ci illərə aid ilk məqalələri – «Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri», «Şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərindəki yerli şivə qalıqlarına qarşı mübarizə», «Beşinci sinifdə fonetikanın tədrisinə dair», «Doqquzuncu sinifdə bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsinə dair», «İnşa yazılarında üslub səhvləri haqqında» və s. Azərbaycan dili və onun tədrisi məsələlərinə, sonralar isə – «Vaqif» pyesinin frazeologiyası haqqında», «Vaqif» pyesinin bədii ifadə vasitələri», «S.Vurğunun «Vaqif» pyesindəki surətlərin nitq xüsusiyyətləri», «Vaqif» pyesinin dilinin təhlili haqqında» və s., adlarından da göründüyü kimi, böyük Azərbaycan şairinin şah əsərinin dilinə həsr edilmişdir.

1962-ci ildə «S.Vurğunun «Vaqif» pyesinin dili və üslubu» mövzusunda müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyası Afad Qurbanovun ilk monoqrafik əsəridir.

1960-cı illərdə gənc tədqiqatçı-alimin bir-birinin ardınca «Səməd Vurğunun bədii əsərlərinin dili və üslubu haqqında» (1961), «Azərbaycan lüğətçiliyinə dair» (1962),

«Müasir Azərbaycan dilinin qrafika və orfoqrafiyası» (1963), «Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası» (1963), «Azərbaycan dilinin leksikologiyası» (1964), «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası» (1964), «Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi» (1964), «Azərbaycan ədəbi və danışiq dili» (1965), «Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar» (1966), «Müasir Azərbaycan dilinin fonetika və orfoepiyası» (1966) dərs vəsaitləri, nəhayət, bir il sonra doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə edəcəyi «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» (1967) dərslik-monoqrafiyası nəşr edilmişdir.

Ə.Dəmirçizadə, Z.Budaqova, Y.Seyidov, C.Cəfərov, Q.Kazımov, V.Əliyev, N.Abdullayev, M.Həsənov, K.Mikayılov, B.Sadıqov və b. dilçilərin elə həmin il mətbuatda «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» barəsində çap etdirdikləri rəylər əsərin nə qədər böyük elmi-ictimai maraqla qarşılandığını göstərir.

«Müasir Azərbaycan ədəbi dili»nin yenidən işlənmiş ikinci nəşri 1985-ci ildə işıq üzü görmüş, növbəti dəfə geniş rezonans doğurmuşdur.

Əsərin təkmilləşdirilmiş ikicildliyinin «Bir neçə söz»-ündə müəllif yazır:

«Ali məktəblərdə tədris olunan «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» fənninin qarşısında aşağıdakı məqsəd və vəzifələr durur:

- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin səs sistemi, onun inkişaf və xüsusiyyətlərinə dair məlumat vermək, dildəki səs hadisələrini və səs qanunlarını aydınlaşdırmaq.

- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi, onun zənginliyi, xüsusiyyətləri və inkişaf etməsi haqqında izahat vermək.

- Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşu, bu quruluşun orijinallığı və digər əlamətləri haqqında məlumat vermək.

• Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin həm şifahi, həm də yazılı formaları üçün qəbul edilmiş normaları aydınlaşdırmaq».

Və əlavə edir:

«Bütün bu məqsəd və vəzifələr aşağıdakı bəhslərin tədrisində yerinə yetirilir:

I. Giriş. Burada Azərbaycan dili haqqında qısa izahat verilir. Bundan sonra Azərbaycan dilinin tərkib hissələri, ədəbi dil, danışiq dili və bunların xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

II. Fonetika. Dilimizin səs sistemi, fonetik hadisə və qanunları şərh olunur.

III. Orfoepiya. Ədəbi dilimizin tələffüz normaları izah edilir.

IV. Yazı. Yazı anlayışından, ümumiyyətlə, yazının əmələ gəlməsindən, onun tipləri və inkişafetmə yollarından bəhs olunur. Eyni zamanda burada Azərbaycan yazısı da izah edilir.

V. Əlifba. Əlifba anlayışı, əlifbanın xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti aydınlaşdırılır. Bununla bərabər, müasir Azərbaycan əlifbasının tərkibi, hərflərə ad verilməsi qaydaları izah olunur.

VI. Qrafika. Əlifbamızdakı hərflərin dilimizdəki hansı səsi bildirdiyi, necə oxunduğu, hərflərlə səslərin nisbəti və hərflərin necə yazıldığı (cızdığı) göstərilir.

VII. Orfoqrafiya. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında istifadə olunan prinsiplər haqqında məlumat verilir. Bununla bərabər, sözlərin bitişik, defislə və ayrı yazılması göstərilir, sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları izah olunur.

VIII. Leksikologiya. Azərbaycan ədəbi dilindəki sözlərdən, onların mənşəcə qruplaşdırılmasından, işlənmə dairəsindən və s. bəhs olunur.

IV. Onomologiya. Dildəki xüsusi adların növləri, yaranması və istifadə olunması aydınlaşdırılır.

X. Semasiologiya. Ədəbi dildəki sözlərin mənə

xüsusiyyətləri və növləri şərh olunur.

XI. Frazeologiya. Dilimizdəki frazeoloji vahidlər, onların tipləri, məna növləri və üslubi xüsusiyyətləri izah olunur.

XII. Leksikologiya. Lüğət, onun tipləri və tərtib qaydaları haqqında məlumat verilir. Bundan sonra Azərbaycan dilinə aid lüğətlərdə söz və ifadələrin necə izah edildiyi aydınlaşdırılır.

XIII. Derivatologiya. Ədəbi dildəki sözyaratma yollarından və onların xüsusiyyətlərindən bəhs olunur.

XIV. Morfologiya. Sözlər məna, forma və vəzifələrinə görə qruplaşdırılaraq onların dəyişilməsi qaydaları öyrədilir.

XV. Sintaksis. Söz birləşmələri, sintaktik əlaqələr, cümlələr, onların quruluş və növləri izah olunur.

XVI. Durğu işarələri. Durğu işarələrinin növlərindən, işlənmə yeri və qaydalarından bəhs edilir».

Afad Qurbanov «Müasir Azərbaycan ədəbi dili»nin «giriş»ində dil haqqında ümumi məlumat verdikdən sonra Azərbaycan dili haqqında yazır:

«Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Eyni zamanda, bu dil Azərbaycan Respublikasının *rəsmi dövlət dilidir*.

Azərbaycan dilindən həm ruspublikamızda, həm də xarici ölkələrdə istifadə olunur. Dünyanın 87 ölkəsində bu dildə danışanlar vardır. Ümumiyyətlə, ana dili kimi Azərbaycan dilində 45 milyondan artıq adam danışır. Bundan başqa, bəzi xalqlar arasında Azərbaycan dili ikinci ana dili kimi də işlənir. Hazırda Azərbaycan ərazisində yaşayan bir sıra azsaylı xalqlar, o cümlədən *lahuc, talış, tat, qırız* və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə görə indi dünyanın ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. Bu dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili, hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səslər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir».

Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində yerinə, eləcə də onun tarixinə qısa bir nəzər saldıqdan sonra müəllif ümumxalq Azərbaycan dilinin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan ədəbi dilinin «status»unu aşağıdakı şəkildə müəyyən edir:

«Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dili əsasında şifahi formada təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ədəbi dilimiz formalaşmağa başladığı dövrdən ümumxalq dilinin mövcud vasitə və materiallarına əsaslanmış, onların müəyyən hissəsini seçib qəbul etmişdir. Bu zaman ümumxalq dilinin ancaq bir sahəsi deyil, onun bütün quruluşu, yəni səs sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu nəzərə alınmış və seçmə əməliyyatı aparılmışdır».

Müasir Azərbaycan ədəbi dili anlayışı barədə aydın təsəvvür yaradan görkəmli dilçi onun şifahi və yazılı formalarını fərqləndirir. Və altı funksional üslubunu müəyyən edir:

- 1) ədəbi danışıq üslubu,
- 2) bədii üslub,
- 3) elmi üslub,
- 4) publisistik üslub,
- 5) rəsmi üslub,
- 6) epistolıyər üslub.

Afad Qurbanovun Azərbaycan ədəbi dili tarixini dövrləşdirmə cəhdi də maraqlıdır. Və onun fikrincə, «Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrləri aşağıdakı kimidir:

I dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və tədricən inkişaf dövrü (V-XVIII əsrlər)

1-ci mərhələ: V-XII əsrlər

2-ci mərhələ: XIII-XVIII əsrlər

- 1) XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dil
- 2) XV-XVII əsrlərdə ədəbi dil
- 3) XVIII əsrdə ədəbi dil

II dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin tam sabitləşməsi dövrü (XIX əsr)

1-ci mərhələ: XIX əsrin I yarısı

2-ci mərhələ: XIX əsrin II yarısı

III dövr – Azərbaycan ədəbi dilinin geniş inkişaf yolu keçməsi dövrü (XX-XXI əsrlər)

1-ci mərhələ: 1901-1920-ci illər

2-ci mərhələ: 1921-1950-ci illər

3-cü mərhələ: 1951-1980-ci illər

4-cü mərhələ: 1981-1990-cı illər

5-ci mərhələ: 1991-ci ildən indiyə qədər.

Nəhayət, «Giriş» fəslı (o həm də birinci fəsildir) «Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri haqqında müxtəsər məlumat»la başa çatır.

Dərslıyin ikinci fəslı Azərbaycan ədəbi dilinin fonetikasına, sonrakı fəsillər isə uyğun olaraq orfoepiya, yazı, əlifba, qrafika və orfoqrafiyasına həsr olunmuşdur. Biri digərilə bağlı olan bu mövzular həm nəzəri, həm də praktik tərəflərilə şərh edilir. Və bu şərhlərdə müəllifin, bir tərəfdən, ümum-nəzəri hazırlıq, digər tərəfdən isə, ana dili faktlarına həssaslıq səviyyəsi özünü bütün təfsilatı ilə göstərir.

Dərslıyin leksikologiyadan bəhs edən səkkizinci fəslı dilin lüğət tərkibi anlayışını izah edən aşağıdakı mülahizələrlə başlayır:

«Dildə olan bütün sözlərin və sabit birləşmələrin məcmusuna lüğət tərkibi deyilir. Dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı dövrdən onunla əlaqədar şəkildə yaranır. Buna görə də ilk dövrlərdə dilin lüğət tərkibi kasıb olur və sonralar get-gedə kəmiyyət və keyfiyyətcə zənginləşib inkişaf edir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də belə bir inkişaf yolunu keçmişdir.

Lüğət tərkibi dil üçün zəruri materialdır. Bu materialdan söz birləşmələri, cümlələr yaradılır. Dildə müəyyən fikri ifadə etmək üçün sözlər qrammatik quruluşun vasitəsilə birləşmə və cümlə şəklində düşür.

Dilin komponentləri zaman keçdikcə müntəzəm şəkildə inkişaf edir, dəyişikliyə uğrayır. Fonetik sistem və qrammatik quruluşa nisbətən, lüğət tərkibi daha çox dəyişkəndir. Əgər lap qədim dövrlərdən başlamış dilimizin fonetik, yaxud da qrammatik quruluşu nəzərdən keçirilsə, çox az dəyişiklik olduğuna təsadüf edilər. Lakin dilimizin lüğət tərkibi daima inkişaf edir, onda, demək olar ki, hər zaman az-çox dəyişikliklər nəzərə çarpır».

Və müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikologiyası barədə geniş məlumat verildikdən sonra həmin sahə ilə bilavasitə bağlı olan onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya və derivatologiya mövzuları şərh olunur.

On dördüncü fəsil morfolojiyaya, on beşinci fəsil sintaksisə, on altıncı fəsil isə durğu işarələrinə həsr edilmişdir.

Göründüyü kimi, Afad Qurbanovun müasir Azərbaycan ədəbi dili anlayışı onun sələflərinin (Məmmədağa Şirəliyev, Əbdülzəl Dəmirçizadə, Muxtar Hüseinzadə, Səlim Cəfərov və b.) müasir Azərbaycan dili konsepsiyasından o qədər də fərqlənmir. Lakin məsələ burasındadır ki, «Müasir Azərbaycan ədəbi dili» (bir daha xatırladaq ki, dərslik ilk dəfə 1967-ci ildə nəşr olunmuşdur) müəlifinin uğuru onda idi ki. Azərbaycan dilçiliyinə aid müxtəlif illərdə, müxtəlif müəliflər tərəfindən yazılmış fonetika, leksikologiya, morfolojiya, sintaksis və üslubiyyat kimi sahələri eyni müəllifin nümunəsində bir «məcəra» da birləşdirməyin son dərəcə maraqlı təcrübəsini yarada bildi. Və onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu maraqlı təcrübə, çox təəssüf ki, bir daha heç vaxt təkrar olunmadı.

Afad Qurbanov Azərbaycan dilinə dair praktik məşğələ-praktikumların xüsusi əhəmiyyət daşıdığını nəzərə alaraq 1960-cı illərin sonlarından bu sahədə bir sıra vəsaitlər hazırlayıb nəşr etdirməyə başladı ki, buraya ilk növbədə, «Azəri dilinə dair praktik məşğələlər» (1968), «Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum» (I hissə, 1971; II hissə, 1982), «Linqvistik təhlil üçün mətnlər» (1983), «Bədii mətnin

lingvistik təhlili» (1986) və s. daxildir.

Bu əsərlərin dəyəri ondadır ki, filoloq tələbələr Azərbaycan dili barədəki nəzəri biliklərini mətn üzərində aparıcıları analitik işlə daha da möhkəmləndirməklə yanaşı, nəzəri təhlil üçün o qədər də əlçatan olmayan nüanslara da diqqət yetirir, xüsusilə ədəbi-bədii dilin yaradıcı orqanizminə daha dərinləndən bələd olmaq təcrübəsinə yiyələnirlər.

Afad Qurbanov xüsusi adlar problemi ilə gənclik illərindən maraqlanmış, 1956-cı ildə A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunun müəllimi olarkən Tbilisi şəhərində keçirilən institutlararası elmi konfransda «Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri» mövzusunda məruzə etmiş, sonralar da həmin sahəyə aid müəyyən məqalələr yazmış, mülahizələr söyləmişdir. Lakin xüsusi adlara aid ilk monoqrafik əsəri olan «Azərbaycan onomastikası» 1986-cı ildə çıxmışdır.

Və elə həmin il Afad Qurbanovun təşkilatçılığı ilə Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsinə dair I elmi-nəzəri konfrans keçirildi. Və bu konfrans həm Azərbaycanda, həm də türk dünyasında çox böyük nüfuzu olan elmi onomoloji məclislərin əsasını qoydu ki, həmin məclislər 2006-cı ilə qədər davam edərək həm onun təşkilatçısına, həm də Azərbaycan dilçiliyinə heç zaman unudulmayacaq tarixi şöhrət gətirdi.

«Azərbaycan onomastikası»ndan sonra çıxan «Azərbaycan onomalogiyası məsələləri» (1986), «Onomalogiyaya dair elmi-metodik göstərişlər» (1987), «Azərbaycan dilinin onomalogiyası» (1988), «Poetik onomastika» (1988), «Azərbaycan adları: Uşağa necə ad verməli?» (1993), «Ümumtürk antroponimiyası tarixi» (1997), «Ad və insan» (2002) və s. kitablar, çoxsaylı məqalələr, məruzələr, çıxışlar fundamental bir əsərin əsaslarını təşkil edir.

Akademik Bəkir Nəbiyev yazır:

«Professor Afad Qurbanovun onomastika sahəsindəki elmi fəaliyyəti çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Məsələn, akademik M.Şirəliyev «Azərbaycanda onomastika məktəbi

və onun gələcəyi» adlı məqaləsində yazmışdır: «Afad Qurbanovun «Azərbaycan dilinin onomalogiyası» adlı əsəri təkcə bizim dilçiliyimiz üçün deyil. dünya türkoloji dilçiliyi üçün də çox qiymətlidir. Mən tam məsuliyyətilə deyə bilərəm ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur».

1989-cu ildə İstanbulda nəşr edilən «Türk dünyası araşdırmaları» adlı sanballı elmi məcmuənin bir neçə səhifəsi bu əsərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Rəyçi Xəlil Açıqgöz yazır: «Möhtərəm professor Afad Qurbanov illərdən bəri gözlədiyimiz türk onomastikasının nəzəri və əməli problemlərini böyük bir diqqətlə işləmişdir. Ona nə qədər təşəkkür etsək, azdır. Kitabın qısa zamanda Türkiyə türkcəsilə nəşrini təmənna edirik. Əsər ölkəmizdə də nəşr edilərsə, türk onomastik araşdırmaları daha aydın işıqlandırılar».

...Professor Afad Qurbanovun yaratmış olduğu onomastika məktəbinin böyük perspektivləri vardır».

Əlbəttə, dilçilik elminin müxtəlif sahələrində böyük xidmətləri olsa da, görkəmli alimin məhz onomalogiya sahəsindəki tədqiqatlarına görə Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülməsi tamamilə təbii idi.

Afad Qurbanovun «Azərbaycan onomalogiyasının əsasları» monoqrafiyasının birinci cildi, əslində, onomalogiyanın ümumi və ya nəzəri məsələlərinə həsr olunmuşdur ki, burada onomalogiyanın əsasları ilə bağlı bəzi problemlər, eləcə də onun elmi əlaqələri, mənbə və məxəzləri, onomastik tədqiqat üçün material toplamağın forma və üsulları, onomalinqvistik tədqiqatın metodları, onomastik lüğət problemi, onomalogiya terminləri sistemi və onun bəzi məsələləri araşdırılır.

İkinci cild isə Azərbaycan onomalogiyası üçün metodoloji əhəmiyyət daşıyan giriş sözü ilə başlayır:

«Azərbaycan onomastikasının tədqiqi müasir dilçiliyin ən ümdə problemlərindəndir. Bu sahədə XX əsrin II yarısından başlayaraq xeyli tədqiqat işləri görülmüşdür. Hazırkı

Azərbaycan ərazisi ilə yanaşı Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Cənubi Azərbaycanda (İran), Gürcüstan, Əfqanıstan və digər ölkələrdə olan minlərlə türk-Azərbaycan mənşəli onomastik vahidlər təhlilə cəlb edilmiş və onomastik elmi-tədqiqatlarda linqvistik mövqedən çox gərəкли və dəyərli fikirlər söylənilmiş, əsaslı, inandırıcı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Kəmiyyət və keyfiyyətə böyük nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, hələ də görüləsi işlər az deyildir. İstər nəzəri, istərsə də tətbiqi onomalogiya sahəsində öz həllini gözləyən aktual mövzular, problemlər saysız-hesabsızdır.

Xalqımızın inkişaf tarixinin bütün dövr və mərhələlərinin öyrənilməsində etnonimlərin aydınlaşdırılmasının rolu olduqca əvəzsizdir. Təəssüflər olsun ki, mövcud onomastik tədqiqatların bir çoxunda qəbilə, tayfa hesab edilən çoxlu adlar sadalanır. Tarixi onomalogiya istiqamətində bu qeyri-dəqiqliyə son qoymağın vaxtı çatmışdır. İndi hər şey öz adı ilə çağrılmalı, öz keçmiş tarixi və düzgün ünvanı, məzmunu ilə açıqlanmalıdır. Belə bir tələb müasir elmin indiki inkişaf vəziyyətindən və ciddi tələblərindən irəli gəlir. Digər elm sahələrində olduğu kimi, birtərəfli, yaxud uydurma fikirlər onomastik tədqiqatları da faktı saxtalaşdırmağa yönəldə bilər ki, bu da elm üçün son dərəcə qorxulu təhlükə yaradır.

Azərbaycan ölkəsi onomastik tərkibcə (xüsusi adların məzmunu və sistemi) çox zəngin və rəngarəngdir. Bu xüsusiyyətlərin düzgün açıqlanması xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, dilinin keçmişinin öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onomastikadan bəhs edən onomalogiyanın – tədqiqatçı onomaloqların qarşısında olduqca böyük və məsuliyyətli elmi vəzifələr durur!»

Müəllif Azərbaycan onomalogiyasının 1) antroponimlər, 2) etnonimlər, 3) toponimlər, 4) hidronimlər, 5) zoonimlər, 6) kosmonimlər və 7) ktematonimlər olmaqla bölgüsünü aparmış, hər bir sahə ilə bağlı zəngin (və sistemli) məlumat vermişdir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində onomastik vəhidlərin yaranması və dəyişməsi, poetik və üslubi xüsusiyyətləri, orfoqrafiya və orfoepik problemləri də tədqiq edilmişdir.

Afad Qurbanov 1990-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Xalq deputatı seçilir və Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri kimi yeni əlifbaya keçid prosesində fəal iştirak edir. Ümumiyyətlə, görkəmli dilçinin (və ictimai xadimin) 1990-cı illərin əvvəllərində respublika mətbuatında dil məsələrilə bağlı çap olunmuş bəzi məqalələrinin sadəcə adlarını qeyd etmək kifayətdir ki, onun bu problemə nə qədər həssas yanaşdığı aydın olsun: «Azərbaycan əlifbası problemi», «Dilimizin bəzi zəruri problemləri», «Latın qrafikalı əlifba», «Azərbaycan dili haqqında qanun qəbul edilməlidir», «Əlifbamız dünən, bu gün, sabah», «Bakının linqvistik problemləri», «Ortaq əlifba», «Türk dilləri əlifbası» və s.

1996-cı ildə Afad Qurbanovun «Cucikənd yazılı abidələri» kitabçası nəşr edildi, 2001-ci ildə «Cucikənd şivəsi», «Cucikənd daşüstü yazıları» ilə müəllif həmin mövzuya bir daha qayıtdı.

Afad Qurbanovun Azərbaycan dilçiliyi dərslərində diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də Azərbaycan dilçilik elmini yaradan, inkişaf etdirən şəxsiyyətlərə böyük ehtiramdır ki, bunun ibrətamiz nümunəsi «Azərbaycan dilçiləri» (1970) kitabı (B.İbrahimovla birlikdə) olmuşdur. Bununla yanaşı, Afad Qurbanov öz böyük müəllimi akademik Əbdül-əzəl Dəmirçizadə haqqında müxtəlif illərdə bir neçə dəyərli məqalələr də yazıb çap etdirmişdir.

Akademik Bəkir Nəbiyev yazır:

«Hər bir elm xadiminin fəaliyyətinin vacib bir sahəsinə də çalışdığı ixtisas üzrə elmi kadrlar yetişdirmək işi təşkil edir. Professor Afad Qurbanov respublikamız üçün yüksək ixtisaslı müəllimlər yetişdirilməsi ilə yanaşı, filoloq-alimlərin hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirir. O, onlarca aspirant və dissertanta elmi rəhbərlik etmiş, 60-a qədər yüksək ixtisaslı

mütəxsis – elmlər namizədi və doktor yetişdirmişdir.

...Professor Afad Qurbanovun elmi təşkilatçılıq sahəsindəki fəaliyyəti də respublika ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. Görkəmli alim daim Azərbaycan elminin inkişafı haqqında düşünür və bu yolda var qüvvəsini əsirgəmir».

Bu gün cəsarətlə (və məmnuniyyətlə) demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində «Afad Qurbanov məktəbi» mövcuddur. Və həmin məktəbin tanınmış nümayəndələrindən biri – professor Sayalı Sadıqova «Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi» kitabında yazır:

«O, şərəfli bir ömür yaşadı... Özündən sonra xatirlərdə yaşayan gözəl insanlıq duyğuları, dəyərli elmi əsərlər və hazırki Azərbaycan Əlifbasını qoyub getdi. Təsəllimiz odur ki, Afad müəllim qiymətli elmi əsərləri ilə, öz elmi fikir və ideyaları ilə həmişə bizimlə olacaq, xatirəsi biz tələbələrinin qəlbində həmişə yaşayacaqdır».

Türk xalqlarının milli müstəqillik yoluna çıxdıqları XX əsrin sonlarından etibarən türkoloji araşdırmaların miqyası genişləndiyi kimi, metodoloji imkanları da artmışdır. Bu gün elə bir türk xalqı təsəvvür etmək mümkün deyil ki, öz dilini, ədəbiyyatını, tarixini həm ayrılıqda, həm də mənsub olduğu etnik-mədəni sistem kontekstində dəqiq tədqiq edib öyrənməsin. Və təbii ki, hər bir türk xalqının «özünü» dərinləndən tədqiqi, nəticə etibarilə, ümumtürkoloji təfəkkürün mövqeyini yüksəltmiş olur.

Azərbaycanda ümumtürkoloji araşdırmaların başlanğıc mərhələsi XX əsrin əvvəllərinə düşür. Əgər əsrin əvvəllərində «türkölüyün babası» Əli bəy Hüseynzadə «türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?» kimi fundamental sual üzərində düşünür və müasirlərini də bu mövzuda müzakirələrə dəvət edərdisə, 20-ci, 30-cu illərdə türkoloji fikir daha konkret problemlər qaldırdı. Və başlıcası da o idi ki, həmin problemlərin müzakirəsində dünya türkologiyasının ən

görməli xadimləri ya birbaşa, ya da dolayısı (əsərləri) ilə iş-tirak edirdilər.

I Türkoloji qurultayın 1926-cı ildə məhz Bakıda keçirilməsi də təsadüfi deyildi... Eyni zamanda qurultaydan sonra onun müzakirələrinin, qərarlarının elmi-ictimai mühitə, ümumtürkoloji təfəkkürün zənginləşməsinə həlledici təsiri oldu. Xüsusilə bu illərdə professor Bəkir Çobanzadənin rəhbərliyi ilə Azərbaycan türkologiya məktəbinin əsasları yaradıldı.

30-cu illərin ortalarından etibarən bütün Sovetlər Birliyində türkçülüyə (və onun davamı olaraq türkologiyaya) qarşı güclənən ideoloji hücumlar ona gətirib çıxardı ki, sağlam elmi-intellektual zəmində (və kifayət qədər beynəlmilləl şəraitdə) yetişmiş Azərbaycan türkologiyası məktəbi bütünlüklə darmadağın edildi...

40-cı, 50-ci, hətta 60-cı illərdə Azərbaycanda, ümumən Sovetlər Birliyində türkologiyanın süqut dövrü hesab olunur.

Doğrudur, bu illərdə «türkologiyaətrafı» bir sıra fundamental əsərlər də meydana çıxmışdır ki, buraya, ilk növbədə, a) türkdilli tarixi mətnlərin nəşri, b) türk dillərinin dialektlərinin öyrənilməsi və c) müasir türk dillərinin akademik qrammatikalarının hazırlanması daxildir... Ancaq türkoloji ümumiləşdirmələrə və ya ümumtürkoloji araşdırmalara imkan verilməməsi ona gətirib çıxarırdı (daha doğrusu, ona yönəldilirdi) ki, hər bir türk xalqı üçün fərqli bir «tarix» yaradılmaqla orta q dəyərlər unutturulsun. Və «sovet türkləri» bir-birindən təcrid edilməklə yanaşı, Türkiyədən də ruhən mümkün qədər ayrılmalı olsun.

Azərbaycan 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən türkologiyanın mərkəzlərindən birinə çevrilməyə başladı ki, bu özünü xüsusilə 1970-ci ildən Bakıda «Sovetskaya tyurkologiya» jurnalının nəşrində göstərdi. Əlbəttə, bir tərəfdən, jurnal üzərində ciddi senzura nəzarəti vardı, digər tərəfdən isə, 30-cu, 40-cı, 50-ci illərin ideoloji-inzibati təzyiqləri elə bir «türkoloji» mühit formalaşdırmışdı ki, türk dillərinin qrammatikasından, təsadüfi hallarda isə türk xalqlarının

etnoqrafiyasından o tərəfə keçməyə cəsarət edəcək mütəxsislər, demək olar ki, yox idilər. Lakin milli türkoloji şüurun potensial imkanları tədricən özünü göstərməyə, həm Azərbaycanda, həm də bir sıra türk respublikalarında gənc türkologiya kadrları formalaşmağa başladı ki, onların ilk dəyərli əsərləri 70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərindən nəşr olunaraq geniş maraqla doğurdu.

Professor Fərhad Zeynalovun «Türkologiyanın əsasları» (Bakı, 1981) dərslik-monoqrafiyası Azərbaycanda ümumi türkologiyanın yenidən dirçəlməsini göstərən ən mühüm hadisələrdən oldu. Və Azərbaycan türkologiyası 60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə yenidən formalaşaraq müstəqillik illərində (keçən əsrin 20-ci, 30-cu illərinin uğurlarını da özündə ehtiva etməklə) böyük bir məktəbə çevrildi ki, onun önündə uzun illər gedən mütəxəssisləri xatırlayarkən, heç şübhəsiz, göz önünə ilk növbədə Tofiq Hacıyevlə Afad Qurbanov gəlirlər...

Afad Qurbanov 1988-ci ildə Sovet Türkoloqları Komitəsinin sədr müavini, bir neçə il sonra isə Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü seçilmiş, ortaq türk əlifbası, eləcə də ortaq türk ədəbi dili istiqamətlərində başladığı araşdırmalarını davam etdirməklə yeni tarixi şəraitdə türk xalqlarının mənəvi-mədəni inteqrasiyasına böyük töhfələr vermişdir.

Afad Qurbanovun türkologiya elmindəki nüfuzunu göstərən bir sıra maraqlı sənədlər mövcuddur. Onlardan biri Sovet Türkoloqları Komitəsinin sədri, akademik A.N.Kononovun, ikincisi professor A.Şerbakin Afad Qurbanova əlli illik yubileyi münasibətilə ünvanladıkları təbrik məktublarıdır. Hər iki məktubda Afad Qurbanovun elmdə qazandığı ad yüksək dəyərləndirilir. Və dünya şöhrətli türkoloq A.Şerbak öz münasibətini «Qutadqu bilik»dən gətirdiyi belə bir beytlə ifadə edir:

*Kişi üçün yaxşı ad nə böyük xoşbəxtlikdir,
Bu yaxşı ad ona əbədi xoşbəxtlik verir.*

Üçüncü sənəd Sovet Türkoloqları Komitəsinin 8 dekabr 1988-ci il tarixli büro iclasının protokolidir. Ə.R.Tenişev, N.A.Baskakov, K.M.Musayev, İ.V.Kormuşın və E.A.Qrunina kimi görkəmli türkoloqların iştirak etdiyi həmin iclasın qəbul etdiyi qərarla deyilir:

«Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü A.M.Qurbanov Azərbaycan türkologiyası məktəbinin etiraf olunmuş ənənələrini ləyaqətlə davam etdirən aparıcı Azərbaycan dilçilərindən biridir. O, geniş peşəkar hazırlıq, müasir Azərbaycanşünaslığın aktual məsələlərinin həllinə özünəməxsus yanaşma ilə fərqlənir. Maraqlı dairəsi qeyri-adi miqyasda malikdir. O, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Azərbaycan xalqdanışqı dili tarixi, türk dillərinin tarixi leksikologiyası və semasiologiyası və digər problemlərin tədqiqi ilə uğurla məşğul olur. Onomastik araşdırmaların vüsət almasında A.M.Qurbanovun xidmətləri yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmayıb, SSRİ miqyasında da əhəmiyyət kəsb etməkdədir ki, rəhbərliyi və bilavasitə iştirakı ilə keçirilən çoxsaylı respublika, regional və ümumittifaq konfransları bunun göstəricisidir.

Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü A.M.Qurbanov böyük elmi-təşkilatçılıq işi aparır. Uzun zamandır ki, Azərbaycanın ən nəhəng ali məktəblərindən birinə – V.İ.Lenin adına API-yə başçılıq edir. SSRİ EA Dil və ədəbiyyat bölməsi yanında Sovet Türkoloqları Komitəsinin tədris-metodika bölməsinin sədridir.

Yüksək ixtisaslı elmi kadrların-türkoloqların hazırlanmasında A.M.Qurbanovun xidmətləri əvəzsizdir. Onun rəhbərliyi altında türkologiyanın müxtəlif sahələrinə aid çox sayda elmlər namizədləri və doktorları hazırlanmışdır.

Sovet Türkoloqları Komitəsinin bürosu hesab edir ki, Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü A.M.Qurbanov, heç şübhəsiz, Azərbaycan SSR EA-nın akademiki seçilməyə layiqdir».

İclasın protokolidə Sovet Türkoloqları Komitəsinin sədri, SSRİ EA-nın müxbir üzvü Ə.R.Tenişev, elmi katib Ə.Ə.Çeçenov imzalamızlar.

1993-cü ildə Afad Qurbanovun «Türkoloji dilçilik» kitabı nəşr edildi ki, onun «Ön söz»ündə müəllif biri digərilə bağlı olan üç mühüm məqama diqqət yetirir.

Birincisi budur ki, «türk dünyasının geniş və dərin-dən tədqiqata cəlb olunması müasir elmin ən aktual problemlərindəndir. Məlum həqiqətdir ki, indiyə qədər çoxsaylı qədim türk qəbilə və tayfalarının, inkişaf etmiş sivilizasiyalı türk xalqlarının mənşəyi, təşəkkül və tərəqqi tarixi, onların yayılıb məskunlaşdırdıqları ərazilər, bunların səbəbləri, yolları hələ ətraflı öyrənilməmişdir».

İkincisi budur ki, «Türkoloji dilçilik» adlanan bu kitabda əvvəlcə ümumi türkologiyada türkoloji dilçiliyin yeri və onun vəzifələri müəyyənləşdirilir. Bundan sonra türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi məsələsinə toxunulur; türk dillərinə dair uzaq keçmişdən tutmuş hazırki dövrə kimi irəli sürülən təsniflərin təhlili verilir və canlı türk dilləri qruplaşdırılır. Əsərdə müasir türk dillərinin tədqiqi istiqamətləri də nəzərdən keçirilir, qədim türk yazılı abidələri və onların tarixinin öyrənilmə vəziyyətinə münasibət bildirilir».

Nəhayət, üçüncüsü budur ki, «kitabın başlıca məqsədi türkoloji dilçiliyin nailiyyətləri haqqında ümumiləşmiş yığcam elmi informasiya yaratmaq və gələcəkdə tədqiqinə zəruri ehtiyac duyulan sahələrin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etməkdən ibarətdir».

«Türkoloji dilçilik» aşağıdakı aktual mövzuları əhatə edir:

- I. Türkoloji dilçilik və onun vəzifələri.
- II. Türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi.
- III. Türk dillərinin təsnifi tarixi.
- IV. Türk dillərinin yarımqrupları.
- V. Qədim türk yazılı abidələri və onların öyrənilməsi.
- VI. Türkoloji dilçiliyin ən müasir problemləri.

Türkoloji dilçilik və onun vəzifələri mövzusunda bəhs edərkən Afad Qurbanov türkologiyada, demək olar ki, ilk dəfə, elmi-metodoloji əhəmiyyət daşıyan bir məsələyə

hərtərəfli diqqət yetirir ki, bu da türkologiyanın strateji anlayışlarının dəqiqləşdirilməsindən ibarətdir.

Görkəmli türkoloq yazır:

«Elmi ədəbiyyatda «türkologiya» anlayışı çox geniş mənada işlənir. Türkologiya dedikdə bu və ya başqa bir problem deyil, ümumən türk dünyasına, türk həyatına aid hər növ problemlərdən bəhs olunur... Belə son dərəcə geniş tədqiqat obyektinə malik olan türkologiya türk xalqları və türk dillərinə dair ümumi elm sahəsi olub, ümumi türko­logiya və ya ümumi türkşünaslıqdır».

Və əlavə edir:

«Ümumi türkologiyanın məcmusu olan bütün axtarış və tədqiqatlar əsasında ümumtürk filologiyası, ümumtürk tarixi, ümumtürk mədəniyyəti, ümumtürk incəsənəti və sair sahələrə dair yüzlərcə nəzəri baxışlar, mülahizələr meydana çıxmış və konkret elm sahələri formalaşmışdır. Belə sahələrdən biri də türkoloji dilçilikdir ki, bu da dünya dilçiliyində xüsusi yerə malik olub, onun yüksək inkişaf etmiş elmi qollarındandır».

Afad Qurbanov türkoloji dilçilik qarşısında dayanan bir sıra strateji problemləri də müəyyən edərək onların aradan qaldırılması yollarını göstərir ki, buraya, əsasən, aşağıdakılar aiddir:

1) türk dillərinə münasibətdə «dil ailəsi», «dil qrupu» anlayışlarının dəqiqləşdirilməsi;

2) türkoloji dilçiliyin tarixinin tədqiq olunması və bunun əsasında həmin sahənin problemlərinin müəyyən­ləşdirilməsi;

3) türk dillərinin müqayisəli-tarixi tədqiqinə milli kadrların cəlb olunması ilə indiyə qədər əcnəbi türkoloqların yol verdikləri səhvlərin və ya dolaşlıqların aradan qaldırılması;

4) yeni tarixi şəraitdə türk ədəbi dillərinin inkişafı prosesinə dilçi nəzarətinin (və təsirinin) gücləndirilməsi;

5) türk dillərinin ümumi terminoloji sisteminin yara-

dılmasına diqqət verilməsi və ümumiyyətlə, bu dillər arasındakı əlaqələrin sıxlaşdırılması üçün tədbirlər görülməsi;

6) dil və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi;

7) türkoloji dilçiliyin elmi qənaətlərinin türk cəmiyyətində təbliği.

Türk dillərinin dünya dilləri arasında mövqeyi məsələsinin şərhinə «Türkoloji dilçilik» müəllifi ümumən dünya dillərinin 1) coğrafi, 2) tipoloji, 3) stadial, 4) funksional və 5) genealoji təsnifindən başlayır. Və sonra türk dünyası və onun dillərinə keçərək yazır:

«Bu problem bir sıra məsələlərlə bağlıdır. Ona görə də türk anlayışı, türkün inamı, xarakteri, türklərin yayıldığı yerlər, yaratdığı dövlətlər haqqında qısa biliklər əldə etməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Şübhəsiz ki, belə elmi məlumatlar problemin ətraflı və düzgün aydınlaşdırılmasına yaxından kömək edər».

Afad Qurbanovun öz kitabında «türk» anlayışının şərhinə kifayət qədər geniş yer ayrılması, əlbəttə, tamamilə təbiidir. Həmin şərhin məzmunca zənginliyi də anlayışın, demək olar ki, bütün tərəflərilə təqdim olunmasına xidmət edir:

«Türk kimdir» sualı əvvəlcə Avropa alimlərini, daha sonra bütün dünyanı maraqlandırmışdır. Türklərin bacarığı, şan-şöhrəti dostlarını da, düşmənlərini də daima heyran etmişdir. Zaman-zaman bir çox qeyrilərinin məhz «Mən də türkəm» deməsi heç də əbəs olmamışdır».

«Türk» etnoniminin etimologiyası ilə bağlı mövcud mülahizələri xatırladıqdan sonra «Türkoloji dilçilik» müəllifi ümumi türkologiya baxımından maraq doğuran türkün xarakteri mövzusunə toxunaraq yazır:

«*Türkün xarakteri*. Əsl türkləri xarakterizə edən bir sıra yüksək insani keyfiyyətlər, cəhətlər mövcuddur ki, onlarsız türk adamını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Türk adamı alicənab, rəhmli və ədalətliyi ilə seçilir. Türk həmişə ədalət tərəfdarı olmuş, hər şeyi öz sadələvhlüyü mövqeyindən həll etməyə çalışmışdır. Həqiqi türk doğruluğu,

düzgünlüyü sevmiş və onu özü üçün ideal götürmüşdür. Vətənsəverlik, vətənə bağlılıq türkün xarakterində xüsusi yer tutur. Ata məhəbbətinin gücü ilə hər bir türk ata yurdunu – vətəni canından əziz tutur. İndi vətənpərvərlik, vətəni qorumaq, ona sadıq qalmaq türkün müqəddəs vəzifələri sırasında ön cərgədə durur.

Cəsərət və qorxmazlıq türk xarakterinin tərkib hissələrini təşkil edən amillərdəndir. Türk adamının cəsəratı, dönməzliyi onu həmişə qələbəyə aparmışdır. Çox gözəl deyilib: Türk ölür, amma əqidəsindən dönməz! Türk dünyanın ağıllı millətlərindəndir. Türk təfəkkürü, məntiqi xüsusi gücə malik olmuşdur. Türkün hər bir ağıllı tədbiri həmişə ona qələbə müjdəsi gətirmişdir. Türkün ağıl gücünü dost və düşməni də hiss etmişdir. Elə ona görədir ki, qeyriləri tərəfindən «türkün sonrakı ağıllı mənə də ola» ifadəsi meydana çıxmışdır.

Türkün mərdliyi və qonaqpərvərliyi də onun xarakterinin müsbət əlamətlərindəndir. Bu keyfiyyəti zaman-zaman qonşu xalqlar və əcnəbilər dəfərlə xüsusi olaraq qeyd etmişlər».

Türk etnosunun inam sistemi üzərində ayrıca dayanan müəllif onun təbiət qüvvələrinə, Göy Tanrıya, Ata müqəddəsliyinə etiqadından bəhs edir. Və sonda göstərir ki, bu gün türk xalqlarının əsas dini islamdır.

Türklərin ilk yurdu, yayılma coğrafiyası (arealı), zəngin dövlətçilik ənənələri, bir neçə min illik tarixi, mədəniyyəti, yazısı və s. barədə verilmiş yığcam məlumatlar, əslində, türkoloji dilçiliyə giriş sayıla bilər ki, burada «türkün sözü» haqqında deyilir:

«Qədim türklərin özləri kimi, sözləri də yer üzünə geniş yayılmışdır. Hazırda dünya dillərində minlərcə türk sözü işlənməkdədir. Bu sözlərin başqa sistemli dillərə keçməsinin əsas səbəblərindən biri türk qəbilələrinin dünyaya geniş yayılmasıdır. Türklərin hegemonluq etdikləri ölkələrdə türk dilinə, türk sözüə xüsusi rəğbət bəslənilmiş, bunun da nəticəsində türk sözləri özgə dillərdə böyük miqyasda istifadə

edilmişdir».

Əsərdə türk dilləri və onların qohumluğu mövzusu a) türk dillərinin miqdarı və b) qohumluq dərəcəsi baxımlarından araşdırılmış, Ural-Altay, eləcə də onun tərkib hissəsi kimi Altay nəzəriyyəsi şərh olunmuşdur.

Afad Qurbanov bu mövqedədir ki, Altay dilləri aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) türk dilləri qrupu;
- 2) monqol dilləri qrupu;
- 3) tunqus dilləri qrupu;
- 4) mancur dilləri qrupu;
- 5) koreya dili;
- 6) yapon dili.

Əlbəttə, türk dillərinin təsnifi həmişə türkologiyanın ən aktual problemlərindən biri olmuşdur. Və bugün də aktual olaraq qalmaqdadır.

«Türkoloji dilçilik»də əvvəl türk dillərinin təsnifi tarixi verilir. Mahmud Kaşqarlı, Tabbaret Stralenberq, İ.N.Berezin, V.V.Radlov, F.Y.Korş, A.N.Samoyloviç, V.A.Boqoroditski, S.Y.Malov, N.A.Baskakov, İ.Bentsinq, Təhsin Banquoğlu və Fərhad Zeynalovun təsnifləri barədə müfəssəl məlumatlardan sonra görkəmli türkoloq yazır:

«Altay dilləri ailəsinin türk dilləri qrupunu tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər baxımından beş yarımqrupa bölmək olar:

1. Oğuz dilləri yarımqrupu,
2. Qıpçaq dilləri yarımqrupu,
3. Bulqar dilləri yarımqrupu,
4. Qarlıq dilləri yarımqrupu,
5. Tukyuy dilləri yarımqrupu.

Yarımqrup təşkil edən türksistemli dillər yaxınlıq əlamətləri ilə yanaşı, məxsusi fərqli cəhətlərə də malikdir ki, bu da onların müstəqilliyini şərtləndirir».

Afad Qurbanovun təqdim etdiyi bölgü bütün əvvəlki təsnifatlardan fərqlənməklə yanaşı, öz elmi-metodiki mükəmməlliyi ilə də diqqəti cəlb edir:

I.Oğuz yarımqrupu: qədim oğuz, peçeneq, səlcuq, osmanlı və Azərbaycan dilləri, müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dilləri.

II.Qıpçaq yarımqrupu: qədim polovets, yaxud kuman dili; müasir Altay, qaraqalpaq, qazax, qırğız və noqay dilləri.

III.Bulqar yarımqrupu: qədim bulqar və xəzər dilləri; müasir başqırd, çuvaş, qaraçay-malkar, qarayım, qumuq və tatar dilləri.

IV.Qarlıq yarımqrupu: qədim qarlıq-xarəzm və cağatay dilləri; müasir özbək, uyğur və salar dilləri.

V.Tukyuy yarımqrupu: müasir xakas, şor, tofa, tuva və yakut dilləri.

Hər bir müasir türk dilinin əsas xüsusiyyətləri barədə yığcam məlumat verilmişdir.

Qədim türk yazılı abidələri və onların öyrənilməsindən bəhs edərkən Afad Qurbanov yazır:

«Qədim türk yazılı abidələri problemi müasir türkoloji dilçiliyin əsas diqqət mərkəzində durur. Məsələni aktuallaşdıran başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, həmin yazılı abidələri araşdırmaqla, öyrənməklə türk mənşəli xalqların dili, tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi haqqında daha samballı elmi nəticələr əldə etmək olar».

Bundan sonra «Türkoloji dilçilik» müəllifi 1)abidələr və tarix, 2) qədim türk yazılı abidələri, 3)qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi tarixi və 4)qədim türk yazılı abidələrinin dilinin tədqiqi sahəsində vəzifələr kimi məsələləri araşdırır. Və fikrimizcə, sonuncu məsələ daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Görkəmli türkoloq göstərir ki, «qədim türk yazılı abidələrinin dilinin öyrənilməsinə həsr olunmuş beynəlxalq və ya regional elmi konfranslar, simpoziumlar keçirilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Belə ali elmi məclislərdə indiyədək

qədim türk yazılı abidələri haqqında qaranlıq, mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılması və dəqiqləşdirilməsi mümkün olar.

...Respublikamızın Elmlər Akademiyasında və ali məktəblərində qədim türk yazılı abidələri sahəsinə dair mü-təxəssislər hazırlanmasına diqqət və qayğıni gücləndirmək dilçiliyimiz üçün çox gərəklidir».

Nəhayət, müəllif türkoloji dilçiliyin ən müasir problemləri üzərində dayanaraq buraya aşağıdakıları daxil edir:

1. Ümumtürk ədəbi dili.
2. Ümumtürk dili mərkəzi.
3. Ümumtürk lüğəti.
4. Ümumtürk əlifbası.
5. Türk dillərinin qarşılıqlı tədrisi.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlər 1990-cı illərin əvvəllərində qaldırılsa da, heç biri bugünə qədər əsaslı həllini tapmadığına görə hər biri öz aktuallığını saxlayır.

«Bütün türkdilli xalqların vahid ünsiyyəti»nə xidmət etməli olan tədbirlərdən birincisi, heç şübhəsiz, ümumtürk ədəbi dili problemidir.

Afad Qurbanov yazır:

«Ümumtürk ədəbi dili yaratmağın iki yolu vardır:

Birincisi – türk dillərinin ümumi cəhətlərini özündə daha çox əks etdirən konkret bir türk dilini seçib işlətmək.

İkincisi – bütün türk dilləri əsasında ümumtürk ədəbi dili formalaşdırmaq.

Bizcə, «ulu türk dili» modeli əsasında ümumtürk orta-q ədəbi dilinin yaradılması daha münasibdir. Çünki bu prinsiplə yaradılan orta-q dil bütün türk dillərinin yaxşı cəhətlərini özündə cəmləşdiriyi üçün zəngin və təsirli dil ola bilər».

Ümumtürk dili mərkəzinin yaradılmasının əsas məqsədini də görkəmli türkoloq ümumtürk ədəbi dili ideyasının

gerçəkləşdirilməsində görür. Onun qənaətinə, həmin mərkəz aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- konfrans və simpoziumlar keçirmək;
- dərnək və kurslar yaratmaq;
- seriya kitablar nəşr etmək;
- jurnal və qəzet buraxmaq;
- radio və televiziya verilişləri təşkil etmək.

Ümumtürk lüğəti probleminə gəldikdə isə müəllif gös-tərir ki, bu problemi həll etmək üçün bütün türk dillərinin qarşılaşdırılmalı lüğətləri hazırlanaraq kütləvi tirajlarla nəşr olunmalıdır. Ə.B.Ərcilasunun başçılığı ilə tərtib edilmiş «Qarşılaşdırılmalı türk ləhcələri sözlüyü»nü (1991) ilk təşəbbüs kimi qiymətləndirərkən onu da əlavə edir ki, «lüğət tam deyildir. burada sözlərin miqdarı olduqca azdır. Bununla bə-rabər, 20-dən çox türk mənşəli dilin ancaq 9-u əhatə edilir».

Ümumtürk əlifbası probleminə daha çox diqqət ye-tirilməsi tamamilə təbiidir. Çünki «türk dünyası üçün son dərəcə zəruri olan bu problemin həlli bütün ziyalıların, o cümlə-dən xüsusi olaraq türkoloqların qarşısında təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi durmaqdadır».

Afad Qurbanov 1993-cü ilin martında Türkiyənin paytaxtında altı türk dövlətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə tərtib olunaraq tövsiyə edilmiş ortaqlıq əlifba layihəsini təqdim edir ki, burada həm türk dillərinin fonoloji quruluşları, həm də beynəlxalq (universal) əlifba axtarıları perspektivi nəzərə alınmışdır.

Nəhayət, «Türkoloji dilçilik» müəllifi türk dillərinin qarşılıqlı tədrisinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını da qeyd edir.

Əlbəttə, bu kitab türk dünyasının müstəqillik əldə et-diyi ilk illərdə meydana çıxmaqla, əvvəla, Azərbaycan tür-kologiyasının mövcud problemlərə münasibətini bütün ay-dınlığı ilə göstərmək baxımından tarixi əhəmiyyət daşıyır. İkincisi isə, bugünün və gələcəyin mötəbər türkoloji dilçilik dərslərini verir...

Afad Qurbanov Azərbaycan ali məktəbləri üçün ümumi dilçilik dərsliyi yaratmaq axtarışlarına 1960-cı illərin ortalarından başlamışdır.

2011-ci ildə «Elm» nəşriyyatının çap etdiyi ikicildlik fundamental «Ümumi dilçilik» kitabının «Ön söz»ündə Azərbaycan MEA-nın prezidenti Mahmud Kərimov haqlı olaraq göstərir ki, «Azərbaycan dilçiliyində ümumdilçilik problemləri sahəsindəki ilk sanballı elmi araşdırmalar... professor Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. O, ümumi dilçilik sahəsinə dair davamlı olaraq tədris proqramları, kitablar, dərslilər, dərslər vəsaitləri yaratmışdır.

...A.Qurbanovun 1977-ci ildə çap olunmuş «Ümumi dilçilik» adlı dərsliyi Azərbaycanın pədaqoji təhsil müəssisələri üçün milli zəmində yazılmış ilk dərslük kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir».

Həmin dərslük daha da təkmilləşdirilərək iki cildə (I hissə, 1989; II hissə, 1993) nəşr edilmiş, əvvəl 2004-cü ildə, görkəmli alimin vəfatından sonra isə 2011-ci ildə ikicildliyin təkrar nəşri olmuşdur.

Afad Qurbanovun «Ümumi dilçiliyi» (və bütövlükdə ümumi dilçilik dərsləri) bizim üçün, bir tərəfdən, böyük tarixi təcrübədirsə, digər tərəfdən, həmin təcrübə üzərində təzahür edən elə bir müasirlikdir ki, ümumi dilçiliyin problemlərini, demək olar ki, bütün miqyası ilə təsəvvür etməyə (və öyrənməyə) hərtərəfli imkanlar açır.

Dərslük «Giriş»lə başlayır. Və burada dilçilik fənləri sistemində «ümumi dilçiliyi»in yeri, məqsəd və vəzifələri, həcmi və quruluşu barədə kifayət qədər mükəmməl məlumat verilir.

Afad Qurbanov yazır:

«Ali məktəblərdə 1950-ci ilə kimi «Ümumi dilçilik» fənnində, əsasən, N.Y.Marrın «Dil haqqında yeni nəzəriyyə»si və ümumi şəkildə yazı haqqında məlumatlar tədris edilirdi. Lakin 1950-ci il müzakirələrindən sonra həmin fənnin

məzmunu tam dəyişdirilmiş, buraya dilçiliyin müxtəlif sahələrinə dair başlıca problemlər daxil edilmiş və əsaslı şəkildə tədris olunmağa başlanılmışdır».

Əslində, Azərbaycanda ümumi dilçilik kursunun tədrisinin əsası 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin (və onun tərkibində ümumi dilçilik kafedrasının) yaradılması ilə qoyulur. «Dilçiliyimizin məbədi (BDU-nun ümumi dilçilik kafedrasının tarixi)» kitabının müəllifi Adil Babayev göstərir ki, «ümumi dilçilikdən dərs deyən V.B.Tomaşevskinin, M.V.Belyayevin, P.O.Piloşevskinin xidmətlərini qiçiltmədən demək olar ki, onlar bu fənn üçün... B.Çobanzadə və başqaları qədər can yandırmamışlar... Bəkir Çobanzadə Bakıya gələn kimi 1924-cü ildə türkologiyada ümumi dilçiliyə aid «Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl»... yarada bildi».

Professor Bəkir Çobanzadə «Mədxəl»də ümumi dilçiliyin mövzusunı kifayət qədər dəqiq müəyyən edirdi:

«Lisan elmində tədqiq mövzusu insanların nitqi, lisanıdır. Lisan isə ən ümumi və geniş mənada hiss və fikirlərimizi ifadə edən işarətlərin öylə bir məcmusudur ki, bunları həssələrimiz vasitəsilə fəhm və tələqqi etmək və eyni zamanda iradəmizlə təkrar istehsal etmək mümkün olur».

Ancaq çox təəssüf ki, 1920-ci illərin ortalarından etibarən bütün Sovetlər Birliyində akademik N.Y.Marrın «dilçilikdə yeni təlim»i nəinki hakim olmağa, hətta tədrisən yeganə həqiqi marksist dilçilik nəzəriyyəsi kimi qəbul edilməyə başladığından xüsusilə 30-cu illərin sonlarına doğru ümumi və ya nəzəri dilçilik axtarışlarına kəskin ideoloji məhdudiyət qoyuldu. Və sovet dilçiliyinin tarixi üçün nə qədər paradoksal olsa da, tamamilə təbiidir ki, aparılan genişmiqyaslı «dilçilik müzakirələri» 50-ci illərin əvvəlində «yeni təlim»in – marrizmin məhz antimarksizmdə ittiham edilməsilə başa çatdı.

Adil Babayev yazır:

«1961-ci ildə ümumi dilçilik kafedrasının dosenti (sonra professoru) N.N.Məmmədov 1945-ci ildən oxumağa

başladığı mühazirələr əsasında «Dilçiliyin əsasları» adlı dərsliyini nəşr etdirdi. Bu əsər Azərbaycan dilçiliyində B.Çobanzadənin «Mədxəl»indən sonra ilk hadisə idi».

Sovet ideologiyasının üzvi tərkib hissəsi olan sovet, eləcə də Azərbaycan sovet dilçiliyi 60, 70 və 80-ci illərdə demək olar ki, az-çox mükəmməl bir ümumi dilçilik təlimi yarada bilmədi. Həmin illərdə tərtib olunmuş dərsliklərdə aparıcı «metod» dünyada geniş yayılmış (və SSRİ-nin hüdudlarına daxil ola bilən) ümumi dilçilik nəzəriyyələrinin məhz sovet ideologiyası mövqeyindən «tənqidi şərh»indən ibarət idi ki, həmin «şərhlər», bir qayda olaraq, məsələn, Vilhelm fon Humboldt, Ferdinand de Sössür, Leonard Blumfeld, Lui Yelmslev... kimi dahi dilçilərin dil haqqındakı mülahizələrini çox hallarda təhrif edirdi. Bu baxımdan Azərbaycanda, ümumən müttəfiq respublikalarda vəziyyətin daha acınacaqlı olduğunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, dünya dilçiliyi klassiklərinin əsərləri nəinki müttəfiq respublika xalqlarının dillərinə (o cümlədən Azərbaycan dilinə), eləcə də əksəriyyəti rus dilinə tərcümə edilmədiyinə görə ən populyar nəzəriyyələri belə, ilk mənbədən öyrənmək mümkün deyildi.

Əvvəl Afad Qurbanovun (1977), sonra isə Ağamusa Axundovun (1979) «Ümumi dilçilik» dərsləri məhz belə bir siyasi-ideoloji şəraitdə meydana çıxdı.

Afad Qurbanov xatırladır ki, ümumi dilçilik problemləri müəyyən illər ərzində iki müstəqil fənn kimi tədris olunmuşdur: «Dilçiliyə giriş» və «Ümumi dilçilik».

1985-ci ildən ali məktəblərdə dilçiliyin əsaslarını təşkil edən problemlər «Ümumi dilçilik» adı altında bir fənn kimi tədris edilməyə başlanılmışdır».

İlk «Ümumi dilçilik» dərsliyi müəllifinin elmi-metodik baxımdan tamamilə əsaslı təşəbbüsü, çox təəssüf ki, bugünə qədər müəyyən maneələrlə qarşılaşmaqda, universitetlərimizdə həm dilçiliyə giriş, həm də ümumi dilçilik fənləri tədris olunmaqdadır. Əlbəttə, eyni fənnin bu cür «mərhələli»

tədrişi, bir tərəfdən, təkrarçılığa, digər tərəfdən isə, onun tələbələrə iki müxtəlif fənn (və nəticə etibarilə, fərqli elmlər) təəssüratı yaratmasına gətirib çıxarır. Odur ki, həmin süni paradoksun aradan qaldırılmasına, heç şübhəsiz, ciddi ehtiyac vardır.

Afad Qurbanov yazır:

«Dilçilik fənləri sistemində xüsusi yer tutan «Ümumi dilçilik» fənni filoloji təhsilin məzmununu zənginləşdirməkdə və onun səviyyəsini yüksəltməkdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. «Ümumi dilçilik» fənnini düzgün təsəvvür etmək üçün ilk növbədə iki anlayışı – *ümumi dilçilik sahə kimi və ümumi dilçilik fənn kimi* – bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Ümumi dilçilik sahə kimi olduqca geniş anlayışdır. Dil haqqında elmin ümumi dilçilik sahəsi dedikdə bütün ümumi nəzəri məsələlər buraya aid olur. Lakin ümumi dilçilik fənn kimi dar mənada, tədris mənasında götürülən anlayışdır. Buna görə də «Ümumi dilçilik» fənnində dilçiliyin bütün fənlərinin əsaslarını təşkil edən müəyyən problemlərdən *normativ şəkildə* bəhs olunur. «Ümumi dilçilik» fənni bəzən «Dil nəzəriyyəsi», «Dilçilik nəzəriyyəsi» və «Dilçiliyin əsasları» kimi də adlandırılmışdır. Son müzakirələrdə fənnin adı birmənalı olaraq «Ümumi dilçilik» formasında məqsədəuyğun sayılmışdır».

Afad Qurbanovun «Ümumi dilçiliyi» iki cildə nəşr olunsa da, ümumi dilçilik problemlərini bütün mövcud miqyası ilə əhatə etmək baxımından bütöv bir əsərdir. Lakin nəşrdə həmin bütövlüyə məhz texniki baxımdan əməl olunmadığına görə metodiki yanlışlıq yaranır. Belə ki, birinci cild artıq dörd bölməni əhatə etdiyindən, ikinci cild birinci yox, beşinci bölmədən başlanmalı idi. çünki «Ümumi dilçilik» dərslik-monoqrafiyası quruluşu etibarilə, faktik olaraq, altı bölmədən ibarətdir:

I. Dilçiliyin ümumi problemləri.

II. Dil və onun xüsusiyyətləri.

III. Dillər və onların təsnifi.

IV. Yazı nəzəriyyəsi məsələləri.

V. Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları.

VI. Dil tədqiqatının mərhələləri və metodları.

Ağamusa Axundovun «Ümumi dilçilik» dərslisinin quruluşu bundan fərqlidir:

I. Dilçilik tarixi.

II. Dilçiliyin nəzəriyyəsi.

III. Dilçiliyin metodları.

Lakin ümumdilçilik problemlərinin əhatə olunması baxımından müəyyən uyğunluqlar da yox deyil. Sadəcə, Ağamusa Axundov öz dərslisinə «Dilçiliyə giriş» məsələlərini və ya mövzularını daxil etməmiş, Afad Qurbanov isə ümumdilçilik problemlərini, ardıcıl müdafiə elədiyi elmi-metodiki konsepsiyaya uyğun olaraq, «Dilçiliyə giriş»lə «Ümumi dilçiliyə» ayırmamışdır.

Afad Qurbanovun kitabında birinci bölmə xeyli geniş olub 1) dilçilik elmi və onun obyektı, 2) dilçilik elminin yararlanması və inkişafı, 3) dilçiliyin mövqeyi, 4) dilçiliyin əlaqəsi, 5) dilçiliyin sahələri və 6) dilçiliyin şöbələri kimi ümumi problemləri əhatə edir.

Müəllif yazır:

«*Dilçilik* anlayışını ifadə etmək üçün Azərbaycan dilində *dilçilik*, *dilşünaslıq*, *lingvistika* və *dil* haqqında elm terminlərindən istifadə olunur. Birinci terminin ünsürləri (*dil+çi+lik*) mənşəcə xalis Azərbaycan dili vahidlərindən ibarətdir. İkinci terminin (*dil+şünas+lıq*) tərkibindəki *şünas* morfemi fars mənşəli olub, həmin dildəki *öyrənmək* mənasını ifadə edən «şenaxtən» felindəndir. Son zamanlar dil haqqında elm anlayışını bildirmək məqsədilə dilçilik ədəbiyyatında *lingvistika* termininin də işlədilməsinə rast gəlirik. *Lingvistika* termini latınca *lingua* (yəni dil) sözündən və yunanca – *istika* şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Hazırda dilçiliyimizdə hər üç termin sinonim kimi işlənir; lakin *dilçilik* terminindən daha çox istifadə olunur».

Afad Qurbanov aydın izah edir ki, «dil olduqca mürəkkəb və həm də çoxcəhətli bir ictimai hadisədir. Onun elmi tədqiqi ilə tək-cə dilçilik deyil, bir sıra başqa elmlər, o cümlədən *fəlsəfə, məntiq, psixologiya, antropologiya loqopediya, kibernetika* elmləri də məşğul olur. Bu elmlərin hər biri dilə öz mövqeyindən yanaşır. Başqa sözlə desək, həmin elmlərin nümayəndələri dildə ancaq maraqlandıqları cəhətləri axtarırlar. Lakin dilçilik elmində dil geniş və hərtərəfli öyrənilir. Bu elm öz obyektinin hər iki cəhəti ilə, yəni həm zahiri səslənməsi, həm də daxili – məna cəhəti ilə maraqlanır. Bu cəhətlərə məxsus olan hər bir hadisənin təbiəti, mahiyyəti və xüsusiyyətlərini bütün incəliyi ilə öyrənir, bunların necə və nə üçün yarandığı səbəblərini obyektiv şəkildə aydınlaşdırır».

Məlumdur ki, ümumi dilçilik kursunun tədrisi, bir qayda olaraq, dilçiliyin tarixindən başlayır. Və yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Ümumi dilçilik» müəllifinin vaxtilə «Dilçiliyin tarixi» (1976) kitabı da nəşr olunmuşdu.

Afad Qurbanov göstərir ki, «dil haqqında elmin əsrlərə görə belə qeyri-bərabər inkişafı onun tarixini dövrləşdirmək problemini son dərəcə çətinləşdirir. Ümumiyyətlə, bu məsələyə dair filoloji ədəbiyyatda müxtəlif mülahizələr vardır. Belə ki, bəzi alimlər dilçiliyin tarixini üç dövrə, bəzi alimlər isə iki dövrə bölmüş və XIX əsrə kimi olan dövrü qeyri-elmi, yaxud elməqədərki dövr adlandırmışlar. Əlbəttə, XIX əsrdə olan dövrü qeyri-elmi hesab etmək fikri doğru deyil, çünki hələ qədim dövrlərdə dilçiliyin çox mühüm problemlərindən, o cümlədən dilin mənşəyi, mahiyyəti, cümlə üzvləri, nitq hissələri, qrammatik kateqoriyalar, sözün morfoloji tərkibi və sair müəyyən dərəcədə elmi surətdə şərh olunmuşdur».

Və müəllif öz dövrləşdirməsini təqdim edir:

«I dövr – *Dilçilik rüşeymlərinin (dil haqqında görüşlərin) tədricən meydana çıxması, dil haqqında elmin təşəkkül yoluna qədəm qoyması [eramızdan əvvəl – yeni eranın IV əsri]*.

II dövr – *Şərqdə nəzəri dilçilik mülahizə və görüşlərinin get-gedə çoxalması [V-XV əsrlər].*

III dövr – *Nəzəri dilçiliklə yanaşı, tətbiqi dilçilik axtarışları coğrafiyasının genişlənməsi [XVI-XVIII əsrlər].*

IV dövr – *Dilçiliyin tam müstəqil ictimai elm statusunu alması [XIX əsr].*

V dövr – *Dilçiliyin şaxələnməsi, elmi-tədqiqat metodlarının kəmiyyətə zənginləşməsi, yeni perspektiv istiqamətlərin meydana gəlməsi [XX əsr – XXI əsrin əvvəli].*

Həmin dövrləşdirməyə uyğun olaraq dilçilik tarixi müfəssəl şərh edilir. Və müəllif qədim Misir, qədim hind, qədim Çin, qədim yunan, qədim Roma dilçiliyi barədə müəyyən təsəvvür yaratdıqdan sonra orta əsrlər Şərq dilçiliyinə keçir. Əksər dilçilik tarixi mütəxəssisləri bu mənada, adətən, «ərəb dilçiliyi» və ya «ərəb-müsəlman dilçiliyi» anlayışlarından istifadə etdikləri halda Afad Qurbanovun «Şərq dilçiliyi»nə üstünlük verməsi, fikrimizcə, anlaşılan olub, elə bir ciddi mübahisə törətmir. Əksinə, o baxımdan daha məntiqi görünür ki, orta əsrlərdə ümumən elmi-mədəni təfəkkürdə Şərqlə Qərbin kifayət qədər sistemli oppozisiyası yaranır. Və dil haqqındakı elmdə də özünü göstərən həmin oppozisiya o zaman aradan qalxır ki, Qərb yeni dövrün əvvəllərindən öz idrak prinsiplərini tədricən Şərqə diqtə etməyə başlayır.

Orta əsrlər Şərq dilçiliyindən bəhs edərkən müəllif dahi türkoloq Mahmud Kaşğarının məşhur «Divani-lügət - it-türk»ünə (XI əsr) geniş yer ayırır. Və yazır:

«Mahmud Kaşqarlının «Lügət»i hazırki lügətlərdən olmayıb, linqvistik-nəzəri məlumatlarla zəngin dilçilik əsəridir. Bu əsərdə leksik-semantik məsələlərlə yanaşı, dilin fonetik xüsusiyyətlərinə, qrammatik quruluşuna dair də fikirlər irəli sürülür. Buna görə də haqlı olaraq dilçilik ədəbiyyatında bu əsər «türkoloji ensiklopediya» adlandırılır. Mahmud Kaşqarlının «Lügət»i türk dillərinin tarixini öyrənməkdə ən mötəbər mənbələrdən biridir».

Afad Qurbanovun Şərq dilçiliyi ilə Qərb dilçiliyinin əlaqəsi barədəki fikri də maraq doğurmaya bilməz. «Ümumi dilçilik» müəllifi əmindir ki, Şərq filosofları Qərbi Avropa dilçiliyinin inkişafına böyük təsir etmişlər. Bu məsələdə şərhçi və tərcüməçilərin də fəaliyyəti az olmamışdır. Tərcüməçilər Avropa elm aləminə Şərq ənənələrini keçirməkdə böyük qüvvə idilər. Onlar müxtəlif məzmunlu bir çox materialları Qərbi Avropanın universal elm dili olan latın dilinə çevirmişlər».

Əlbəttə, İntibah hərəkatı, eləcə də XVII-XVIII əsrlər Qərbdə dilçiliyin inkişafına ən müxtəlif baxımlardan böyük təkan vermiş, F.Bopp, R.Rask, Y.Qrimmin tədqiqatları nəticəsində XIX əsrin əvvəllərində meydana çıxan müqayisəli-tarixi metod dil haqqındakı elmin sonrakı taleyinə həlledici təsir göstərmişdir. Afad Qurbanov bu məqama xüsusi diqqət yetirərək həm yeni tədqiqat metodunun mahiyyətini geniş izah etmiş, həm də XIX əsr dilçilik məktəbləri barədə aydın təsəvvür yaratmışdır ki, buraya, ilk növbədə, V.Humboldtun fəlsəfi (ümumi), A.Şleyxerin naturalizm, H.Şteyntalın psixologizm dilçilik məktəbləri, «gənc qrammatiklər» daxildir.

Dilçilik tarixində «gənc qrammatiklər»in tənqidçiləri kimi tanınan H.Şuxardtın «Sözlər və şeylər», K.Fosslerin estetik idealizm məktəbləri, eləcə də neolinqvistika cərəyanı haqqında yığcam məlumatlardan sonra «Ümumi dilçilik» müəllifi tamamilə əsaslı olaraq müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössürün «Kurs»unu şərh edir.

Və yazır:

«Ümumdünya şöhrəti tapmış «Ümumi linqvistika kursu» əsərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dilçilik elminin spesifikası, onun obyektinə dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məlumdur ki, F.de Sössürə qədərki dilçilərin bir çoxu dilə məntiqi, psixoloji, fizioloji və digər mövqedən yanaşmış və bunun əsasında da dilçiliyi düzgün işıqlandırmamışlar. Sössür dili ictimai hadisə kimi qəbul edir və deyirdi: «Dilçiliyin yeganə və əsl obyektidir...».

Dahi dilçinin konseptual kəşflərinə (və həmin kəşflə-

rin metodoloji əsasında dayanan məşhur dixomiyalarına:dil və nitq, sinxroniya və diaxroniya, daxili və xarici linqvistika), əlbəttə, daha geniş yer ayırmaq olardı, lakin nəzərə alsaq ki, vaxtilə sovet dilçiliyi F.de Sössür təliminə «ziddiyyətli» damğası vurmuş (və bunun «postsovet» təsiri bugünə qədər davam etməkdədir), onda «Ümumi dilçilik» müəllifinin müəyyən tərəddüdlərini anlamamaq mümkün deyil.

Fikrimizcə, dərslərdə struktur dilçilik cərəyanları barədə verilən məlumatların yığcamlığı da buradan irəli gəlir.

Afad Qurbanov ümumən elmlər sistemində dilçiliyin yeri məsələsinə kifayət qədər geniş yer ayırmaqla bir dilçinin (və dilçiliyin) mövqeyindən bütövlükdə elmşünaslıq araşdırması aparmışdır. Onun fikrincə, «dilçiliyin elmlər sistemində yerini bilmədən, onun məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmədən filoloji təhsil sistemində xüsusi rolu olan dilçilik fənlərini yüksək elmi-nəzəri səviyyədə tədris etmək qeyri mümkündür. Və odur ki, müəllif əvvəlcə elmlərin yığcam təsnifini təqdim edir, sonra isə ayrı-ayrılıqda hər bir elmlə dil haqqındakı elmin əlaqələrini nəzərdən keçirir ki, bunun çox ciddi elmi-pedaqoji əhəmiyyəti olduğunu, görünür, xüsusi izah etməyə ehtiyacı yoxdur.

«Ümumi dilçilik»də tətbiqi və nəzəri, xüsusi və ümumi sahələri elmi prinsiplərlə fərqləndirildikdən sonra dilçiliyin şöbələri məsələsinə keçilir ki, həmin məsələnin həlli həmişə bu və ya digər dərəcədə mübahisələrlə müşayiət olunmuşdur. Görkəmli dilçinin dil haqqındakı elmin şöbələrini təsnif edərkən onun nəzəri və tətbiqi sahələrinə istinad etməsi, əlbəttə, həmin mübahisələrə müəyyən aydınlıq gətirir. Və biz belə təsnif təcrübəsilə qarşılaşırıq:

I. Nəzəri dilçiliyin şöbələri: fonetika (fonologiya), leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, derivatologiya, morfologiya və sintaksis.

II. Tətbiqi dilçiliyin şöbələri: qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya və linqvo-tərcüməşünaslıq.

Burada diqqəti cəlb edən əsas cəhət dilçilik şöbələrinin kifayət qədər mükəmməl sistemidir ki, səsdən (fonemdən) cümləyə qədər bütün dil vahidlərini ehtiva edir. Həmin dil vahidləri barəsində verilən məlumatlar da, ilk növbədə, öz anlaşılıqlığı ilə seçilir.

«Dil və onun xüsusiyyətləri» adlanan ikinci bölmə 1) dilin mahiyyəti, 2) dilin mənşəyi, 3) dilin işarəviliyi, 4) dilin sistemi və 5) dilin inkişafı məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələlər dil haqqındakı elmin fəlsəfi əsaslarını və ya metafizikasını təşkil edir.

Dil nədir?

Adətən sadə suallara cavab vermək ona görə çətin olur ki, həmin sadə sualların meydana çıxmasının əsasında çox mürəkkəb xarakterli mahiyyətlər dayanır. XIX əsrin əvvəllərindən, yəni dil haqqındakı elm özünü təsdiq edəndən etibarən «dil nədir» sualına verilmiş ən mötəbər cavablar, əsasən, aşağıdakılardır:

«Dil – fikir formalaşdırıcı orqandır. Tamamilə ruhi, dərinliklərinə qədər daxili və heç bir iz qoymadan keçən əqli fəaliyyət nitq səsləri vasitəsilə maddiləşir və hissi qavrama üçün əlçatan olur. Ona görə də təfəkkür fəaliyyəti və dil qırılmaz şəkildə əlaqədə təqdim edilir... Dil xalq ruhunun sanki xarici təzahürüdür; xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir – bundan daha çox eynilik təsəvvür etmək çətinidir... Dil ruhun elə bir davamlı fəaliyyətini təqdim edir ki, həmin fəaliyyət səsi, nəticə etibarilə, fikrin ifadəsinə çevirə bilsin» (Vilhelm fon Humboldt).

«Dil fikrin səsləşməsi, səslərdə təzahür edən təfəkkür prosesidir» (Avqust Slayxer).

«Dil... dərk olunmuş daxili, psixi və ruhi hərəkətlərin vəziyyət və münasibətlərinin tələffüz olunan səslər vasitəsilə ifadəsidir» (Haynrix Ştayntal).

«Dilin mahiyyəti ünsiyyətlə müəyyən olunur» (Hüqo Şuxardt).

«Dil ruhi ifadədir... Dilin tarixi ifadənin ruhi forma-

larının, həmçinin sözün ən geniş mənasında incəsənətin tarixindən başqa bir şey deyil» (Karl Fossler) və s.

Göründüyü kimi, bu cavablarda dilin mahiyyətini və ya metafizikasını izah edən iki mühüm cəhət əks olunur ki, onlardan birincisi dilin fikir ifadə etmək vasitəsi olmasıdır. Yəni hər bir insan dil vasitəsilə düşünür, öz düşüncələrini dil vasitəsilə ifadə edir. İkinci cəhət birincinin birbaşa davamı olub dilin fikir mübadiləsi və ya ünsiyyət vasitəsi olmasını göstərir. Yəni dil insanlar arasında çox zəruri amil olan (prinsip etibarilə, insanı insan edən) sosial ünsiyyət ehtiyacını təmin edir.

Bunlardan birincisi dilin ekspressiv, ikincisi isə kommunikativ funksiyası adlanır.

Lakin «dil nədir» sualına XX əsrin əvvəllərində ümumən dil haqqındakı elmin tarixində əsaslı dönüş yarıdan ən elmi (və mükəmməl) cavabı F.de Sössür verdi.

Dahi dilçi, hər şeydən əvvəl, insanın nitq fəaliyyətində dillə nitqi bir-birindən fərqləndirərək dilçiliyin yeganə obyektinin o zamana qədər əsasən «dil» adı altında sinkretik (müərrəd) şəkildə öyrənilən hadisə deyil, «iyerarxik işarələr sistemi» olduğunu göstərdi.

Lakin hər cür ünsiyyət təzahürlərini (və vasitələrini) «dil» adlandırdığımız bir şəraitdə dilçi nəyin nitq fəaliyyəti, nəyin nitq, nəyin isə dil olduğunu aydın dərk (və izah) etməyi o səviyyədə bacarmalıdır ki, «xaos»dan baş çıxara bilsin.

Beləliklə, «dil nədir» sualına belə bir ümumi cavab vermək mümkündür ki, dil sərbəst (ixtiyari) işarələr sistemi olub, nitq vasitəsilə insanlar arasında fikir mübadiləsinə, ümumən, ünsiyyətə xidmət edir.

Afad Qurbanov dilin ictimai mahiyyətini izah edərək onun ünsiyyət vasitəsi olduğu, ekspressiv funksiya daşdığı barədə geniş bəhs edir. Və sonra dilin mənşəyi məsələsi üzərində xüsusi dayanır.

Müəllif dilin yaranmasına dair, demək olar ki, bütün

mövcud (səs təqlidi, nidalar, ictimai razılaşma, jestlər, əmək hıçqırıqları və «günəş») nəzəriyyələri izah etdikdən sonra «dilin mənşəyinin həqiqi şərhini» verir:

“Bütün bura qədər deyilənlərdən aydın olduğu kimi, səsin əmələ gəlməsində danışmaq üzləri *mexanizm*, udulmuş hava axını isə *materialdır*. Hava axını danışmaq üzlərinin birgə fəaliyyəti nəticəsində ictimai səslərə çevrilib ünsiyyətə xidmət edir. Ünsiyyət vasitəsi kimi meydana çıxmış dil isə tarixən səs bazası üzərində insanın özü ilə bir prosesdə, onunla müvazi yaranmışdır”.

Fikrimcə, bunu antroposial nəzəriyyə adlandırmaq olar.

Ümumiyyətlə, dilin tarixi probleminə ümumi dilçilikdə, əsasən, üç müxtəlif aspektdən yanaşılır ki, onların birincisi dilin mənşəyi, ikincisi dildə baş verən dəyişmələr, üçünçüsü isə dillərin bölünməsindən (diferensiasiyasından) ibarətdir.

Dilin mənşəyi barədəki təsəvvürlərin özü başdan-ayağa metaforikdir... Əl hərəkəti, səs təqlidi və s. Lakin həmin metaforika eyni zamanda ünsiyyət nəzəriyyəsi (və texnologiyası) baxımından, praktik olaraq da istisna edilmir.

Maraqlıdır ki, Afad Qurbanov dilin mənşəyi probleminin dilçilik tədqiqatlarının gündəliyindən çıxarılmasına həmişə qəti etiraz etmişdir.

Azərbaycan MEA-nın prezidenti Mahmud Kərimovun «Ümumi dilçiliyə» «Ön söz»ündə deyilir ki, «müəllif dilin mənşəyi kimi vacib bir problemi kitabına daxil etmişdir. Hələ XIX əsrdə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyəti belə hesab edirdi ki, dilin mənşəyi məsələsi izahedilməzdir, buna görə də ona heç toxunmaq lazım deyil. Afad Qurbanov əsərində fransız dilçisi Vandriyesin və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də dilin mənşəyi barəsindəki fikirlərini göstərərək cəsarətlə onlara qarşı çıxır və deyir: «Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli

olduğuna əsaslanmışlar. Dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir. Dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərhı məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır».

Dil sistemdir.

Bu, o deməkdir ki, dil qanunauyğun əlaqə və ya münasibətlərin cəmidir. Həmin əlaqə və ya münasibətlər qanunauyğunluğu isə dilin strukturunu təşkil edir. Və ona görə də biz «sistemin strukturu» ifadəsini işlətməklə onu nəzərdə tuturuq ki, sistem müəyyən struktura (quruluşa) mənsubdur.

Dilin semioloji xarakterini kəşf etməklə F.de Sössür sübut etdi ki, dil ən azı ikiölçülü bir sistemdir: sintaqmatik (üfiqi) və paradiqmatik (şaquli). Ancaq üçüncü bir ölçü də vardı: semantika. Və bu da dilin semioloji təbiətindən irəli gəlir: işarə həm də məna ifadə etməlidir. Ona görə də dilin quruluşu, prinsip etibarilə, «üçölçülü məkan»da təsəvvür olunur: sintaqmatika, paradiqmatika və semantika.

Afad Qurbanov «Ümumi dilçilik» dərslində dilin işarəvi təbiəti haqqında ümumi məlumat verir, lakin dilin sistemi üzərində nisbətən geniş dayanır. Və yazır:

«Sistemlərin ünsürləri arasındakı bütün əlaqə və münasibətlər quruluşu təşkil edir. Deməli, quruluşu systemsiz, sistemləri isə quruluşsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Həm də bunlar bir-birindən təcrid olunmuş, ayrı-ayrı mövcud ola da bilməz.

Dil sistemlərinin müxtəlif növləri mövcuddur. Təəssüflə deməliyə ki, bəzi nəzəri ədəbiyyatda dil sistemləri əsas və əlavə deyə iki yerə bölünür. Belə fikirlərlə qəti razılaşmaq olmaz. Çünki dildə ikinci dərəcəli, faydasız sistem yoxdur və ola da bilməz. Bunların hamısı, həcm və digər cəhətlərdən asılı olmayaraq, başlıcadır, dilin varlığı və inkişafı üçün vacibdir.

Dil sistemlərini həcminə görə aşağıdakı qruplara ayırmaq olur: makro (böyük), mikro (kiçik) və yarım sistem. Dilin makro (böyük) sistemləri aşağıdakılardır: fonetik, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik».

Sonra isə müəllif dilin həm daxili, həm də xarici faktorlarını nəzərə almaqla onun fonetik, leksik və qrammatik tərkibinin inkişafından bəhs edir.

«Ümumi dilçiliy»in «Dillər və onların təsnifi» bölməsinə 1) dünya dilləri haqqında, 2) dünya dillərinin təsnifi və 3) türk dilləri, türk dünyası və onun dilləri mövzuları daxildir.

Müəllif yazır:

«Müxtəlif dillərin öyrənilməsi tarixində müəyyən prinsiplər əsasında bir sıra təsnif meydana çıxmışdır. Bunların bəziləri az miqdarda dili, bəziləri isə çox dili əhatə etmişdir. Həmçinin dillər qruplaşdırılarkən bəzi təsniflər geniş yayıla bilməmiş, məhdud dairədə istifadə olunmuşdur. Dillərin qruplaşdırılmasına dair aşağıdakı təsniflər yaranma tarixinə, məzmun və mündərəcəsinə görə diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) Coğrafi təsnif;
- 2) Tipoloji təsnif;
- 3) Stadial təsnif;
- 4) Funksional təsnif;
- 5) Genealoji təsnif.

Bu təsniflər məqsəd və vəzifələrinə görə bir-birindən fərqlənir və bunların hər biri ayrı-ayrı elmi prinsip və metodlara əsaslanır».

Hər bir təsnif prinsipinin mahiyyəti barədə ətraflı məlumatdan sonra dünya dillərinin geniş genealoji təsnifi təqdim edilmişdir ki, burada mövcud təsnifat təcrübələrinə istinad edilməklə yanaşı, xüsusilə türk dillərinin təsnifində müəllifin öz tədqiqatlarının nəticələri də əksini tapmışdır.

Afad Qurbanov dünya dillərinin təsnifi sahəsində qazanılmış uğurlarla yanaşı, bir sıra çatışmazlıqların olduğu-

nu da göstərir:

«Mövcud təsniflərin hamısı üçün çatışmayan bir cəhət də onların heç birində dünya dillərinin hamısının əhatə edilməməsidir. Bütün deyilənlərə əsasən dillərin təsnifinin indiki vəziyyəti məqbul hesab olunmur.

Dillərin təsnifi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb problemlərindəndir. Bu sahədə bir sıra vacib vəzifələr qarşıda durur».

«Yazı nəzəriyyəsi məsələləri» bölməsində 1) dil və yazı, 2) əlifba problemi və 3) stenoqrafik yazı mövzuları ehtiva olunur.

Yazını «görmə vasitəsilə dərk edilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsinə köməkçi olan işarələr sistemi» kimi səciyyələndirən müəllif onun (yazının) xüsusiyyətləri, əmələ gəlməsi tarixi, hazırda müxtəlif yazı tiplərindən istifadə texnologiyaları, rəqəm sistemləri, durğu işarələri və s. barədə geniş təsəvvür yaratdıqdan sonra əlifba problemini keçir.

Və yazır:

«Finikiya əlifbası bir çox əlifbaların əsasını təşkil edərək onların ulu valideyni – mənbəyidir. Bu əlifbadan əvvəlcə qonşu xalqlar istifadə etmişlər, sonralar isə get-gedə başqa xalqlar arasında yayılmağa başlamışdır. Finikiya əlifbasının uzaqlara yayılmasına, birinci növbədə, finikiyalıların özləri səbəb olmuşlar. Doğrudur, onlar əlifbanı yaymağı qarşılarına məqsəd qoymamışlar. Lakin ticarətlə daha çox məşğul olan bu xalq özgə ölkələrə ticarət səfəri zamanı yazılı əlaqə vasitəsi kimi əlifbadan istifadə etmişlər və bu prosesdə başqa xalqlar da əlifbanı əxz etməli olmuşlar».

Afad Qurbanov finikiya əlifbası əsasında yaranan arami, yunan, etrusk, latın, slavyan əlifbalarının tarixi inkişafından bəhs etməklə yanaşı, müasir dövrdə geniş yayılmış əlifbalar haqqında yığcam məlumat verir.

Doğrudur, stenoqrafik yazı artıq öz ömrünü başa vurmuşdur, lakin ümumən yazı tarixi baxımından heç vaxt maraqsız görünə bilməz. Xüsusilə o mənada ki, «stenoqrafik

yazının nəzəriyyəsi dilçilik elmi ilə bərabər psixoloji, fizioloji, məntiqi faktlar əsasında yaradılmışdır.

Yazının təşəkkülü və inkişafı prosesində insanlar ilk mərhələdə yazının sadə və asan olması, fikri lazımı səviyyədə əks etdirə bilməsi ilə maraqlanmışlar. Bu cəhətlə yanaşı, sürətlə yazmaq məsələsi də diqqəti cəlb etmişdir».

Odur ki, «Ümumi dilçilik»də stenoqrafik yazı məsələsinə ayrıca yer ayrılması yazı nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməyə bilməz.

Beşinci bölmə «Dillə əlaqədar məsələlərin nəzəri əsasları»na həsr olunmuşdur ki, kifayət qədər geniş həcmə malik bu bölmədə dil nəzəriyyəsinin 1) dil və düşüncə, 2) dil və nitq, 3) dil və norma, 4) dil və üslub, 5) dil və mədəniyyət, 6) dil və cəmiyyət, 7) dil və siyasət, 8) dil və kontakt, 9) dil və universallıq və 10) vahid ümumdünya dili kimi fundamental problemləri ətraflı şərhlə olunur.

Bu bölmədə əsas strateji yenilik ondan ibarətdir ki, müəllif ümumi dilçilikdəki ənənəvi «təfəkkür» anlayışını «düşüncə» ilə yəni dillə «qarşılaşdırılmalı» olan daha geniş anlayışla əvəz edir:

«Dil və düşüncə» problemi əsasən, «dil və təfəkkür» problemi yönündə öyrənilmişdir. Həm də «dil və təfəkkür» uzun müddət o qədər qabarıq şəkildə qoyulmuşdu ki, «dil və düşüncə» probleminin özünü kölgəyə almışdı. Məlum olduğu kimi, «düşüncə» termini «təfəkkür» termininə nisbətən geniş və əhatəlidir. Düşüncə dedikdə, real varlığın insan beynində inikasının bütün prosesləri nəzərdə tutulur. Lakin təfəkkür isə real varlığın anlayış, mühakimə və əqli nəticə formasında inikası prosesidir. Deməli, təfəkkür düşüncə prosesinin ancaq müəyyən bir sahəsini təşkil edir».

Və görkəmli dilçi bundan sonra həm «dil nədir», həm də «düşüncə nədir» suallarına ayrı-ayrılıqda cavab verir.

«Ümumi dilçilik» müəllifi dil və nitq problemindən bəhs edərkən mövcud ümumi dilçilik dərslərlərindəkindən müqayisə olunmayacaq qədər aydın bir izah yolu müəyyən-

ləşdirir:

«Dil ilə nitq bir-biri ilə bağlıdır. Bunlar arasındakı əlaqə obyektiv zərurət kimi mövcuddur. Çünki dil öz varlığını nitqdə, nitq isə mənbəyini dildə tapır. Nitq prosesi olmasa dil, dil olmasa nitq prosesi təzahür edə bilməz.

...Ümumilikdə götürdükdə, belə bir tezis irəli sürmək olar ki, dil öyrənmək üçün nitq əsas təşkil edir. Belə ki, yalnız nitq faktlarını tədqiq etməklə bütövlükdə dili öyrənmək olar».

Bu cür məqamlarda görkəmli dilçinin mürəkkəb ümumdilçilik problemlərini azərbaycancalaşdırma üsuluna heyran olmamaq mümkün deyil... O heç bir dil nəzəriyyəsi müddəasını hərfi-hərfinə tərcümə edib «fövqəladə effekt» yaratmır, nə qədər çətin olsa da ən qəliz müddəaları belə ana dilinin (və təfəkkürünün) miqyasında təqdim etməyə üstünlük verir.

Və odur ki, dilin «gizli» xarakteri barədə təsəvvür yaratdıqdan sonra onun bilavasitə təzahürü olan nitqin təfəsilatına vararaq onun həm şifahi, həm də yazılı formalarında özünü göstərən, demək olar ki, bütün əsas xüsusiyyətləri hər kəsin anlayacağı bir dillə şərh edir.

Əlbəttə, ümumi dilçilikdə ədəbi dil probleminə olduqca müxtəlif aspektlərdən baxılır ki, bu çox zaman hər hansı milli ədəbi dilin spesifikasına uyğun gəlmirmiş kimi görünərsə də bütövlükdə mübahisəsiz qanunauyğunluqlara əsaslanır. Afad Qurbanov Azərbaycan ədəbi dili sahəsində görkəmli mütəxəssis olaraq həm milli, həm də ümumbəşəri (universal) cəhətləri nəzərə alaraq yazır:

«Ədəbi dil – ədəbi danışmaq, mədəni danışmaq formasında ümumxalq bazası əsasında yaranır və formalaşır. Hər bir ədəbi dilin əsasını müəyyən dialekt, dialekt qrupu və ya şivə təşkil edir. Belə hallarda, adətən, mərkəz dialekti, paytaxt şivəsi əsas götürülür.

... Ədəbi dil üçün əsas götürülən dialektdən get-gedə dar, məhdud xarakterli əlamətlər çıxarılır, başqa dialektlərin

isə ümumaydın və yararlı olan cəhətləri seçilir və işlədilməsi bütün xalq üçün ümumməcburi hesab edilir. Bu proses nəticəsində ədəbi dil daha da zənginləşir və formalaşır».

Ədəbi dildə norma meyarına gəldikdə isə müəllif onu 1) təbiilik, 2) işləklik, 3) sabitlik və 4) zərurilik əlamətlərilə təyin edir ki, bunlar kifayət qədər universal göstəricilərdir.

Məlum olduğu kimi, ədəbi dil özünü norma ilə üslubun mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsində təqdim edir. Hər bir dil cəviyyəsi müvafiq normaya (məsələn, fonetik, norma, leksik norma, qrammatik norma və s.) malik olduğu kimi, üslubi imkanlara ilə də maraq doğurur; məsələn, üslubi fonetika, üslubi leksika, üslubi qrammatika və s. Bunlarla yanaşı, ədəbi dili səciyyələndirən daha mühüm bir keyfiyyət onun funksional üslublardan ibarət olmasıdır.

Ümumiyyətlə, dil ünsiyyət (kommunikasiya), eləcə də fikri ifadə etmə (ekspressiya) funksiyalarını həyata keçirərkən elə yüksək (və diferensial) normativlərə ehtiyac duyur ki, həmin ehtiyac ədəbi dil və ya standart dil adlandırdığımız hadisəni yaradır.

Odur ki, ədəbi dillərin öz norması, funksional üslub sistemi, eləcə də fərdi üslub texnologiyaları ilə meydana çıxması son dərəcə rəngarəng olduğundan hər bir ümumi dilçilik mütəxəssisinin ilk növbədə öz ana dilinin təcrübəsinə əsaslanması, əlbəttə, ən münasib yoldur. Və bu baxımdan Afad Qurbanovun «Ümumi dilçiliyi» mükəmməl bir nümunə sayıla bilər. Belə ki, müəllif əvvəl dünya dillərindəki vəziyyət barədə məlumat verir, sonra isə Azərbaycan dilinin müvafiq təcrübəsinə təqdim edir:

«Müasir dövr üçün səciyyəvi olan dünya dillərində bir-birinə az və ya çox oxşar olan, yaxud da tamamilə fərqlənən onlarca funksional üslub müəyyənləşdirilmiş və bu anlayışlar müvafiq terminlərlə adlandırılmışdır: *danışiq üslubu, məişət danışiq üslubu, gündəlik məişət üslubu, loru danışiq üslubu, natiqlik üslubu, təntənəli üslub, bədii üslub, şifahi bədii üslub, ədəbi-bədii üslub, bədii-belletristik üslub,*

poetik üslub, elmi üslub, elmi-publisistik üslub, istehsalat texniki üslub, istehsalat əmək üslubu, publisistik üslub,ictimai publisistik üslub, siyasi publisistik üslub, siyasi qəzet üslubu, rəsmi üslub, rəsmi kargüzərlıq üslubu, kargüzərlıq üslubu, rəsmi sənədlər üslubu, idarəedici kargüzərlıq üslubu, rəsmi işlər üslubu, arxaik üslub, akademik üslub və sair.

İnkişaf etmiş müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında XX əsrin II yarısında funksional üslubların aşağıdakı növlərini göstərmək olar: danışıq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub, və epistolıyar üslub».

Afad Qurbanov dillə mədəniyyət arasındakı əlaqələrin şərhinə mədəniyyət anlayışının izahından başlayır. Və göstərir ki, «müasir dilçilikdə bir çox dünya dillərinin nitq mədəniyyəti təlimi baxımından ortoloji təsviri verilmişdir. Hazırda ortologiya dilin mədəni problemlərindən bəhs edən bir dilçilik şöbəsi kimi öz varlığını göstərməkdədir.

Dilçiliyin ortologiya şöbəsinin ən başlıca vəzifəsi hər hansı bir dilin istər sinxronik, istərsə də diaxronik istiqamətdə ədəbi-mədəni əlamətlərinin xüsusiyyətlərinin obyektiv təhlilini verməkdən ibarətdir».

Heç şübhəsiz, dil mədəniyyəti nitq mədəniyyətilə sıx bağlıdır. Və «Ümumi dilçilik»də bu anlayışların kifayət qədər aydın izahı verilmişdir:

«Əslində, nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini düzgün danışmaq və yazmaqla ifadə edərək kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir. Elə bu əlamət fikri dəqiq və aydın, yığcam və təsirli ifadə etməyi də özündə əks etdirir.

Nitq mədəniyyəti, hər şeydən əvvəl, dilin fəaliyyətdə olan normalarının və kateqoriyalarının tələblərinə ciddi əməl edilməsidir».

Nitq mədəniyyəti qarşısında qoyulan tələblərə və ya nitq mədəniyyətinin kateqoriyalarına gəldikdə isə müəllif aşağıdakıları göstərir: 1) nitqin dəqiqliyi, 2) nitqin zənginliyi,

3) nitqin aydınlığı, 4) nitqin təmizliyi, 5) nitqin məntiqiliyi, 6) nitqin yığcamlığı, 7) nitqin ifadəliliyi və 8) nitqin təsirliliyi.

Dil insanlar arasında ünsiyyətin əsas vasitəsi olaraq məhz cəmiyyətdə mövcuddursa, deməli, o, çox ciddi sosioloji funksiya yerinə yetirməklə müxtəlif təzahürlər nümayiş etdirir.

Cəmiyyət ayrı-ayrı təbəqələrə bölünür. Və bu bölgü dildə də əks olunur.

Afad Qurbanov dillə cəmiyyət arasındakı əlaqələrdən bəhs edərkən hər bir ictimai formasiyanın dilə münasibəti üzərində ayrıca dayanır. Və belə bir ümumi müddəanı əsaslandırır ki, «ictimai quruluşun dəyişməsi dilə köklü surətdə təsir göstərmir. Yəni yeni ictimai quruluş yeni dil yaratmır, o, ancaq dildə müəyyən zənginləşmə prosesinə səbəb olur. Buna görə də eyni bir dilin ömrü bir neçə ictimai formasiyanın ömrünü əhatə edir».

Siyasət cəmiyyət həyatının ən müxtəlif sahələrinə olduğu kimi dilə də təsir göstərir. Lakin bu təsir dilin daxili quruluşuna yox, «xarici quruluş»una, daha doğrusu, cəmiyyətlə bilavasitə əlaqədar təzahür funksiyalarına aiddir.

Dil siyasəti, heç şübhəsiz, siyasi təsisatlar, ilk növbədə isə dövlət tərəfindən yürüdülmür. Və həmin siyasətin nə dərəcədə demokratik olub-olmaması da dövlət quruluşunun xarakterindən asılıdır.

Afad Qurbanov yazır:

«Dil siyasətində başlıca amil dil azadlığıdır. Ona görə də dil azadlığı «dil siyasəti» problemi tərkibinə aid olub, onun ən vacib hissəsini təşkil edir. Dil azadlığı və onun istifadə dairəsində tam sərbəstlik olmadan həqiqi milli azadlıq mümkün deyildir. Tarixi təcrübələr göstərmişdir ki, dil məhdudluğu həmişə milli azadlığın qənimi olmuşdur.

Dil azadlığı ana dilinin insan fəaliyyətinin bütün sahələrində – dövlət idarələrində, ictimai təşkilatlarda, orduda, məhkəmədə, təhsildə işlənməsini tələb edir.

Ana dili hər bir millətin, xalqın əvəzsiz mənəvi sərvəti və varlığıdır. Ona görə də bu dili qorumaq, onun ictimai roluna diqqətlə yanaşmaq hər bir kəsin vətəndaşlıq borcudur».

Dil siyasətində bilinçvizm məsələlərini nəzərdən keçirdikdən sonra müəllif dilçilikdə çox mühüm problemlərdən biri olan dil əlaqələri və ya kontaktları mövzusunua keçərək göstərir ki, «dillərin bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı münasibəti, birinin digərinə olan zahiri və daxili təsiri dil kontaktı anlayışının məzmununun təşkil edir. Bu anlayışı ifadə etmək üçün dilçilikdə «*dil kontaktı*» terminindən istifadə olunur.

Dil kontaktı iki və ya daha çox dil arasında ola bilər. Kontaktta daxil olan dillərin miqdarına görə azdilli (ikidilli) və çoxdilli kontakt anlayışları meydana gəlmişdir».

«Ümumi dilçilik»də dil kontaktlarının istiqamətləri, eləcə də fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri müfəssəl izah olunmuşdur.

«Dil və universallıq» məsələsinə gəldikdə isə müəllif bu sahədə aparılmış tədqiqatlar, onların mahiyyəti, universalilərin növləri (mütləq və statistik, sadə və mürəkkəb, diaxronik və sinxronik) barədə məlumat verməklə yanaşı, onların dil səviyyələrinə görə yayılma miqyasını göstərən çoxsaylı nümunələr gətirir. Və göstərir ki, «bütün dünya dillərinin ümumi cəhətləri eyni qanuna tabedir. Lakin dünya dillərində hələ kəşf olunmamış, elm aləminə məlum olmayan çoxlu ümumi hadisələr, qanunauyğunluqlar vardır. Bunların ətraflı, dəqiq və elmi şəkildə öyrənilməsi ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin genişləndirilməsi və tərəqqisi üçün olduqca vacibdir».

Yer kürəsində yaşayan bütün insanların eyni bir dildə ünsiyyət saxlamaq imkanlarından məhrum olmasının tarixi səbəbi məlumdur: cəmiyyətin inkişafı, prinsip etibarilə, diferensiasiyaya əsaslanmışdır ki, bunun da nəticəsində müxtəlif xalqlar əmələ gəldiyi kimi müxtəlif dillər də təşəkkül

tapmışdır. Lakin həmin inkişaf prosesində inteqrasiya meyillərinin ən qədim zamanlardan mövcud olduğunu da inkar etmək üçün heç bir əsas yoxdur. Bununla belə, orta əsrlərin sonu – yeni dövrün əvvəllərindən etibarən başlayan ümumdünya inteqrasiya prosesi XX əsrdə artıq «qloballaşma» adlandırdığımız həddə çatmaqla ölən, ölməkdə olan dillərin statistikasını aparmaqla yanaşı, neçə illərdir ki, ingilis dilinin timsalında konkret bir ümumüsiyyət vasitəsini nəzəri olaraq təklif, hətta praktik şəkildə təqdim etməkdədir. Bir vaxtlar fransız, alman dilləri də həmin iddiada olmuşlar... Ümumiyyətlə isə, artıq qeyd edildiyi kimi, ümumüsiyyət vasitəsi axtarırları ümumbəşəri ehtiyacdır. Və bununla bəşəriyyət öz tarixi «səhv»ini düzəltmək iddiasına düşməkdə, əlbəttə, tamamilə haqlıdır deyə bilərik...

«Ümumi dilçilik» müəllifi yazır:

«Ümumdünya üsiyyət vasitəsi, onun yaranması, bu haqda irəli sürülən ideya, mülahizə və fərziyyələrin elmi cəhətdən araşdırılması dilçiliyin interlinqvistika probleminə aiddir. Bu problem öz mahiyyətinə və əhəmiyyətinə görə müasir baxımdan çox aktualıq təşkil edib, bütün dünya dilçilik elminin diqqət mərkəzində xüsusi yer tutmaqdadır».

İnterlinqvistikanın mövzusu olaraq ümumbəşəri üsiyyət anlayışını şərh edərkən Afad Qurbanov həm süni dil yaradılması təcrübələri, həm də təbii əsasda ümumdünya dili təsəvvürləri barədə geniş məlumat verir. Və belə bir nəticəyə gəlir ki, vahid ümumdünya dili heç də illüziya deyil.

Nəhayət, «Ümumi dilçiliyin»in «Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları» adlı altıncı bölməsində 1) dilçilik tədqiqatının mərhələləri, 2) dilçiliyin tədqiqat metodları, 3) müasir dilçiliyin üsul və metodları və 4) transkripsiya və transliterasiya problemi izah edilir.

Afad Qurbanov dilçilik tədqiqatının bir sıra xüsusiyyətlərini fərqləndirdikdən sonra onun aşağıdakı mərhələlərini göstərir:

1. Materialın toplanması.

2. Materialın qruplaşdırılması.
3. Materialın təhlili.

Və yazır:

«Nəhayət qeyd etməliyik ki, dilçilik tədqiqatının mahiyyəti bu üç mərhələnin vəhdəti və düzgün aparılması ilə möhkəm bağlıdır. Bunlar həmişə bir-birini tamamlamalıdır. Buna görə də dilçi-tədqiqatçı birinci mərhələdən başlayıb və ardıcıl şəkildə ondan sonrakı mərhələləri də keçməlidir. Elmi iş ancaq belə təşkil edildikdə tədqiqatçı məqsədinə tam nail ola bilər».

Məlumdur ki, dilin tədqiqi metodları ilə bağlı məsələ həmişə aktual olmuş, bir çox hallarda isə dilçiliyin tarixi məhz metodun dəyişməsi əsasında müəyyən dövrlərə, mərhələlərə ayrılmışdır.

«Ümumi dilçilik» müəllifi ümumən metod anlayışı haqqında olduqca geniş məlumat verdikdən sonra müasir dilçilikdə 1) təsviri, 2) tarixi, 3) müqayisəli, 4) qarşılaşdırma, 5) kəmiyyət, 6) areal və 7) üslubi metodların olduğunu qeyd edir. Və həmin metodların «iş üsulları» barədə ətraflı təsvir yaradır. Eyni zamanda göstərir ki, «elmi tədqiqat işlərinə tətbiq edilən bu və ya digər dilçilik metodu hər bir tədqiqatın məzmun və məqsədinə müvafiq işlədilir. Müəyyən mövzu ancaq bir metodla öz həllini tapa bilmir. Buna görə də elmi-tədqiqat prosesində metod və üsullardan kompleks şəkildə istifadə olunur. Bu zaman üsul və metodlar bir-biri ilə əlaqələnir, sıx qarşılıqlı münasibət yaranır».

Əlbəttə, heç bir əlifba dilin fonetik quruluşunu bütün zənginliyi, çoxçalarlılığı ilə əks etdirə bilmir. Və odur ki, elə bir qrafik sistem yaratmaq lazım gəlir ki, bir tərəfdən, ayrıca bir dilin, digər tərəfdən isə, müxtəlif dillərin həmin fonetik zənginliyini, çoxçalarlılığını mümkün qədər adekvat ifadə etsin.

Afad Qurbanov transkripsiyanın a) fonetik və b) fonematik olaraq iki növünü, a) universal və b) xüsusi olaraq da iki sistemini fərqləndirir. Transliterasiya gəldikdə isə,

onu «bir yazı sisteminin başqa yazı sistemi ilə verilməsi» kimi təyin edərək a) nəzəri və b) təcrübi xarakter daşdığını göstərir.

Görkəmli alim-müəllimin «Ümumi dilçilik» əsəri elmi-nəzəri səviyyəsinin mükəmməlliyi ilə yanaşı, bir sıra metodiki xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir:

1. Hər bir ümumi dilçilik termininin mənşəyi, mənası və istifadə dairəsi ətraflı izah olunur.

2. Hər bir mülahizə Azərbaycan dilindən gətirilən tipik nümunələrlə aydınlaşdırılır.

3. Ən mürəkkəb ümumi dilçilik müddəası belə tələbələrin anlayacağı sadə bir dillə təqdim edilir.

Əminliklə deyə bilərik ki, akademik Afad Qurbanovun ümumi dilçilik dərsləri milli tədris təcrübəsi zəminində yaranmış, həmin təcrübə əsasında təkmilləşmiş və beləliklə hələ çox nəsillərin öyrənəcəyi dərslər səviyyəsinə yüksəlmişdir.

2019

MÜƏLLİM, DİLÇİ ALİM... VƏ İCTİMAİ XADİM

Filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Nizami Xudiyev həm pedaqoji, həm elmi, həm də ictimai fəaliyyəti ilə cəmiyyətdə böyük hörmət, nüfuz qazanmış ziyalılarımızdandır. O, 1949-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonunda Mənaif müəllimlə Müşkünaz xanımın ailəsində dünyaya gəlmiş, bütün həyatı boyu bu mötəbər ailənin, görkəmli şəxsiyyətlər yetirmiş bu qədim diyarın layiqli övladı olmağa çalışmış, xalqına sədaqətlə xidmət etmişdir. Və bu gün də taleyinin missiyasını özünəməxsus enerji, yaradıcılıq eşqi və məsuliyyətlə davam etdirməkdədir.

Nizami Xudiyev 1966-cı ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, Nizami Gəncəvi təqaüdü ilə oxumuş, ali təhsilini fərqlənmə diplomu ilə başa vurmuşdur.

Şair-ədəbiyyatşünas Rafiq Yusifoğlu yazır:

«Uzun illərin söhbətidir. Tələbə dostum Nizami Xudiyev haqqında bir məqalə yazmışdım. Adı belə idi: «Nizami Nizami təqaüdəçüsüdür». Nizamini bilmirəm, ancaq mənim üçün o zaman əziz dostumun məhz Nizami təqaüdü alması rəmzi xarakter daşıyırdı. Elə düşünürdüm ki, bunun özü də Tanrı işidi, alın yazısıdı... Valideynlərinin böyük məhəbbətlə, arzu ilə qoyduqları müqəddəs adı Nizami hələ ilk gənclik illərində öz zəhməti, yuxusuz gecələri, istedad və qabiliyyəti ilə bir daha təsdiqləmişdi».

Rafiq Yusifoğlunun qeyd etdiyi kimi, Nizami Xudiyev və onun tələbə dostlarının, yoldaşlarının bir xoşbəxtliyi də onda idi ki, 60-cı illərdə Ə.Dəmirçizadə, F.Qasımzadə, M.Tahirli, M.Təhmasib, İ.Şıxlı, Ə.Hüseynov, Z.Tağızadə, A.Qurbanov, F.Fərhadov, S.Əfəndiyev, X.Məmmədov, P.Əfəndiyev, A.Hüseynov... kimi görkəmli müəllim-alim-

lərdən dərslər alırdılar. Və bu böyük şəxsiyyətlərin bir üstünlüyü də onda idi ki, öz layiqli tələbələrinin Universitetdən uzaqlaşmasına imkan vermir, onları əvəz edəcək kadrların hazırlanmasına xüsusi qayğı göstərməklə həm təhsildə, həm də elmdə bilavasitə varisliyi təmin edirdilər.

Nizami Xudiyevin təhsil aldığı illərdə filologiya fakültəsinin dekanı olmuş professor Afad Qurbanov sonralar xatırlayırdı ki, «institutu əla qiymətlərlə və fərqlənmə diplomu ilə bitirdiyi üçün Elmi Şuranın qərarı ilə Nizami institutda müəllim vəzifəsində saxlanıldı.

...Nizamının elmi mövzu seçimində ona Abdulla Şaiqin nəsr əsərlərinin dilini tədqiqat obyektini götürməsinə təklif etdim. Nizami müəllimin elmi rəhbəri isə professor Əbdül-əzəl Dəmirçizadə oldu.

Nizamının işləmək üsulunda bir cəhəti – müəllimlik işini, ictimai işi, həmçinin elmi-tədqiqat işini paralel olaraq aparmaq qabiliyyətini xüsusi qeyd etmək istəyirəm... Bu cəhəti Nizamini digərlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri idi».

Və Nizami Xudiyevin 1970-ci ildən başlayan yüksək ixtisaslı müəllim-pedaqoq tərcümei-halı yarım əsrdir ki davam edir. Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent, 1990-cı ildən professor olmuşdur. 2009-cu ildən Azərbaycan dilçilik elminin korifeylərindən olan böyük müəllimi Afad Qurbanovun vəfatından sonra isə həmin kafedranın müdürüdür.

Nizami Xudiyevin Universitet professoru olaraq göstərdiyi fəaliyyətinin miqyasını təsəvvür etmək üçün yazıb nəşr etdirdiyi dərslik, dərs vəsaiti, metodik göstəriş və proqramların yalnız bir neçəsinin adını çəkmək kifayətdir: «Azərbaycan ədəbi dili tarixindən seminar məşğələləri» (1986), «Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı» (1986), «Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları» (1987), «Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü» (1991), «Oxu-2» (1991), «Azərbaycan dili – 3» (1991), «Azərbaycan dili – 4»

(1992), «Qədim türk abidələrinə aid materiallar» (1993), «Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması və inkişafı» (1994), «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (1995), «Azərbaycan dili – 5» (1998), «Azərbaycan dili – 10-11» (2004), «Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı» (2005), «Qədim türk yazılı abidələrinin dili» (2015) və s.

Əlbəttə, bu da Nizami Xudiyevin ilk növbədə pedaqoji məharətinin göstəricisidir ki, kifayət qədər gənc yaşlarında Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin əvvəl birinci prorektoru (1991-1994), sonra isə rektoru (1994-1996) vəzifələrinə irəli çəkilməmiş, ölkədə ali təhsil sisteminin yenidən qurulduğu illərdə yaddaqalan xidmətlər göstərmişdir.

Həç şübhəsiz, hər bir Universitet müəlliminin nüfuzu onun pedaqoji peşəkarlığı ilə yanaşı, apardığı elmi tədqiqatların səviyyəsi ilə də müəyyən olunur. Nizami Xudiyev 1978-ci ildə «Abdulla Şaiqin nəsr dili» mövzusunda namizədlik, 1990-cı ildə isə «Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları» mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. İstər ölkə daxilində, istərsə də onun hüdudlarından kənar da keçirilən bir sıra beynəlxalq elmi konfranslardakı məruzə və çıxışları Azərbaycan dilçiliyinə həmişə hörmət gətirmiş, xüsusilə dil tarixi sahəsindəki araşdırmaları mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Və təsadüfi deyil ki, onun adı bu gün görkəmli Azərbaycan türkoloqlarının adları ilə bir sırada çəkilir. Çoxsaylı elmi monoqrafiyaları, məqalələri təkcə ölkəmizdə deyil, Türkiyədə, İranda vaxtaşırı olaraq nəşr edilməkdədir.

Nizami Xudiyevin fundamental «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» dərslik – monoqrafiyası barədə, əlbəttə, ayrıca danışmaq lazım gəlir. Çünki bu əsər müəllimləri Əbdüləzəl Dəmirçizadənin, Tofiq Hacıyevin eyni mövzudakı əsərlərindən sonra Azərbaycan ədəbi dili tarixini bütün dövrləri və mərhələləri ilə hərtərəfli əks etdirmək baxımından üçüncü yerdə dayanır. Və hər üçü Azərbaycan dilçiliyinin, ümumən türkologiyanın klassik əsərləri sırasına daxildir.

Nizami Xidiyevin «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» əsəri öz mənbəyini müəllifin «Azərbaycan ədəbi dili tarixindən seminar məşğələləri» adlı kiçik bir kitabçasından alır. Bu mövzu üzərində müəllif on ildən çox işləmiş, ilk dəfə 1995-ci ildə nəşr etdirmişdir. 1997-ci ildə Ankarada, 1998-1999-cu illərdə isə Tehrandə üç dəfə işıq üzü görərək böyük maraq doğursa da, müəllif əsər üzərindəki yaradıcılıq işini heç zaman dayandırmamışdır.

«Azərbaycan ədəbi dili tarixi»nin məziyyəti onun mükəmməl elmi-metodoloji prinsiplərə əsaslanmasındadır. Dərslük-monoqrafiyanın «Giriş»ində Azərbaycan ədəbi dili tarixşünaslığını üç mərhələyə ayıran müəllif birinci mərhələdə Əbdülzəl Dəmirçizadənin, ikinci mərhələdə isə Tofiq Hacıyevin apardığı araşdırmaların aparıcı mövqe qazandığını göstərməklə həmin araşdırmaların metodoloji səciyyəsinə verdikdən sonra yazır:

«Üçüncü mərhələ 80-ci illərin ortalarından başlayır və bu gün həmin mərhələnin özünəməxsus keyfiyyətləri müəyyənən – bunların başlıcası, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk mühitində (kontekstində) öyrənməkdən ibarətdir ki, həmin keyfiyyəti özündə əks etdirən artıq ilk tədqiqatlar meydana çıxmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən bəhs edən bu kitab da məhz üçüncü mərhələnin məhsulu olub, müəyyən tarixi təkamül prosesində diferensiallaşmış bir türk ədəbi dilini ümumtürk dil proseslərinin tarixi tərkib hissəsi kimi təqdim edir».

Müəllifin bir mühüm yeniliyi də Azərbaycan ədəbi dili tarixinin kifayət qədər mükəmməl dövrləşdirilməsidir:

I.Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər).

II.Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər).

III.Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər).

Və Azərbaycan ədəbi dili tarixşünaslığı üçün elmi-metodoloji varislik baxımından olduqca əhəmiyyətli örnək sayıla bilər ki, əsərin son nəşrinin elmi redaktoru məhz akademik Tofiq Hacıyev olmuş, elmə Əbdülzəl Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə gəlmiş müəllifə öz tələbəsi kimi xeyir-dua verməyi ondan əsirgəməmişdir.

«Azərbaycan ədəbi dili tarixi» ilə yanaşı, Nizami Xudiyevin daha bir neçə dəyərli monoqrafik əsərlərini də qeyd etmək lazım gəlir: «Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü» (1989), «Heydər Əliyev və Azərbaycan dili» (1997), «Radio, Televiziya və ədəbi dil» (2001), «Qədim türk yazılı bədələrinin dili» (2015) və s.

Həmin əsərlərin hər biri mövzunun bütün tərəflərinə müasir elmi-metodoloji mövqedən tədqiqi baxımından seçilir.

Nizami Xudiyev hələ gənc yaşlarından fəal ictimaiyyətçi olduğunu sübut etmiş, uzun illər Pedaqoji Universitetdə həmkarlar təşkilatına, sonra isə artıq qeyd edildiyi kimi, ümumən zəngin ənənələri olan bu təhsil ocağına rəhbərlik etmişdir.

Əlbəttə, həmin illər hər bir Azərbaycan ziyalisindən, xüsusilə hər hansı sahəyə rəhbərlik edənlərdən böyük məsuliyyət, ondan da böyük vətəndaşlıq qeyrəti, milli mübarizlik, ümummilli liderə, hər cür təxribatlara rəğmən, sonsuz sədaqət tələb edirdi.

Professor, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı Yusif Seyidov doğru olaraq yazırdı ki, «Nizami Xudiyev 90-cı illərin əvvəllərindən yüksək intellekti və təşkilatçılıq qabiliyyəti, iti ağılı, işıqlı zəkası, dərin düşüncəsi, xalq ruhu ilə yoğrulmuş hazırcavablığı, gözəl nitq mədəniyyəti, alovlu vətənpərvərliyi və nəhayət, sadə, səmimi davranışı ilə respublika ictimaiyyətinin rəğbətini qazanmışdır. Buna görə də həmin dövrdən başlayaraq Nizami müəllim kütləvi tədbirlərdə, tələbə auditoriyalarında, elmi mərkəzlərdə, rəsmi toplantılarda ən çox sevilən, ən çox arzu olunan, həmişə

dinlənən və inanılan, ən başlıcası isə daha çox etimad gös-tərilən şəxsiyyətlərdən birinə çevrilmişdir».

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin dövlət müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə bir sıra vətənpərvər ziyalılar kimi Nizami Xudiyevi də fəal ictimai-siyasi fəaliyyət meydanına çıxardı. Və o, 1995-ci ildə ilk çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə deputat seçildi. 2000-ci ildə ikinci, 2005-ci ildə isə üçüncü dəfə Milli Məclisə üzv oldu.

Bu böyük etimad idi.

Nizami Xudiyev 2005-ci ildən Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin sədri vəzifəsində çalışmış, 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə respublikanın ictimai, siyasi və mədəni həyatında fəal iştirakına görə, «Şöhrət» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

Həmin illərdə elmi-publisistik yaradıcılıqla da ardıcıl məşğul olan Nizami Xudiyevin «Yüksəliş yollarında» (1999), «Azərbaycan radio və televiziyası bu gün» (2000), «Ədəbi dilimiz efirdə və ekranda» (2000), «Fenomen» (2000), «Xalqın tarixi haqqı: dilimiz, varlığımız» (2004), «Xalq və dövlət naminə» (2004), «Zamanın axarı ilə (I c., 2005; II c., 2008), «Azərbaycan radio və televiziyası inkişaf yollarında» (2006), «Uğurlu yolun işıqlı davamçısı» (2007), «YAP dünəninin, bu günün, sabahın partiyasıdır» (2007) və s. Kitabları nəşr olunaraq, böyük maraqla qarşılanmışdır.

Nizami Xudiyevə həsr olunmuş «Axtarışda keçən ömür» kitabına ön sözündə akademik Ağamusa Axundov yazır:

«İnsan o zaman xoşbəxtdir ki, ətrafındakılar onu duyur, başa düşür və qiymətləndirir. Bu mənada Nizami müəllim xoşbəxt alim və insandır ki, yazdıqları və yaratdıqları heç vaxt hədəf getməyib, həmişə dəyərləndirilib, ona həmişə layiqincə hörmət və ehtiram göstərilib».

Nizami Xudiyevin yazdıqları (və yaratdıqları)

iəçrisində telefilmlər xüsusi yer tutur ki, buraya «Fenomen», «Tikdim ki, izim qala», «Azərbaycan XXI əsrin astanasında», «Azərbaycan – Amerika: strateji əməkdaşlığın üfüqləri», «Azərbaycan-Amerika: strateji münasibətlər», «Əsrin müqaviləsi», «İslamköydən Çankayaya», «Türk dünyası – qitədən qitəyə», «Türklər», «Xilaskar», «Akademik Zərifə Əliyeva», «Əbədiyyət ünvanı», «Naxçıvan; azadlığın addımları», «Gün doğandan gün batana. Qədim türklər və yeni türklər» və s. kimi çoxu bir neçə seriyadan ibarət əsərlər daxildir. Həm ideoloji məzmunca aktuallığı, həm də bədii-estetik keyfiyyəti ilə seçilən bu telefilmlər təxminən on illik (1996-2006) bir dövrdə meydana çıxmışdır ki, həmin dövrdə ölkəmizin iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında inqilabi dəyişikliklər gedir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsasları qoyulurdu.

Görkəmli telepublisist, yazıçı Sadıq Elcanlı 2000-ci ildə «İntellekt və istedad» məqaləsində yazırdı:

«Azərbaycan Dövlət Televiziyası və Radiosunda son illərdə yaradılan əsas verilişlərin ideya müəllifi, çox halda məsləhətçisi professor Nizami Xudiyevdir desək, yanılmarıq. Bunu şirkətmizin müxtəlif studiyalarında çəkilən bədii və sənədli filmlər, teletamaşalar haqqında da demək olar. Onun yüksək elmi-intellektual səviyyəsi, sağlam türkçü, Azərbaycançı mövqeyi, sözün əsl mənasında müstəqil dövlətmizə və dövlətçiliyimizə xidmət fədakarlığı, işə tələbkar, yaradıcı münasibəti, çoxminli kollektivdə saf, işgüzar, məhsuldar mühit yaratmaq ustalığı Dövlət Teleradio Şirkətinin sədri kimi əvəzsiz məziyyətləridir».

Nizami Xudiyevin sözün geniş mənasında yaradıcılıq tərcümeyi-halı həm xronologiyası, həm də məzmun-mündərə-cəsinə görə bir şəxsin bioqrafiyasına sığmayacaq qədər zəngindir. Və bu tərcümeyi-halın 1980-ci illərin ortalarından başlayan böyük bir dövrü mənim gözlərim qarşısında keçib. Yaradıcılıq əməkdaşlığı, dostluq, qardaşlıq eləmişik... İndi mən altmışa çatıram, o isə yetmiş keçir. Hər ikimizin tər-

cümeyi-halında bəzisi yaşadığımız dövrün – zamanın tələblərindən, bəzisi də xarakterlərimizdən irəli gələn ortaq cəhətlər var ki, onların hamısı bizimi üçün əzizdir.

Ən böyük qazancımız isə odur ki, yaşadığımız xalqımızın azadlığını, dövlətimizin müstəqilliyini gördük. Keçən əsrin altmışıncı, yetmişinci illərindən hissələrimizə, dünyagörüşümüzdə hakim kəsilmiş ümidlər, arzular, ideallar özünü bütün miqyası ilə doğrultdu... Bu gün Ümummilli Liderimizin qurub yaratdığı, dövlət başçımız İlham Əliyevin dühası ilə bütün dünyada etiraf olunan Azərbaycan mövcuddur ki, əllisindən, altmışından, yetmişindən... asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan ziyalisının bioqrafiyası müstəqil Azərbaycanın uğurlarla, qələbələrlə dolu möhtəşəm tarixinin üzvi tərkib hissəsi sayıla bilər.

Filologiya elmləri doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Nizami Xudiyevin «Elm və təhsil» nəşriyyatında son illərdə çap olunmuş on dörd cildlik «Seçilmiş əsərləri»ni və bu günlərdə işıq üzü görmüş «Ömürdən səhifələr»ini vərəqləyirəm. Və bir daha əmin oluram ki, bu kitabların müəllifinin həyatı həm dünəni, həm bu günü, həm də gələcəyi ilə həqiqi bir Azərbaycan ziyalisının həyatıdır ki, yetmişini arxada qoyub səksənə doğru gedir... Səksəndə, doxsanda... görüşənə qədər...

2019

AZƏRBAYCAN DİLİNİN YENİ ORFOQRAFIYA SÖZLÜYÜ HAQQINDA

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər kabineti yanında Tərcümə Mərkəzi indiyə qədərki zəngin milli, eləcə də beynəlmiləl lüğətçilik təcrübəsinə əsaslanan məhsuldar axtarışlar nəticəsində Azərbaycan dilinin müasir dövrün həm elmi, həm də praktik tələblərinə uyğun yeni orfoqrafiya sözlüyünü hazırlayıb ictimaiyyətin istifadəsinə təqdim edir.

Məlumdur ki, XIX əsrin ortalarından (Mirzə Fətəli Axundzadədən) başlayan bir sıra əhəmiyyətli cəhdləri nəzərə almasaq, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının (və sözlüyünün) tərtibi zərurəti keçən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid hərəkatının nəticəsində meydana çıxmış, həmin illərdə Bakıda müntəzəm olaraq keçirilən İmla Konfranslarında ölkə ziyalılarının yaxından iştirakı (və dünya şöhrətli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin rəhbərliyi) ilə geniş müzakirələr aparılmış, bu müzakirələrin yekununda Azərbaycan dilinin kifayət qədər mükəmməl ilk orfoqrafiya sözlüyü – «İmla lüğəti» (tərtib edən: Vəli Xulufu) nəşr edilmişdir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin bu orfoqrafiya sözlüyü ilk təcrübə olub sonralar məlum siyasi-ideoloji məqsədlərlə (ən azı ona görə ki, latın əlifbası ilə tərtib olunmuş, onu yaradanlar 30-cu illərdə repressiya qurbanı olmuşdular) nə qədər tənqidə məruz qalsa da, sonrakı orfoqrafik sözlüklərin birbaşa elmi-metodiki əsasında dayanır.

«Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»nin sonuncu – altıncı nəşrinin (Bakı, 2013) «Ön söz»ündə deyilir:

«Azərbaycan dilinin həcmcə çox kiçik olan ilk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifba əsasında nəşr olunmuşdur. Lüğət tədricən təkmilləşdirilərək 1940, 1960, 1975-ci illərdə çap olunmuşdur... Əgər 2004-cü ildə nəşr olunmuş orfoqrafiya lüğətində 80 minə yaxın söz var idisə,

genişləndirilmiş və yenidən işlənmiş bu nəşrdə onların sayı 110 mini keçmişdir. Əlavə edilmiş sözlərin çoxu yeni yaranmış, yaxud əvvəlki nəşrə daxil edilməsi unudulmuş sözlərdir».

Azərbaycan dili orfoqrafiya lüğətçiliyinin üç dəfə əlifba dəyişikliyi ilə müşayiət olunan mürəkkəb tarixi bərədəki bu həddindən artıq yığcam (və o dərəcədə absurd) məlumat bir sıra təbii suallar doğurur:

Birincisi, «həcmcə çox kiçik» hesab olunan ilk lüğət təxminən 20 min sözü əhatə etmişdir ki, 20-ci illər üçün bu, böyük uğur sayıla bilər... İkincisi, 2004-cü ildə 80 minə yaxın sözdən ibarət olan bir lüğəti on il ərzində «yeni yaranmış, yaxud əvvəlki nəşrə daxil edilməsi unudulmuş sözlər» hesabına nə qədər «zənginləşdirmək» olur ki, həcmi 110 mini keçsin?.. Və nəhayət, üçüncüsü, lüğətin müstəqillik illərindəki nəşrləri hazırlanarkən əvvəlki illərdəki qədər geniş, peşəkar müzakirələr aparılmışdır?..

Əlbəttə, bu suallara verilən obyektiv cavablardan belə bir yekun nəticə çıxacaq ki, orfoqrafiya sözlüyü kimi strateji bir diçilik əsərinin tərtibi işinə xüsusən son dövrlərdə xeyli dərəcədə laqeyd, hətta demək olar ki, məsuliyyətsiz yanaşılmışdır.

Tərcümə Mərkəzinin «Lüğət»in son nəşri üzərində apardığı təhlillər külli miqdarda faktlarla təmsil olunan prinsipial qüsurlar aşkarlamışdır ki, onlardan birincisi müasir Azərbaycan dilində işlənməyən, artıq tamamilə arxaikləşmiş ərəb, fars və s. mənşəli çoxsaylı əcnəbi sözlərin tədricən nəinki lüğətlərdən çıxarılması, hətta nəşrdən-nəşrə daha da artırılmasıdır.

Məlum olduğu kimi, geniş müzakirələrdən sonra arxaik ərəb və ya fars mənşəli sözlər vaxtilə «İmla lüğəti»nə ona görə daxil edilmişdi ki, köhnə kitabları, xüsusilə klassiklərin – Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin, Seyid Əzimin, Sabirin... əsərlərini əski əlifbadan yeni əlifbaya çevirəndə orfoqrafik hərc-mərclik yaranmasın.

Əlbəttə, klassik ədəbiyyatın keçən əsrin xüsusilə 20-ci, 30-cu illərində latın, eləcə də 40-cı, 50-ci illərində kiril əlifbasına keçirilməsi zamanı bu cür sözlərin orfoqrafiya sözlüklərinə salınması müəyyən əhəmiyyət daşısa da, sonrakı onilliklərdə alınma arxaizmlərin saxlanması, heç şübhəsiz, hər cəhətdən əhəmiyyətsiz və əsassız sayılmalıdır. Məsələn, ab, aba, abco, abdar, abgah, abgül, abgüş, abxor, çak, çakər, canfəza, cədid, cələsə, cəridə, cidal, dadrəs, danışgah, dəh, dəst kimi minlərlə sözlər, hətta abi-bəqa, abi-çesm, abi-heyyan, abi-həyat, abi-nisyan, abi-zindəgani, dərđi-sər, əhli-eşq, əhli-fəsad, əhli-naz, əhli-zülm kimi izafət birləşmələri orfoqrafiya lüğətinə hansı məntiqlə daxil edilə bilər?

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində işlənən, artıq çoxdan arxaıqlaşmış və bugünkü azərbaycanlı üçün anlaşılmaz olan ərəb, yaxud fars mənşəli sözlərin bu və ya digər dərəcədə mükəmməl lüğətləri mövcuddur. Həmin lüğətlərdə sözlərin həm ərəb əlifbası ilə yazılışları, həm də müasir Azərbaycan dilində izahları – müstəqim və məcazi mənaları verilir. Doğrudur, bu cür lüğətlərin vaxtaşırı olaraq təkmilləşdirilməsinə ehtiyac var, hər şeydən əvvəl ona görə ki, son zamanlar Azərbaycan klassik ədəbiyyatının xeyli miqdarda əsərləri ortaya çıxarılaq nəşr olunmuşdur ki, onların leksikonunda ərəb, fars mənşəli alınmalar mühüm yer tutur.

Əsas məsələ ondan ibarətdir ki, nəsillər dəyişdikcə köhnə ərəb və ya fars alınmaları daha da arxaıqləşib tamamilə anlaşılmaz olmuş, yazı parktikasından çıxmışdır, ona görə də bu cür sözlərin orfoqrafiya sözlüyünə daxil edilməsi nə elmi-nəzəri, nə də praktik baxımdan heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyi halda, onu ağırlaşdırır, istifadə üçün əlavə çətinliklər törədir.

İkinci qüsür mövcud orfoqrafiya lüğətində ümumişlək səciyyəsi daşımayan, yalnız müxtəlif elmlər və ya peşələr üzrə mütəxəssislərin dar ünsiyyət dairəsinə mənsub söz-terminlərə geniş yer verilməsidir.

Məsələn, abaksial, abandon, abatment, aberrasiya, abilitasiya, abiogenez, abiotik, abisin, dagerrotip, dedveyt, demensiya, dzeren kimi söz-terminlərin (qeyd edək bu cür söz-terminlərin sayını, prinsip etibarilə, lüğətdə olduğundan bir neçə dəfə də artırmaq mümkündür) orfoqrafiya lüğətinə daxil edilməsi yanlıştır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, burada söhbət yalnız beynəlmiləl terminologiyadan deyil, milli söz-terminlərdən də gedir. Belə ki, məsələn, çarxqolu-sürgüqolu, çəyirdəyəbənzərlik və ya çəyirdəyəoxşarlıq, çoxmemarlılıq, cərgəarasıseyrəklik, dalğasakitləşdirən, dimdikşəkillilik, dörd-qabarıqlı, əyrixətlilik kimi terminoloji vahidlər (qeyd etməliyik ki, bunların çoxu qondarmadır) orfoqrafiya lüğətində heç bir funksiya daşmır.

Bir qayda olaraq, orfoqrafiya lüğətinə o terminlər daxil edilir ki, onlar ümumişlək səciyyəlidir. Əgər bütün terminlər buraya daxil edilsə, elə bir həcm alınar ki, təsəvvür etmək belə çətindir. «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»-nin tərtibçiləri «Lüğətin quruluşu» başlıqlı izahatda «dilimizin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsini təşkil edən xüsusi terminlər»ə «minimum həcmdə» yer ayırdıqlarını qeyd etsələr də, bu «minimum həcm»in nədən ibarət olduğu, hansı prinsiplərə dayandığı göstərilməmiş, «həcm»in özü isə «minimum» həddini xeyli aşmışdır. Və bu bir də ona görə etiraz doğurur ki, müasir elmlərin əsas sahələri üzrə kifayət qədər zəngin (və mükəmməl) terminoloji lüğətlər həm var, həm də vaxtaşırı hazırlanır.

Müasir dövrdə terminologiyanın beynəlmiləlləşməsi elə bir səviyyədədir ki, bu və ya digər terminin (məsələn: atom, kreativ, diskret, modern və s.) hər hansı bir dilə mənsubluğu şərtidir və ümumiyyətlə, terminlər həm real, həm də potensial olaraq bütün dillərə aiddir.

Odur ki, orfoqrafiya lüğətinə yalnız ümumişlək, populyar terminlər daxil edilməlidir.

Əslində, milli orfoqrafiya lüğətçiliyində bu da bir

mədəniyyətdir ki, beynəlmiləl terminologiyanın anadilli elmi-nitellektual təfəkkürə hansı miqyasda daxil olduğu təxminən təsəvvür edilsin, əks halda bir-birinin tam əksi olan iki halla qarşılaşacağıq:

a) heç bir beynəlmiləl termin (hətta ümumişlək olanlar belə) sözlüyə daxil edilməyəcək;

b) azərbaycandilli elmi ədəbiyyatda rast gəlinən (və gəlinməyən) bütün beynəlmiləl terminlər (müxtəlif yazılış formalarında) sözlükdə əks olunacaq.

Və bu halların hər ikisi yanlışdır. Doğru olan isə odur ki, orfoqrafiya sözlüyü kütləvi istifadənin tələbinə uyğun sözləri ehtiva etsin.

Ədəbi normativlikdən və ya kütləvi işləklidən məhrum dialektizmlər, yaxud loru sözlər «Lügət»də xeyli yer tutur ki, bu, onun üçüncü qüsurdur.

Əlbəttə, hər bir ədəbi dil ilkin təşəkkül dövr və ya mərhələlərindən başlayaraq bütün tarixi boyu xalq dilinin – dialektlərin əhəmiyyətli təsirini qəbul edərək zənginləşir. Lakin, məsələn, dilimizdə sürüşdürmək sözünün fonetik dialekt-şivə qarşılığı olan sürçütmək sözünü orfoqrafiya sözlüyünə daxil etmək o deməkdir ki, eyni «müvəffəqiyyət»lə bütün dialektizmlərə həm leksik, həm qrammatik, həm də fonetik səviyyədə qapı açmaq olar. Tərtibçilər nəzərə almamışlar ki, orfoqrafiya lüğətinin missiyası düzgün yazı normalarını təsbit etməkdirsə, düzgün forma ya «sürüşdürmək», ya da «sürçütmək» olacaqdır.

«Lügətin quruluşu»nda göstərilir ki, buraya «məhəlli sözlərdən (dialektizmlərdən) şifahi xalq yaradıcılığında ən çox yayılmış, buradan da ümumxalq dilinə keçmiş, habelə termin kimi qəbul edilmiş və ədəbi dildə qarşılığı olmayan sözlər: balıq, bitki, heyvan və s. adları» da daxil edilmişdir. Və belə bir mənzərə alınır: dialektizm əvvəl şifahi xalq yaradıcılığına, daha doğrusu, onun dilinə, sonra isə ümumxalq dilinə keçir... «Ümumxalq dili», əslində, həm dialektləri, həm də ədəbi dili özündə ehtiva edən anlayışdır. Ona görə də burada nə deyilmək istədiyini başa düşmək olmur. Və ümumiyyətlə,

Belə olan halda, əlbəttə, istifadəçi biləcəkdir ki, məsələn, ışıqlanmaq, sözündən yaranan ışıqlandırmaq, yaxud ışıqlandırılmaq düzəltmə sözləri ahəng qanununun tələbindən irəli gələrək məhz bu cür yazılmalıdır. Və bu həm də yeni söz yaradıcılığı imkanlarını təmin etmək, sözlüyü süni olaraq məhdudlaşdırmamaq demək olardı.

«Lüğət»də Azərbaycan dilinin mövcud sözyaradıcılığı imkanlarından sui-istifadə edilərək «yaradılmış» xeyli qurama sözlərə rast gəlinir ki, bu, beşinci qüsurdur.

Buraya abidəucaltma, abır-həyəgözləmə, abırıszolma, abzasdanbaşlama, acgödənlikdən, acıdilliliketmə, acıq-çıqıqgöstərmə, acıqcagöndərmə və s. tipli qondarma «mürəkkəb sözlər» aiddir ki, onların sayı lüğətdə olduqca çoxdur. Və bu cür «söz»lərin lüğətə ayaq açması «söz» anlayışı barədəki təsəvvürün yanlışlığından, yaxud elmi olmamasından irəli gəlir... Maraqlıdır ki, tərtibçilər Azərbaycan dilində, məsələn, ətriyyatçılıqetmə, yaxud ətriyyatçıolma sözlərinin mövcudluğunu qəbul edirlər, ancaq, deyək ki, müəllimliketmə, yaxud müəllimolma; həkimliketmə, yaxud həkimolma «söz»lərini qəbul edib lüğətə daxil eləmişlər... Bu isə o deməkdir ki, ən adi elmi prinsiplər belə gözlənilməmiş, tərtibçilər ya hansı mətndəsə təsadüf etdikləri «söz»ləri almış, ya da özlərindən uydurmuşlar.

Hər iki hal Azərbaycan dilinin iltisafı təbiətindən irəli gəlir; belə ki, Azərbaycan dilində, ümumən türk dillərində bir «stabil», bir də «situativ» sözlər var: məsələn, «dağ»və «dırmanmaq» sözləri «stabil», «dağadırmaşan» isə «situativ»dir, eynilə «damadırmaşan», «divaradırmaşan», «ağacadırmaşan»... kimi. Sonuncuların orfoqrafiya sözlüyünə salınması ona görə doğru deyil ki, bunlar normal söz yox, söz-törəmələrdir.

«Lüğət»in altıncı qüsurlu «söz» anlayışı hüdudlarına sığmayan yamsılamalara və ya fonetik təqlid cəhdvəhidlərinə, heç bir əsas olmadan, geniş yer ayrılmasıdır; məsələn: çığ-bağ, çığ-bığ, çıq, çıq-çıq, çıpaçıp, çıp-çıp, çirt,

car-cur, cığ-cığ, cığ-vığ, cıqq, cız-bız, cirinç, cükk, danç, dıq, dit, dit-dit, dız, dızz, dom-dom, dü-dü və s.

Qüsür bununla da bitmir, tərtibçilər bu cür «söz»lərdən daha bir sıra qurama «söz»lər yarab «Lügət»ə daxil edirlər; məsələn: cığ-vığçı, cığ-vığətmə, cığ-vığsalma, cik-ciketmə, cikkə-çəkmə, civciv, cır-vıretmə, cəh-cəhvurma, dit-ditetmə, dırılısız, düt-dütetmə və s.

Və nəhayət, yeddinci...

Əlbəttə, orfoqrafiya sözlüyünə hansı sözlərin daxil edilib-edilməməsi nə qədər mühüm məsələ olsa da, sözlüyün əsas missiyası mümkün qədər mükəmməl orfoqrafiya qaydalarına (prinsiplərinə) əsaslanmaqla sözün düzgün yazılışını təsbit etməkdən ibarətdir ki, ümumiyyətlə, bu sahədə xeyli böyük təcrübə qazanıldığını inkar eləmək olmaz. Ancaq müşahidələr göstərir ki, bir sıra sözlərin düzgün yazılışında a) tələffüz variantlılığından, b) alınmalarda mənbə dildəki yazı nomasına münasibətdən c) mürəkkəb sözlərin bitişik, yaxud defislə yazılmasından və s. irəli gələn problemlər vardır.

Məsələn: addama-adlama, basdalama-bastalama, baş-açıq-başıaçıq, bikar-bekar, birə-üç-birəyeydi, çal-pasıq-çəlpəşik, qovlama-qovalama, qırov-qrov, üfrülmə-üfürülmə, ürkmə-hürkmə, ürpmə-ürpərmə, eyib-ayıb, vur-çatlasın-vurçatlasın, yapıxma-yapıqma, yorğun-yornuq, yumurlama-yumrulama, şəfqət-şəfəqqət, çaşma-şaşma, sazəndə-sazanda, sərfəli-sərfli, sayaqlama-sayıqlama, sıyırımt-sıyırıntı, çal-pasıq-çəlpəşik, didmə-didələmə, dəlmə-deşik -dərmə-deşik, qarğama-qarğıma, keşikxana-keşikçixana, qorxutma-qorxuzma və s. və i.

Əslində, bu cür variantlılıq kifayət qədər asan şəkildə aradan qaldırıla bilər, əsas çətinlik isə, məsələn, metafora, tematika, antenna, palata, reklama, sistema kimi alınma sözlərin son, hotel, hokkey, hospital, hokku kimi alınma sözlərin ilk hərflərinin yazılışında ümumi prinsip gözlənilməsindədir.

Beləliklə, orfoqrafiya lüğətinin son yekun nəşri (o

nəşri ki, missiyası məhz bu cür qüsurları mümkün dərəcədə aradan qaldırmaq idi) bugünkü tələblərə cavab vermir.

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti»nin bu cür qüsurlarını aradan qaldırmaqla yanaşı ona yüzrlərlə yeni sözlər də əlavə etmişdir ki, həmin sözlərin mütləq əksəriyyətinin müasir Azərbaycan dilində ədəbi populyarlığı heç bir şübhə doğurmur: ax-naşmaq, akkreditə, aktuallıq, aqressiv, aqressivlik, aqressiya, ambulator, antiterror, antitürk, basıb-bağlamaq, başarı, batdaq, birdən-ikiyə, boş-bekar, budarlamaq, cansilən, cıvrıq, cümləbəcümlə, çalkeçir, çəhlim, defektoloq, deşifrə, dəmiryolu, dırnaqlı, doğal, əskinas, filmoqrafiya, fürsətçil, germetik, geyəcək, gəzənti, gözləm, gündöyən, güvən, güvənli, hərəkətlənmək, hürkmək, idimsiz, ilginc, iyəşmək, köynəkçə, qaragüruh, qayıdanbaş, ləlik, mandarin, mərhumə, mogikan, müstəqilləşmə, nəbadə, nəmər, oğurluqca, ora və s.

Göründüyü kimi, burada ümumişlək terminlər, həm xalq dilindən, həm də son illər xüsusi ictimai maraq kəsb edən, digər türk dillərindən alınmalar (fikrimizcə, bu sözlərin miqdarı dilimizdə get-gedə daha da artacaqdır) və s. vardır. «Sözlüyə» tərtibçilər ədəbi dildə işlənməyən bir sıra yeni leksik vahidləri də daxil etmişlər ki, bunlar qədər eksperimental səciyyə daşsa da, görünür, söz yaradıcılığı texnikası baxımından faydasız olmayacaqdır.

Tərcümə Mərkəzinin direktoru, görkəmli yazıçı Afaq Məsudun təşəbbüsü, rəhbərliyi və iştirakı ilə hazırlanmış «Yeni sözlük», heç şübhəsiz, həm öz-özlüyündə böyük yaradıcılıq işidir, həm də gələcək daha mükəmməl orfoqrafiya sözlüklərinin hazırlanması üçün örnək, uğurlu yol göstəricisi, metodiki (və metodoloji) əsas olacaqdır.

2017

AFAQ MƏSUDA

*(«Azərbaycan dilinin işlək orfoqrafiya
sözlüyü»nün yaranması münasibəti ilə)*

Bu günə qədər
 şübhə doğururdu «Lügət»lər,
Sən «Sözlük» yaratdın,
 etibarlı, işlək...

Bu günə qədər
 yaxşı getmirdi işlərimiz,
İndi, ümidvarıq, yaxşı gedəcək.

Sözə həyat vermək sənin sənətin,
Hələ bir sözünü danan olmadı.
Baban nə demişdi,
 atan nə dedi,
 özün nə deyirsən,
Nöqsan olmadı.

Bəkir Çobanzadə,
 Vəli Xulufu...
Düşünən beyinlər
 düşür yadıma.
Kim nə yaradıbsa,
 hamısı haqdır,
Ancaq halal olsun istedadına,
 ən işlək sözlük də yaranmalıydı.
Və onu sən özün
 yaradacaqdın...

Təbrik də, tərif də
az olar yəqin,
Bir xalqın «Sözlüyü»ü –
tarixi Kitab.
Cənab Prezidentin göstərişidir,
o bir inqilabdır,
bu bir intibah...

Bu günə qədər də «Lügət» yazan var,
bu günə qədər də dil topuq çalır.
«Lügət»lər həmişə yazılacaqdır,
Ancaq bu dünyada
«Sözlük»lər qalır.

«Dili dilçilərdən qoruyun» dedi
Bizim dilçilərin ən mötəbəri.
Tarix təsdiq edir,
dilçilər susur...
Dil dilçi axtarır
o vaxtdan bəri.

Hər sözün dünyada öz taleyi var,
Sözdüsə, diridir, ürəkdən gəlir.
O söz ki Vurğundan,
Müşfiqdən gəlmir,
Tamam təbiidir, «Lügət»dən gəlir.

«Anamın kitabı» ilk sözlüyümüz,
«Lügət» «Sözlük» olsa,
söz sözə söykək.
Hələ Mirzə Cəlil demişdi o vaxt,
Onu öz dilində
yazasan gərək.

KİM TƏRCÜMƏ MƏRKƏZİNİN “SÖZLÜY”ÜNÜ “PLAGIAT” SAYIRSA, ÇOX BÖYÜK SƏHV ELƏYİR

Azərbaycan Tərcümə Mərkəzinin keçən ilin sonlarında nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin işlək orfoqrafiya sözlüyü”ü mütəxəssislər arasında həm böyük maraq doğurmuş, təqdirlə qarşılanmış, həm də müəyyən mübahisələrə rəvac vermişdir ki, bu, tamamilə təbiidir... Əlbəttə, əsas “anlaşılmazlıq” ondan ibarətdir ki, lüğət tərtibi sahəsində kifayət qədər təcrübəsi olan AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun ənənəvi fəaliyyət sferasına nə üçün başqa bir qurum müdaxilə etmişdir. Ancaq məsələ burasındadır (və “Sözlüy”ü görməmiş onun “tənqid”inə qalxanların mülahizələrinin əsassızlığı onda ifadə olunur)ki, hər hansı lüğət, o cümlədən orfoqrafiya lüğəti və ya sözlüyü peşəkar yaradıcılıq işidir, hansısa təşkilatın monopoliyasında deyil. Ona görə də son günlər ara-sıra səsləndirilən belə bir fikir təəssüf doğurur ki, guya Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi orfoqrafiya lüğətlərindən başqa, bütün digər müvafiq lüğət və sözlüklər bu və ya digər dərəcədə “köçürmə”dir... Yəqin ki, heç kəs İnstitutun bu sahədə gördüyü işlərə (və qazanılmış təcrübəyə) nihilist yanaşa bilməz. Bununla belə, Azərbaycan dilinin (və dilçiliyinin) müasir inkişaf səviyyəsi tələb edir ki, lüğətlərin, eləcə də orfoqrafiya lüğətinin tərtibi işinə elmi əsaslarla, intellektual məsuliyyətlə yanaşılınsın. Ənənənin qorunması vacibdir, ancaq bu, o demək deyil ki, Azərbaycan dilinin ilk orfoqrafiya (imla) lüğətinin tərtibi prinsiplərindən

kənara çıxmayıb hər yeni nəşri kəmiyyətcə “zənginləşdirəsən”.

Opponentlər belə bir yanlış təsəvvür yaratmağa çalışırlar ki, guya “Sözlük” tez-tələsik hazırlanıb nəşr edilmişdir. Halbuki bu əsər neçə illərin ardıcıl araşdırmalarının məhsuludur. Və görülən işlər barədə mətbuatda vaxtaşırı məlumat da verilmişdir... Lakin nədənsə o zaman ciddi tənqiddə məruz qalan lüğətin müəllifləri “müdiriçəsinə” susurdular.

Fakt isə faktlığında qalır ki, Tərcümə Mərkəzini yeni orfoqrafiya sözlüyü tərtib etməyə hər hansı bir ambisiya deyil, mövcud lüğətlərin çoxsaylı prinsipial qüsurları təhrik etmişdir ki, bu barədə “Azərbaycan dilinin işlək orfoqrafiya sözlüyü”nün “Ön söz” ündə müxtəsər (lakin konkret mədələrlə) bəhs olunduğuna görə təfsilata varmaq istəmirik.

Fikrimizcə, ən böyük qüsür ondan ibarətdir ki, lüğətin tərtibçiləri iltisəqi quruluşlu Azərbaycan dilində söz anlayışını düzgün müəyyən etməkdə çətinlik çəkmişlər.

İltisəqi dillər həm morfoloji, həm də sintaktik yolla geniş söz yaradıcılığı imkanlarına malikdir. Və bu imkanları gerçəkləşdirən xalqın ümumi (kütləvi) dil təfəkkürüdür. Odur ki mövcud imkanlardan sui-istifadə edib süni sözlər yaratmağa (və bunları lüğətlərdə təsbit etməyə) heç kimin ixtiyarı yoxdur.

Azərbaycan lüğətçiliyində keçən əsrin 50-ci illərindən qaynaqlanan belə bir yanlış “təcrübə” hökm sürür ki, guya bədii, elmi, publisitik və s. mətnlərdə hər hansı bir söz işlənilsə lüğətə daxil edilə bilər... Halbuki nəzərə almaq lazımdır ki, həmin mətnləri təqdim edənlər içərisində çox

sayda elə müəlliflər vardır ki, fərdi nitq zövqü (və mədəniyyəti) olduqca impulsiv, şübhəli, hətta hər cür normativlikdən uzaqdır.

Ən təhlükəli məqam odur ki, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Tətbiqi dilçilik şöbəsinin bəzi əməkdaşları “Sözlüy”ün təcrübəsini öyrənmək əvəzinə, müxtəlif mətbuat səhifələrində kəmsavad yazılarla çıxış edib onu (“Sözlüy”ü) gözdən salmağa çalışırlar. Həmin əməkdaşlardan biri Tərcümə Mərkəzinin təşəbbüsünə münasibət bildirərək Mərkəzin “araşdırmaları” (dırnaqda!) ifadəsini işlədərək guya görülən işlərə öz aləmində rişxənd edir... Və bununla da, kifayətlənməyib özündə “Sözlüy”ün tərtibçisinə dərs vermək cəsarəti tapır:

“Hər bir elmi sahədə müəyyən qayda-qanunlar gözlənilirdiyi kimi, leksikoqrafiyanın da öz qanunları vardır. Azərbaycan leksikoqrafiyasının nəzəri cəhətdən işlənməsi ilk dəfə professor Əliheydər Orucov tərəfindən 1965-cil ildə “Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları” əsərində işlənmiş və burada izahlı lüğətə sözlərin daxil edilmə prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Sonralar çox təəssüf ki, nəyə görə, Azərbaycanda leksikoqrafiya nəzəriyyəsi kifayət qədər inkişaf etməmiş, digər dünya universitetlərindən fərqli olaraq bizim ali məktəblərdə lüğətçiliyə aid maarifləndirici bir fənn tərsis edilməmişdir. Bəlkə də bu səbəbdəndir ki, sözlərin lüğətə daxil edilməsi ilə bağlı lüğətçilikdən bixəbər bu qədər yazılarla üzləşirik”.

“Sözlüy”ü “plagiat” adlandıranlara şəxsən öz adından və çalışdığı şöbədəki “bütün lüğətçilər adından” təşəkkür edən müəllifin yazısından misal gətirdiyimiz yuxarıdakı

mətnin elə bir cümləsi yoxdur ki, ən azı iki-üç sual doğurmaya... Adamdam soruşmazlarmı ki, ay “lüğətçi”, camaata “leksikoqrafiya dərsi” keçirsən, ancaq leksikoqrafiyanın nə tarixindən xəbərin var, nə nəzəriyyəsindən, nə də təcrübəsindən...Sənin özünü (və nəinki lüğətçiliyin, ümumən dilçiliyin nə olduğunu elə sənin qədər bilən şöbə əməkdaşlarını) uzunmüddətli kursa göndərib maarifləndirmək lazımdır ki, cümlənin bitmiş fikir ifadə elədiyini, cümlələr arasında ideya-məzmunca əlaqənin nədən ibarət olduğunu öyrənəsən...

İzahlı lüğət öz yerində, Tərcümə Mərkəzi hələ ki orfoqrafiya sözlüyü tərtib edib. Və tamamilə təbiidir ki, həmin “Sözlüy”ün tərtibində mövcud təcrübələrə, xüsusən də “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin təxminən yüz illik təcrübəsinə əsalanıb...

Buna “plagiat” deyirsinizsə, Vəli Xülüflunun “İmla lüğəti” hələ bir yana, Əliheydər Orucovdan sonra (və get-gedə korlanaraq!) ortaya çıxan müvafiq nəşrlərin adı nədir?...

Maraqlı və Azərbaycan dili orfoqrafiya lüğətçiliyi tarixi üçün “ibrətamiz” dir ki, “lüğət”in son nəşrinin tərtibçilərindən biri öz məqaləsində hamımızın bildiyi həmin tarixi bir daha yadımıza saldıqdan sonra “Sözlük”lə yanaşı, hətta “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti” ni də “plagiat” hesab edir... Bizim “lüğətçilər” doğrudanmı bilmirlər, yaxud “Sözlüy”ün nəşri onları o qədər çaşdırıb, bilmək istəmirlər ki, hər bir orfoqrafiya lüğəti və ya sözlüyü bu və ya başqa məqsədlə, məhz rəsmi olaraq təsdiq edilmiş orfoqrafiya qaydaları əsasında hazırlanır. Həmin lüğətin və ya sözlüyün dəyəri qaydalara əməl etməsində deyil, çünki bu, normativ (!)

şərtidir. Və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin son nəşrinin əsas qüsuru ondadır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilinin “söz”ü barədəki kifayət qədər mükəmməl elmi, nəzəri, (və təcrübi) təsəvvür və ya prinsipləri pozub!... Yəni “Azərbaycan dilinin işlək orfoqrafiq sözlüyü”nün “Ön söz”-ündə deyildiyi (və “Sözlük” də əməl olunduğu) kimi, həddindən artıq arxaik sözlər, dialektizmlər, yalnız ayrı-ayrı mütəxəssislərə məlum olan terminlər, ümumiyyətlə “söz” anlayışından kənara çıxan qrammatik “törəmələr” və s. orfoqrafiya lüğətinə düşə bilməz...

Əyri oturaq, düz danışmaq... Necə ola bilər ki, “lüğət”in bir belə qüsurlarını aradan qaldıran “Sözlük” “plagiat” hesab edilsin?... “Sözlük” “lüğət”i əvəz edə bilməz” nə deməkdir?... Səbəb nədir ki, “lüğətçilər” həm deyirlər ki, professor Əliheydər Orucovdan sonra “çox təəssüf ki, nəyə görəsə, Azərbaycanda leksikoqrafiya nəzəriyyəsi kifayət qədər inkişaf etməmiş”dir, həm “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin qüsurlarını ört-basdır eləməyə çalışırlar, həm də iş görəne qara yaxıb öz adlarını başqasının üstünə qoyurlar?...

Tərcümə Mərkəzi sözlə işləyən, ən incə məna çalarlarından başlamış yazılış qaydasına qədər sözə ciddi diqqət yetirən (və bu sahədə çox tez-tez, eyni zamanda tamamilə təbii olaraq, müxtəlif problemlərlə üz-üzə gələn), başlıcası isə, istər milli, istərsə də beynəlmiləl miqyasda canlı nitq (və dil təfəkkürü) proseslərinin içində olan bir qurumdur. Ona Afaq Məsud kimi böyük novator yazıçı (söz ustası!) rəhbərlik edir... “Sözlük” isə eyni zamanda “kifayət qədər inkişaf etməmiş” “leksikoqrafiya nəzəriyyəsi” “mütəxəs-

sislər”i üçün vaxtında tərtib olunmuş elə bir orijinal (və uğurlu) dərslikdir ki, xırda “mənəm-mənəmlik” hisslərindən yox, bu gün Azərbaycanda inamla həyata keçirilən dövlət dil siyasəti qarşısında elmi, intellektual, mədəni məsuliyyətdən, ana dilinə hörmət və ehtiramdan yaranmışdır. Və ümid edirik ki, “Sözlük” hazırlanarkən Azərbaycan orfoqrafiya lüğətçiliyinin təcrübəsinə istinad olunduğu kimi, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lüğətçiləri də dedi-qodunu bir tərəfə atıb, gələcək işlərində “Sözlüy”ün təcrübəsindən faydalanmağa üstünlük verəcəklər.

O ki qaldı “arxada” dayanaraq ara qarışdırıb ziddiyyət yaratmaqla öz nüfuzlarını qoruyub saxlamağa çalışanlara, belələrinin də aqibəti irəlicədən hər kəsə məlumdur...

2018

YAZI MƏDƏNİYYƏTİNİN DURĞU İŞARƏLƏRİ

Yazı mədəniyyətinin üç əsas şərti var: bunlardan birincisi cümlənin qrammatik baxımdan düzgün qurulması, ikincisi orfoqrafiya qaydalarına əməl olunması, üçüncüsü isə durğu işarələrindən yerli-yerində istifadədir. Yazı yazanın fərdi üslubi maneralarda təcəssüm edən məharəti, ustalığı məhz bu üç normativ şərti gözlədikdən sonra gəlir.

Azərbaycan yazısında durğu işarələrindən ardıcıl, elmi əsaslarla istifadənin tarixi keçən əsrin 20-ci illərindən başlayır ki, bu, bir tərəfdən, latın əlifbasına keçid, digər tərəfdən, elmi dilçilik təfəkkürünün inkişafı ilə bağlı idisə, üçüncü tərəfdən, yazı mədəniyyətinin kütləviləşməsi və ya ictimailəşməsi ilə əlaqədar olmuşdur.

Bir sıra cəhdləri nəzərə almasaq, Azərbaycan yazısının durğu işarələri ilə «təminat»ını tənzimləyən ilk elmi-metodiki mənbə Bəkir Çobanzadə ilə Fərhad Ağazadənin 1930-cu ildə «Azərnəşr»də çıxmış «Türk qrameri» kitabıdır. Kitabda «Durğu işarələri» bəhsini Fərhad Ağazadə yazmış və ön sözümdə göstərmişdi ki, «yeni törəmiş olan bu məsələnin üstündə hələ çox zamanlar düşünüb-daşınmaq lazım gələcək».

Burada on durğu işarəsindən bəhs edilir: 1) nöqtə, 2) vergül, 3) nöqtəli vergül, 4) iki nöqtə, 5) sual işarəsi, 6) nida işarəsi, 7) kəşidə (tire), 8) mötərizə, 9) çox nöqtə, 10) dırnaq işarəsi.

Sonrakı illərdə həm yazı texnologiyasının, həm də dilçiliyin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olaraq durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə mədəniyyəti kifayət qədər yüksəlmiş, birbaşa bu məsələ ilə bağlı bir sıra əsərlər nəşr olunmuşdur. Onlardan M.Ş.Şirəliyevlə M.H.Hüseynovun «Azərbaycan dilinin durğu işarələri» (Azərnəşr, 1945), Z.İ.Budaqova ilə R.Ə.Rüstəmovun «Azərbaycan dilində durğu işarələri» (Azərbaycan SSR EA nəş., 1965) və Z.İ.Budaqovanın

«Azərbaycan dilində durğu işarələri» (Elm» nəş., 1977)ni qeyd etmək lazımdır.

Z.İ.Budaqova qırx il bundan əvvəl yazırdı:

«Təəssüflər olsun ki, bu qrafik vasitə(söhbət durğu işarələrindən gedir – N.C.) ancaq müəyyən məlum hallarda düzgün qoyulur. Çox zaman bunlar yazanın şəxsi zövqünü oxşayan ünsürlərə çevrilir: hər kəs cümlənin tələbinə yox, öz zövqünə görə bunlardan istifadə edir. Nəticədə yazılı nitqimiz ya müəyyən incəliklərdən məhrum olur, ya da hər hansı işarələrlə lüzumsuz şəkildə yüklənir».

Təəssüf ki, bu gün də həmin sahədə vəziyyətin qənaətbəxş olduğunu demək çətinidir...

Azərbaycan dilində (əslində, yazısında) durğu işarələrinə həsr olunmuş son «təlimat»da nöqtənin 13, vergülün 54, nöqtəli vergülün 6, iki nöqtənin 3, sual işarəsinin 3, nida işarəsinin 5, tirenin 12, üç nöqtənin 8, mötərizənin 5, dırnaqların isə 3 funksiyası qeyd olunur.

Beləliklə, Azərbaycan yazısında durğu işarələrinin işlədilməsi tarixi göstərir ki, a) bir neçə on il ərzində müəyyən stabil qaydalar yaradılmışdır; b) bu qaydalar yazı təcrübəsində kifayət qədər kütləvi şəkildə tətbiq edilərək yayılmışdır; c) həm qaydalardan, həm də onlara nə dərəcədə əməl edilməsindən irəli gələn problemlər vardır.

Ümumiyyətlə, yazıda durğu işarələri üç vəzifə və ya funksiya daşıyır: 1) orfoqrafik, 2) qrammatik və 3) üslubi.

Orfoqrafik vəzifə dedikdə durğu işarələrinin sözün düzgün yazılmasında iştirakı nəzərdə tutulur. Məsələn, bəzi mürəkkəb sözlər defislə yazılır (künc-bucaq, irəli-geri, aşağı-yuxarı, üç-dörd və s.), yaxud bir sıra xüsusi adlar dırnaq içərisinə alınır («Azərbaycan» qəzeti, «Vaqif» dramı, «Qurd qapısı» restoranı və s.), yaxud da müəyyən ixtisarlardan sonra nöqtə işarəsi qoyulur (S.Vurğun, və s., və b.)...

Durğu işarələrinin qrammatik funksiyası isə kifayət qədər genişdir. Lakin ümumiləşdirməyə çalışsaq, həmin işarələri üç qrupa bölmək lazım gəlir:

- 1) nöqtə, sual və nida işarələri;
- 2) vergül işarəsi;
- 3) iki nöqtə, nöqtəli vergül və tire işarələri.

Nöqtə, sual və nida işarələri, bir qayda olaraq, cümlənin sonunda qoyulub həmin cümlənin nəqli, sual və ya nida cümləsi olduğunu göstərir; müqayisə edək:

1. *İnsan həqiqət axtarır.*
2. *İnsan həqiqət axtarır?*
3. *insan həqiqət axtarır!*

Əmr cümləsinin sonunda emosiya səviyyəsindən asılı olaraq ya nöqtə, ya da nida işarəsi qoyulur.

Ən çox mübahisə doğuran durğu işarəsinə – vergülə gəldikdə isə, burada da «şeytan» təsəvvür edildiyi qədər qorxulu deyil...

Vergüldən, əsasən, aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

I. Mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri (sadə cümlələr) bir-birindən vergüllə ayrılır; məsələn:

1. *Hava işıqlaşır, bütün gecəni yağan qar yavaş-yavaş dayanırdı.*

2. *Elə ki hava işıqlaşdı, bütün gecəni yağan qar yavaş-yavaş dayandı, Həsən kişi yuxudan oyanıb əyin-başını geyinərək həyəətə çıxdı.*

3. *Hava işıqlaşdı bütün gecəni yağan qaryavaş-yavaş dayandı sonra Həsən kişi yuxudan oyanıb əyin-başını geyinərək ona görə həyəətə çıxdı ki, görsün dünən axşamdan yaddan çıxıb qapısı açıq qalan mal-heyvana bir şey olmayıb ki və s.*

II. Cümlənin həmcins üzvləri arasında vergül qoyulur; məsələn:

İlk dəfə şəhərə gələndə, küçələrdəki insan axınına, bir-birinin ardınca şütüyən maşınlara, hətta yanub-sönən işıqforlara baxanda ona elə gəlirdi ki, tamamilə uzaq bir aləmə, heç vaxt adət edə bilməyəcəyi bir məkana düşüb.

III. Cümlə üzvləri ilə əlaqədar olmayan sözlər, söz birləşmələri və ya cümlələr cümlə üzvlərindən vergüllə ayrılır; məsələn:

1. *Əmi oğlu, sən elə bilirdin ki, mənim dostlarım, xüsusilə bu Qafur ki hər yerdə şanimə təriflər yağdırırdı, düz-aməlli adamdır, xeyir, elə deyil.*

2. *Məncə, a bala, sən gərək, nə olursa-olsun, özü də belə bir xoş gündə, o adamın könlünə dəyib qanını qaraltmayaydın.*

3. *Birincisi, dövlət başçılarının növbəti görüşü, heç şübhəsiz, öz-özlüyündə mühüm hadisədir. İkincisi isə, bunu keçən görüşlərin təcrübəsi də göstərdi, əgər sona qədər hər iki tərəf iradə nümayiş etdirsə, müəyyən uğurlu nəticələrə nail olmaq mümkündür və s.*

IV. Vergül o və bu əvəzliliklərinin mübtədə, yoxsa təyin olduğunun fərqləndirilməsi üçün işlədilir; müqayisə edək:

1. *O, evə getdi. Bu, kitabdır.*

2. *O evə getdi. Bu kitabdır.*

Birinci halda o və bu əvəzlilikləri mübtədə, ikinci halda isə təyindir.

V. Əgər kiminsə fikrinə və ya mövqeyinə istinad olunursa (məsələn: *Hegelə görə, Hüseyn Cavidə görə, mənə görə, sənə görə, ona görə və s.*) *görə* qoşmasından sonra vergülə ehtiyac var; məsələn:

1. *Hegelə görə, Şərq ilə Qərbin dövlət idarəçiliyi texnologiyaları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir.*

2. *Hüseyn Cavidə görə, gözəllik adi həyatın fəvqündədir.*

3. *Qanunun keşiyində dayanmalı olan bir adamın belə hərəkətlərə yol verməsi, mənə görə, cinayətdir və s.*

Lakin o halda ki *görə* qoşması üçün, ötrü qoşmalarının sinonimi kimi işlənir, ondan sonra vergülə ehtiyac yoxdur; məsələn:

1. *Məni sənə görə yaman təriflədilər.*

2. *Verilən tapşırığı vaxtında yerinə yetirdiyinizə görə hamınıza təşəkkür elan edirəm və s.*

Müqayisə edək:

1. *Sən mənə görə narahat olmasan yaxşıdır.*
2. *Sən, mənə görə, narahat olmasan yaxşıdır.*

Göründüyü kimi, mənə fərqlərinin nəzərə çatdırılmasında vergül həlledici rol oynayır. Hər iki halda cümlənin leksik-qrammatik tərkibi eynidir. Amma birinci halda «sən»-in «mən» tərəfdən narahat olmaması, ikinci halda isə «sən»in ümumi narahatlığına «mən»in münasibəti bildirilir.

Müşahidələr göstərir ki, vergüldən yazıda düzgün istifadə olunmamasının ən səciyyəvi əlaməti harada *ki* işlənsə, ondan sonra həmişə vergül qoyulmasıdır. Halbuki, məsələn, *Həsən sübut etməyə çalışırdı ki, o günahı ki onun boynuna qoymaq istəyirlər, qətiyyənlə düz eləməklər* cümləsində birinci *ki* dən sonra vergül qoyulur (bağlayıcı olduğuna görə), ikincidən sonra isə qoyulmur (ədat olduğuna görə).

Yaxud *ona görə ki, ondan ötrü ki, onun üçün ki* və s. bağlayıcılardan sonra vergül işarəsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn: *Firma öz məhsullarının qiymətini aşağı salmaq fikrində deyildi, ona görə ki (ondan ötrü ki, onun üçün ki) bu məhsullara tələbat get-gedə artırdı.*

Bəzən şeirdə söz sırasının dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq vergül işarəsinin işlədilməsində çətinliklər yarandığından yanlışlıqlara yol verilir. Məsələn, böyük şairimiz Səbirin aşağıdakı məşhur misrası nəşrlərdə həmişə

Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazım, –
şəklində gedir. Ancaq məlumdur ki, şair «vəzifəm budur ki, şeirlər yazım, çünki (mən) şairəm» deyir. Ona görə də vergül «şairəm» yox, «çünki» sözündən sonra qoyulmalıdır:

Şairəm çünki, vəzifəm budur, əşar yazım.

İki nöqtə, nöqtəli vergül və tire işarələri o qədər də geniş funksiya daşmır. Və get-gedə nöqtə, yaxud vergüllə əvəz edilir.

İki nöqtə ümumi fikirdən sonra onun izahı verilərkən, yaxud ondan sonra hər hansı sadalamaya ehtiyac olarkən (xüsusilə rəsmi və ya işgüzar sənədlərdə) işlənir; məsələn:

1. *Vəziyyətdən iki çıxış yolu var: ya yaxşı oxuyub təhsili davam etdirmək, ya da universitetlə vidalaşmaq.*

2. *İclasın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər daxildir: 1... 2)... 3)...*

Nöqtəli vergüldən o zaman istifadə edilir ki, vergül öz funksiyasını davam etdirə bilmir; belə ki mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan cümlə və ya cümlələr özləri də mürəkkəb olur, yaxud həmin cümlələrdə həmcins üzvlər işlənir; məsələn:

Elə ki müşahidə komissiyası fabrikin ərazisinə daxil oldu, saat yeddini keçmiş, iş vaxtı qurtarmışdı; adamlar isə evə tələsmir, başladıkları işi sona çatdırmaq istəyirdilər.

Nöqtəli vergülün bir funksiyası da daha çox rəsmi və ya işgüzar sənədlərin dilində özünü göstərir; məsələn:

Komissiya sədrinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1) *iş icraçılarını təyin etmək, onların işinə nəzarət etmək;*

2) *müvafiq qurumlarla əlaqə saxlamaq, təcrübə mübadilələrinin aparılması üçün şərait yaratmaq...*

Nöqtəli vergülün ikinci funksiyası birincidən o qədər də fərqlənmir.

Tire işarəsi cümlədə ya hər hansı sözə əlavə izah verirlərkən, ya da həmcins üzvlər «ümumiləşdirilərkən» işlənir; məsələn:

1. *Bakı – qədim olduğu qədər də müasir bu şəhər, etiraf edirəm ki, məni öz gözəlliyi ilə valeh elədi.*

2. *Göz işlədikcə uzanan intəhasız çöllər, yalnız ayda-ildə bir dəfə yağış görün susuz torpaq, seyrək kol-kos – ətrafdakı hər şey darıxdırıcı, çox darıxdırıcı idi.*

Vasitəsiz nitqdə iki nöqtə ilə tire birlikdə işlənir; məsələn:

Ayxan soruşdu:

-Ata, dünyanın ən gözəl ölkəsi haradır?

Atası bildi ki, oğlu məktəbdə yenə nə isə xoşuna gələn

bir şey öyrənib. Özünü bilməməzliyə vurdu:

-Yox, haradır?

Ayxan təəccüblə:

-Necə bilmirsən? – dedi. – Hər kəsin öz vətəni.

Əlbəttə, yazı nə qədər mükəmməl olsa da, şifahi nitqin rəngarəng intonasiya çalarlarını sonacan əks etdirmək gücündə deyil. Ona görə də durğu işarələrindən bəzən üslubi məqsədlərlə də istifadə olunması tamamilə təbiidir. Məsələn, *Mehman dolmuş gözləri ilə otağa göz gəzdirib arxasına baxmadan səssiz-səmirsiz bayıra çıxanda Dilarə bütün varlığı ilə hiss elədi ki, bu, onun son (!) səfəridir, ancaq bir söz demədi* cümləsində «son» sözü qarşısında qoyulmuş nida işarəsi həmin sözün emosional təsirini gücləndirmək üçündür.

Bir neçə durğu işarəsindən eyni zamanda istifadə, adətən, üslubi səciyyə daşıyır. Məsələn, üç nöqtə, sual və nida, sual və nöqtələr, nida və nöqtələr və s.; məsələn:

1) Qatar hərəkətə gəldi... Onun ürəyi daha sürətlə döyünməyə başladı... Nə edəcəyini bilmədi...

2) Sən son sözünü deyəcəksən, ya yox?!

3) Gedirsən, ya getmirsən?..

4) Aha!.. Aha!.. Deməli, belə?!. və s.

Azərbaycan yazı mədəniyyəti son on illərdə xeyli inkişaf edib zənginləşsə də, çox təəssüf ki, durğu işarələrinin işlədilməsi üzərində elmi-akademik nəzarət yox dərəcəsinədir. Və bu sahədə son peşəkar, nüfuzlu «təlimat»ın nəşrindən qırx ildən artıq bir zamanın keçməsi də göstərir ki, yazıda durğu işarələri məsələsi mətbu inersiyanın ümidinə buraxılmışdır. Halbuki nəinki mövcud vəziyyəti təhlil etməyə, eləcə də yeni – daha mükəmməl «yol xəritəsi» hazırlamağa çoxdandır ki ciddi ehtiyac duyulur.

2018

**ALINMA TERMINLƏR PROBLEMİ
VƏ YA
NADİR MƏMMƏDLİNİN
«AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA
TERMINLƏR» KİTABI HAQQINDA**

Professor Nadir Məmmədlinin «Azərbaycan dilində alınma terminlər» monoqrafiyası, hər şeydən əvvəl, ona görə dəyərlidir ki, a) Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə aparılmış araşdırmaların, qazanılmış təcrübənin ən mühüm uğurlarını özündə ehtiva edir; b) mövzuya münasibətdə onun (teomnologiyanın) ümumnəzəri, metodoloji problemləri səviyyəsinə yüksəlir və c) artıq demək olar ki, uzun illər apardığı həm praktik lüğətçilik, həm də nəzəri tədqiqatların bilavasitə yekunu kimi müəllif mövqeyini sistemli şəkildə nümayiş etdirir.

Əlbəttə, «alınma terminlər»dən bəhs edərkən əsas məsələlərdən birincisi «alınma söz», ikincisi isə «termin» anlayışlarını müasir elmi-intellektual, analitik-funksional təfəkkür mövqeyindən dəqiqləşdirməkdən ibarətdir ki, fikrimizcə, monoqrafiyanın «Giriş»ində müəllif buna kifayət qədər nail olmaqla yanaşı, öz müvafiq interpretasiyalarını bütün əsər boyu daha da inkişaf etdirərək zənginləşdirə bilmişdir.

Hər bir dilin terminologiyasının formalaşması tarixinin həmin dilin elmi üslubunun təşəkkülü tarixinin üzvi tərkib hissəsi olması barədəki ümumelmi təsəvvür, prinsip etibarilə, ciddi mübahisə doğurmasa da, elmi təfəkkürün digər təfəkkür formaları, məsələn, bədii, publisistik və s. ilə müqayisədə daha çox ümumbəşəri xarakter daşması, haqqında söhbət gedən təsəvvürü, ilk növbədə, o baxımdan şübhə altına alır ki, bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün elmi-intellektual təfəkkür, heç də həmin dilin miqyası ilə məhdudlaşmayıb, çox hallarda onun hüdudlarından kənara çıxaraq,

bir növ, transmilli məzmunu malik olduğundan terminologiyanın ümumbəşəriyyəti ilə elmi üslubun milliliyi arasında müəyyən ziddiyyət və ya diskomfort mövcuddur. Azərbaycan dilinin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlayan, təxminən XX əsrin ortalarına doğru həm humanitar-ictimai, həm təbiət, həm də texniki elmlər üzrə kifayət qədər diferensial bir səviyyədə təzahür edən elmi üslubunun istər türk, istər Şərq, istərsə də Qərb mənşəli əsas terminoloji materialının, yaxud bazasının daha əvvəllərdən Azərbaycan elmi-intellektual təfəkkürünün istifadəsində olduğunu göstərən xeyli mənbələr mövcuddur ki, onların meydana çıxdığı tarix və ya tarixlərlə Azərbaycan dilinin elmi üslubunun təşəkkül tarixi arasında müəyyən fərq olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil. Lakin fakt faktlığında qalır ki, terminologiya yalnız o zaman bir dilin kontekstində onun linqvistik əlaməti olaraq təhlilə cəlb edilə bilər ki, həmin dilin elmi üslubunun az-çox stabil faktına-materialına çevrilmiş olsun.

Elmi təfəkkürün ümumdünya miqyası aldığı və ya universallaşdığı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən elə bir xalq təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun dilinin elmi üslubunda leksik alınmalar ya olmasın, ya da əksər hallarda üstünlük təşkil etməsin. Çünki dünya xalqlarının, demək olar ki, əksəriyyətinin təfəkkürü kimi dili də elmi anlayışı (və termini) ümumi tarixi mənbələrdən alır ki, buraya Qərb mədəniyyəti üçün yunan, latın, Şərq mədəniyyəti üçünə eyni zamanda ərəb, müəyyən qədər isə fars mənbələri daxildir. Azərbaycan dilinə gəldikdə isə Şərq və Qərb mənşəli terminologiyanın funksional paralelliyinin mövcudluğu nəinki elmi üslubun, hətta milli elmi təfəkkürün təbiətinə, yaxud tipologiyasına təsir edəcək bir səviyyədədir.

Monoqrafiyanın birinci fəslə ərəb və fars, ikinci fəslə rus, üçüncü fəslə Avropa mənşəli alınma terminlərə həsr olunmuşdur. Dördüncü fəsil isə hər üç mənşə və ya mənbədən gələn terminoloji leksikanın azərbaycandilli təfəkkür kon-

tekstində mənimsənilməsi prosesindən və ya texnologiyalarından bəhs edir ki, fikrimizcə, həm nəzəri, həm də praktik baxımdan çox aktualdır.

Nadir Məmmədlinin monoqrafiyasında mövzu ilə ya birbaşa, ya da dolayısı ilə bağlı araşdırılan problemləri xülasə etsək, təxminən aşağıdakı mənzərə alınır:

1) ərəb və fars mənşəli terminlər – bu terminlərin Azərbaycan dilində funksional tarixi mövqeyi və XX əsrin 20-ci ilərindən etibarən həmin mövqeyə elmi-nəzəri, eləcə də ideoloji münasibət; xüsusilə ərəb mənşəli terminlərin elmi üslubun müxtəlif sahələri üzrə işlənmə dairəsi; ərəb və fars mənşəli terminlərin fonografik «milliləşmə»si və ya asimilyasiya-unifikasiyası; Avropa dillərindən alınmış ərəb və fars mənşəli terminlərin spesifikasiyası və həmin terminlərin «hərəkət trafektoriyası»; Azərbaycan dilində işlənən ərəb və fars mənşəli terminlərin struktur və semantik interpretasiyası və s.

2) rus mənşəli terminlər – bu alınmaların Azərbaycan dilindəki xüsusilə bilinməyindən irəli gələn spesifikasiyası; rus mənşəli terminlərlə rus dili vasitəsilə keçən Avropa mənşəli terminlərin fərqləndirilməsi; rusizm və sovetizmlər; rus mənşəli terminlərin Azərbaycan dilindəki əhatə dairəsi; həmin alınmaların semasiologiyası və s.

3) Avropa mənşəli terminlər – bu terminlərin müxtəlif prinsiplərlə təsnifatı; internasional terminologiya problemi; Avropa mənşəli terminlərin Azərbaycan dilində funksional yayılma sahələri; həmin terminlərin geneoloji təsnifi; termin-elementlər və onların semantik funksiyaları və s.

4) dilxarici və dildaxili amillər – terminalmanın soşiolinqvistikası; alınma terminlərin mənimsənilməsi məsələləri və s.

Bu ümumi mənzərə, başqa sözlə, əsərin sxemi, hələ məzmun-mündəracəsinə o qədər də dərinədən müdaxilə etmədən öz-özlüyündə, aparılan araşdırmaların ciddi intellektual-metodoloji struktura, yaxud modelə əsaslandığını göstərir.

Və həmin əsaslılıq, bir tərəfdən, müəllifin elmi təfəkkürünün konseptuallığını nümayiş etdirirsə, digər tərəfdən, monoqrafiyanın akademik dilçilik mühitində adekvat dərk olunmasını, bu cür hallar üçün heç də az səciyyəvi olmayan pərəkəndə, yaxud ziddiyyətli mülahizəçilikdən, artıq təfərrüatdan qaçılmasını təmin edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili türk dillərindən biri olmaqla ümumtürkcənin təbii diferensiasiyasının məhsuludur. Və heç bir şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dilində işlənən ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər, eləcə də terminlər ümumtürkcədən gəlməklə bütün türk dilləri üçün bu və ya digər dərəcədə xarakterikdir. Lakin Azərbaycan xalqı (və dili) o türk xalqlarındandır (və dillərindəndir) ki, ərəb müsəlman dünyası ilə daha çox bağlı olduğundan milli elmi-mədəni təfəkkür, ümumən dünyagörüşü həmin dünyanın bilavasitə tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Türk dilləri tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Prof. Dr.Əhməd Cəfəoğlu Səlcuq türklərinin, demək olar ki, bütün müsəlman dünyasına hakim olduqları XI-XIII əsrlərdə öz saraylarında ərəb, fars dillərinə türkcədən daha çox önəm verdiklərini «naxələflik» kimi qınayır. Burada müəyyən həqiqət olsa da, etiraf etmək lazımdır ki, həmin əsrlərdə türklərin elmi-intellektual, mədəni səviyyəsi, onların hərbi-siyasi qüdrətindən geri qaldığına görə, əgər belə demək mümkünsə, intibah dövrü yaşayan müsəlman cəmiyyətin bir üzvünə çevrilməsi tamamilə təbii idi. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, türk dövlət xadimləri, hərbciləri, ziyalıları yalnız bir türk kimi deyil, həm türk, həm ərəb, həm də fars olaraq düşünmək, «üçayaqlı» bir düşüncə mədəniyyətinin daşıyıcısı olmaq iddiasında idilər. Bu isə o deməkdir ki, ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlər türk dilinə (və onun formalaşmaqda olan Azərbaycan təzahürünə) «kənar»dan yox, «daxil»dən gəlirdi, hətta bir qədər obrazlı desək, «dil»ə yox, «təfəkkür»ə gəlirdi. Və həmin faktın nə qədər dəqiq olduğunu o da sübut edir ki, nəinki orta əsrlərdə, bütün yeni dövr boyu belə türkcəyə meyli olan, bu və ya digər sözü

(termini) ərəbcə, farsca yox, məhz türkcə işlətməyə çalışan ziyalılar onlara daha yaxşı məlum olan ərəb, yaxud fars sözünün qarşılığını axtarmalı olmuşlar. O mənada ki, həmin türk ziyalılarının təfəkküründə həm təhsildən, həm də qulluq, yaxud yaradıcılıq praktikasından irəli gələrək, ümumiyyətlə, normativ, ənənəvi olan söz (termin) türk yox, ərəb və ya fars mənşəli idi.

Nadir Məmmədli orta əsrlərdə Azərbaycan dili terminologiyasının təşəkkülündə ərəb dilinin təsirini, tamamilə doğru olaraq, fars dilinin təsirindən daha güclü (hətta əlavə etmək olar ki, müqayisə edilməyəcək qədər güclü) olduğunu göstərir. Və yazır:

«Azərbaycan dilinə xüsusilə ərəb mənşəli terminlərin keçməsinə təbii hal hesab edirik. Bu, əvvəla, elm və mədəniyyət anlayışları ilə əlaqədar ərəb dilində hazır terminlərin mövcudluğu (qədim yunan, hind elmi traktatları ərəb dilinə tərcümə olunmuş, hələ orta əsrlərdə ərəb terminologiyası formalaşmışdı), ərəb, eləcə də fars dilinin yeganə alınma mənbəyi olması, ikincisi və ən başlıcası, ərəb dilinin müsəlman aləmində «Qurani-Kərim» -din dili hesab edilməsi (əslində, olması! – N.C.) ilə bağlı idi».

Türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində orta əsrlərin ortalarından başlayaraq ərəb terminologiyasının nəinki geniş yayılması, hətta mütləq hakim olması, monoqrafiya müəllifinin göstərdiyi kimi, bir tərəfdən, «Qurani-Kərim»in güclü (və çoxmiqyası) təsirinin nəticəsi idisə, digər tərəfdən (və doğrudan da), ərəb elmi təfəkkürünün (və dilinin) beynəlxalq hadisəyə çevrilməsi, milli (və dini) həddləri aşaraq həm Şərq, həm də Qərb dünyasının intellektual-mədəni, xüsusilə fəlsəfi düşüncə potensialını özündə kifayət qədər dolğun bir şəkildə ehtiva etməsi idi. Və təsadüfi deyildi ki, qədim dünyanın ən möhtəşəm mütəfəkkirlərinin əsərləri yalnız həm müsəlman, həm də xristian ərəblər tərəfindən deyil, eyni zamanda müsəlman hindlilər, farslar, türklər tərəfindən də ərəbcəyə çevrilmiş, onlara geniş (və mükəmməl) şərhlər yazıl-

mışdı. Bu tərcümələrin, xüsusilə şərhlərin müəlliflərindən biri Türkünstan müdriki Əbu Nəsr əl-Fərafi ət-Türki (XI əsr) idi.

Nadir Məmmədlinin belə bir fikri ilə də razılaşmaq mümkün deyil ki, «İslam dini bu gün də kifayət qədər güclüdür, dünyanın ictimai-siyasi hadisələrində mühüm rol oynayır. İslam dini qayda-qanunları Azərbaycanın ideya mövqeyinə, sivilizasiyasına, xalqın mənəvi həyat səviyyəsinə öz təsirini göstərmişdir. Burada, ələlxüsus, müsəlman dini ideya ənənələrinin və bu ənənələrin ictimai-siyasi anlayışlarının Azərbaycan dilinə təsirini qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dilində İslam dini, onun əmələ gəlməsi, prinsipləri, təriqət və cərəyanları, modernləşdirilməsi, siyasi və sosial rolu ilə bağlı külli miqdarda termin işlənmişdir»... Bu isə o deməkdir ki, müasir Azərbaycan dil təfəkküründə ərəb mənşəli terminologiyanın mövqeyi o qədər güclüdür ki, bir tərəfdən, milli (türk mənşəli), digər tərəfdən isə modern (beynəlmiləl) terminologiya ilə rəqabətdə çox zaman öz tarixi üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Və həmin üstünlük ən azı üç səviyyədə təzahür edir:

1) ərəb mənşəli söz-termin mütləq üstündür; məsələn: alim, hüquq, din, müəllim, kitab və s.;

2) ərəb mənşəli söz-termin həm milli, həm də beynəlmiləl sözlə paralel işlənsə də daha populyardır: dövr-dönəm, əsr-yüzdillik, şeir-poeziya, həkim-doktor, təcrübə-praktika və s.;

3) ərəb mənşəli söz-termin arxaikləşsə də ən azı ekzotik-üslubi funksionallığını mühafizə edir: əfkari-ümumiyyə, mükəlləfiyyə, müfəssəl, mürşid, müsəmirə, mütəvəzə və s.

Artıq bir əsrdir ki, nə ərəb, nə də fars dilindən Azərbaycan dilinə, demək olar ki, heç bir söz-termin keçmir, lakin Azərbaycan-türk dili təfəkkürünün təxminən min il ərzində mənimsədiyi ərəb və fars alınmalarına müasirlik mövqeyindən koqnitiv müdaxilə olduqca fəaldır.

Nadir Məmmədlinin monoqrafiyasında rus mənşəli terminlərə xüsusi yer ayrılması, onların, ənənəvi olaraq, rus-

Avropa mənşəli terminlər daxilində deyil, ayrıca araşdırılması, əlbəttə, düzgündür. Müəllif yazır:

«Rus mənşəli terminlərin alınma prosesinin izlənməsi və ictimai-siyasi, sosial amillərinin izah olunması Azərbaycan dilçiliyində aktual problemlərdən biridir. Azərbaycan dilində rus mənşəli terminlərin alınma yollarının mənimsənilməsi dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi ciddi axtarışlar tələb edir».

Məsələnin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, XIX əsrin ortalarından etibarən rus mədəniyyəti Rusiya tabeliyindəki xalqlara birbaşa (və əhəmiyyətli) təsir göstərməyə başlayır ki, həmin təsir, əslində, genetik baxımdan yalnız rus mədəniyyətinin hadisəsi deyildi. Rusiyanın özü Qərbi Avropanın ciddi mədəniləşdirici təsiri altında olduğundan imperiyanın «ucqarlar»ına rus mədəniyyəti qiyafəsində Qərbi Avropanın həm maddi, həm də mənəvi texnologiyalarının nüfuzuna start verilmişdi. Və o da təsadüfi sayıla bilməz ki, həmin dövrü (və vəziyyəti) təhlil edən Avropa mütəfəkkirləri bu fikirdə idilər ki, Rusiya əsarət altına aldığı xalqlara (bunların əksəriyyəti türk xalqları idi) münasibətdə «bütün alçaqlığına və slavyan çirkabına baxmayaraq mədəniləşdirici rol oynayır»... Əlbəttə, Rusiya və ya rus dili vasitəsilə gələn həm maddi, həm də mənəvi terminologiyanın, eləcə söz-terminlərin ilk mərhələlərdə Qərbi Avropa, yaxud rus-slavyan mənşəli olduğunu müəyyənləşdirmək «ucqarlar» üçün nə maraqlı, nə də əhəmiyyətli deyildi. Lakin XX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə həmin əsrin 20-ci illərindən başlayaraq məsələyə diferensial yanaşmaq üçün intellektual-mədəni şərait yaranıqda rusizmlərə (və sovetizmlərə) ayrıca münasibət meydana çıxdı.

Nadir Məmmədli, fikrimizcə, haqlıdır ki, «rusizm milli, sovetizm isə sosial, ideoloji işarədir. Rus dilindən alınan terminlərin hamısı rusizm deyil: rusizm dedikdə rus məişətini və tarixi dünyagörüşünü ifadə edən leksik vahidlər nəzərdə tutulur; rusizmlər tarixən formalaşmış rus sözləridir.

Sovetizmlər isə sovet gerçəkliyini əks etdirən söz-terminlərdir. Bunlar müəyyən ictimai quruluşun terminoloji fondudur və sovet həyat tərzini, varlığını əks etdirən sözlərdir».

Müasir Azərbaycan dilində işlənən rus sözlərini ilk dəfə bütün miqyası ilə araşdıran müəllif belə bir qərara gəlir ki, «Azərbaycan dilində rus mənşəli terminlərin bir qismi (fikrimizcə, çoxu – N.C.) artıq müəyyən sahə terminologiyasından daha çox, ümumədəbi dil sözləri hesab edilir». Və əlavə etmək lazımdır ki, çoxlu sayda rusizmlər mövcuddur ki, heç zaman ədəbi dilə daxil olmamış, lakin danışıq dilində o qədər böyük populyarlıq qazanmışdır ki, bəzi azərbaycanlılar həmin sözlərin ədəbi qarşılığını ya bilmir, ya da çətinliklə tapırlar; məsələn: semiçka, balnisə, priyamoy, çesni, obayatelnı, minitelni, solidnı, vorzakon, kvartirant, xazeyn və s.

Görünür, bu cür sözlərin Azərbaycan dilində bir vaxtlar daha geniş yayılması, ilk növbədə, rus dilinin Azərbaycan dilinə hərtərəfli təsiri ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, məişət dilində ədəbi normativliyin zəifliyindən irəli gəlirdi. Və XX əsrin sonlarından etibarən həmin vəziyyətin sürətlə aradan qalxdığı, yeni nəslin dil təfəkküründə bu cür alınmaların meydanının daraldığı müşahidə edilməkdədir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin söz və ya termin alma mənbələri içərisində rus dilinin mövqeyi xeyli məhdudlaşmışdır. Ona görə də monoqrafiya müəllifinin «rus mənşəli terminlər alınması dilimizin indiki mərhələsində də ictimai, siyasi, mədəni məzmunu uyğunlaşaraq davam edir. Rus dili yeni realiyaların nominasiyasını intensiv əks etdirən əsas alınma mənbələrindən biri kimi qalmaqdadır» qənaəti bizə mübahisəli görünür.

Nadir Məmmədli yazır:

«Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri də rus dili vasitəsilə və vasitəsiz başqa dillərdən və ilk növbədə Avropa dillərindən alınan sözlərdir».

Ümumiyyətlə doğru olan bu fikrin dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır... Hər şeydən əvvəl, bu gün Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə sözlər, prinsip etibarilə, vasitəsiz keçir, yəni rus dilinin tarixi vasitəçi rolu nəzərə alınmayacaq qədər cüzdür. İkincisi, Avropa dilləri Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri yox, birincisidir. Və nəhayət, qloballaşan dünya ingilis dilinin bütün dünya dilləri üçün söz-termin alma, eyni zamanda vasitəçilik rolunu o qədər gücləndirmişdir ki, bu dil, bir növ, koordinatora çevrilmişdir. Əslində, monoqrafiya müəllifi dövrümüzün həmin reallığını kifayət qədər düzgün dəyərləndirdiyini konkret şərhlərində təfsilatı ilə əks etdirmişdir. İstər qədim yunan, latın, istərsə də müasir Avropa dillərinə aid terminlərin bütöv (qlobal) bir funksional sistem olaraq ortaya çıxdığı müasir mərhələdə «qarşı tərəf»in (milli mədəni subyektin!) reaksiyasını izah etməyə çalışan müəllif yazır:

«...Dilimizin leksik-terminoloji qatında daim təkmilləşmə və inkişaf prosesi baş verir. Avropa mənbəli terminlərin bu prosesdə fəal iştirakı Avropa ölkələri ilə müxtəlif xarakterli birbaşa əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin yaranması, elmi-kəşflərin geniş vüsət alması, müstəqil respublikanın ictimai-siyasi fəallığı, mədəni həyatda dəyişikliklər, Avropa dillərinin öyrənilməsi intensivliyinin artması, fəallaşması və s. amillərlə bağlıdır».

Azərbaycan dili terminoloji sisteminin zənginləşməsinin əsas xarici mənbəsini təfsilatı ilə müəyyənləşdirən bu interpretasiya, fikrimizcə, tamamilə doğrudur. Və o da doğrudur ki, alınma terminlərin hər hansı bir dilə keçməsi mürəkkəb dilxarici və dildaxili amillərlə müşayiət olunur. «Dilxarici amillər sosiolinqvistik, dildaxili isə mənimsəmə prosesidir. Birincini terminin dilə keçməsi, onun səbəbləri, ikincini isə onların milli dilin tələblərinə, normalarına uyğunlaşması şərtləndirir».

Kifayət qədər zəngin dil faktlarına əsaslanaraq termin alınmasının həm dilxarici, həm də dildaxili mexanizmlərini

iki bölmədə geniş araşdıran müəllif belə bir obrazlı nəticəyə gəlir ki, «alınma terminlərin dilimizin normalarına tabe olması mənimləmə prosesinin bitməsidir, dilimizin müvafiq qanunlarına uyğun inkişafı onların sonrakı «həyatı»dır».

Monoqrafiyanın «Nəticə»si isə belə başlayır: «Aparılan tədqiqat göstərdi ki, ictimai-siyasi, texniki, mədəni, iqtisadi əlaqələr dilin leksik sistemində, ələlxusus terminologiyada öz əksini tapır. Həm dillərarası ünsiyyət nəticəsində öz-gə dillərdən maddi linqvistik varlıq – terminlər alınır, həm də bu dillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin daxili ehtiyatları, söz yaradıcılığı imkanları hərəkətə gəlir». Və bu kifayət qədər aydın, eyni zamanda dəqiq elmi qənaətdən sonra müəllif uzun illərin araşdırmalarının nəticələrini konkret maddələrlə ümumiləşdirir ki, onların hər biri yuxarıda xülasə etdiyimiz problem-mövzuların ideya-məzmununu və ya mahiyyətini mükəmməl şəkildə əks etdirir.

Heç şübhə etmərik ki, professor Nadir Məmmədlinin «Azərbaycan dilində alınma terminlər» monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyinin son illərdə meydana çıxmış ən dəyərli əsərlərindən biridir. Və bu əsər milli linqvistik təfəkkür mədəniyyətimizi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir.

2017

AYNELİN TÜRKOLOJİ AXTARIŞLARI

Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra çoxəsrlik müstəqillik ideallarını həyata keçirməyə başlayan türk xalqları qarşısında xüsusilə öz dillərinin, ədəbiyyatlarının və mədəniyyətlərinin obyektiv elmi əsaslarla, daha dərinədən öyrənmək üçün hər cür şərait yarandı ki, bunun ən diqqətəlayiq göstəricilərindən biri, fikrimizcə, türkologiyaya yeni araşdırıcılar nəslinin indiyə qədər görünməmiş bir sürət və miqyasda axını oldu. Gənc türkoloq, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynel Məşədiyeva həmin nəslin ən səviyyəli, intellektual və məhsuldar nümayəndələrindən olub bu günə qədər üç monoqrafiya, yüzdən çox elmi məqalə nəşr etdirmişdir.

Aynel Məşədiyevanın ilk monoqrafiyası «Türk dillərində ahəng qanununun formal təsviri» adlanır. Və bu əsər onun 2004-cü ildə uğurla müdafiə etdiyi namizədlik dissertasiyasıdır. Mütəxəssislərin yüksək qiymətləndirdikləri həmin araşdırmadan sonra Aynel fonetikadan morfologiyaya keçib türk dillərində feilin təriflənməyən formalarına iki ciddi monoqrafiya həsr etdi ki, onlardan birincisi «Türk dillərində feilin feili bağlama formaları sistemi» (Bakı, 2016), ikincisi isə «Türk dillərində feili sifətlərin qrammatik statusu və semantikasını»dır (Bakı, 2017).

Hər iki monoqrafiyanın elmi redaktoru görkəmli türkoloq, akademik Tofiq Hacıyevdir.

Əlbəttə, belə düşünülə bilər ki, türk dillərində feilin təriflənməyən formaları barədə xeyli tədqiqat işləri mövcudursa, bu monoqrafiyaların elmi yeniliyi nədən ibarətdir?

Fikrimizcə, Aynel Məşədiyevanın, ümumiyyətlə, türkoloji axtarışları ən azı üç mühüm cəhətinə görə əvvəlki tədqiqatlardan bu və ya digər dərəcədə fərqlənir:

a) müxtəlif türk dillərinə, onların bir sıra dialektlərinə aid müvafiq materialın bütün zənginliyi, uyğun və fərqli cəhətləri ilə üzvi bir şəkildə əhatə edilməsi, yəni elə bir əha-

təlil ki, araşdırıcını «məcbur» edir ki, əvvəlcədən müəyyən-ləşmiş populyar (və bir sıra hallarda populist) prinsiplərə və ya təxminlərə deyil, zahirən pərəkəndə görünən, mahiyyət etibarilə isə mükəmməl sistem təşkil edən çoxlu sayda dil faktı üzərində peşəkar müşahidələrdən irəli gələn obyektiv qənaətlərə əsaslanın;

b) dilçilik elminin tədqiqat metodlarına kifayət qədər dərinləndirən bələdlilik və xüsusilə tarixi-müqayisəli metodun müasir yaradıcı düşüncə səviyyəsində tətbiqi texnologiyala-rından effektiv istifadə məharəti;

c) mövzu ilə bağlı, demək olar ki, bütün əsas ədəbiyyatın (nəzərə alaq ki, bu ədəbiyyatı nəinki dərinləndirən öyrənmək, hətta onunla sadəcə tanış olmaq üçün bir sıra dilləri bil-mək lazım gəlir) tədqiqata cəlb olunması və başlıcası, həmin ədəbiyyatdakı müxtəlif mülahizələrə analitik yanaşılması.

Bu cəhətlər Aynelin təkcə monoqrafiyalarını, müxtəlif dillərdə (və ölkələrdə) yayınlanmış çoxsaylı məqalələrini de-yil, ümumən tədqiqatçı təfəkkürünü xarakterizə etdiyinə gö-rə, əlbəttə, bütövlükdə əlamətdar hadisə olub gənc tədqiqat-çının axtarışları timsalında milli türkoloji düşüncənin pers-pektivlərini təsəvvür etmək baxımından da az maraqlı doğur-mur.

«Türk dillərində feili sifətlərin qrammatik statusu və semantikasi» monoqrafiyası biri digərilə metodoloji baxım-dan sıx bağlı olan üç mövzu-problemi əhatə edir ki, onlardan birincisi feili sifətlərin qrammatik statusunun müəyyənleşdi-rilməsi, ikincisi həmin dil hadisəsinin struktur-semantik xü-susiyyətlərinin aşkarlanması, üçüncüsü isə qeyri-standart feili sifət formalarının çeşidlənməsidir... İnamla demək olar ki, müəllif hər cür mövzu-problemi nəinki bütün detalları ilə araşdırmağı bacarmış, həm də gəldiyi nəticələri sistemli bir şəkildə ümumiləşdirə bilmişdir.

Gənc türkoloqun tədqiqatçı-metodoloq ustalığı özünü «Türk dillərində feilin feili bağlama forma-sistemi»ndə də göstərir. Burada əvvəl türkologiyada feili bağlamaların öy-

rənilməsi problemi araşdırılmış, sonra müasir türk dillərindəki qrammatik təzahür xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, daha sonra isə feili bağlama da daxil olmaqla ümumən feilin təsriflənməyən formalarının bir sıra spesifik şəkilçilərinin müfəssəl tarixi-müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Hər iki monoqrafiyada Aynel Məşədiyevanın əsaslandığı araşdırma metod-texnologiyasını təxminən aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar:

-ilk növbədə, türkologiyada feilin təsriflənməyən formaları barədəki təsvirlərin komplektləşdirilməsi;

-ikincisi, həmin dil hadisələrinin ayrı-ayrı müasir türk dillərindəki qrammatik-semantik statusunun müəyyənləşdirilməsi;

-üçüncüsü, türk dili (və dilləri) tarixinin verdiyi material əsasında fonomorfoloji müqayisələrin aparılması.

Və bu təhlil üsulu müəllifə imkan verir ki, türk dillərində feilin təsriflənməyən formalarının həm məzmun, həm də forma planında kifayət qədər mükəmməl funksional sxemini və ya tarixi-müqayisəli «xəritə»sini tərtib etsin. Belə bir sxem və ya «xəritə», görünür, praformaların daha dəqiq bərpasına da yardım edərdi.

«Türk dillərində feili sifətlərin qrammatik statusu və semantikasını» monoqrafiyasına yazdığı ön sözdə professor Sevil Mehdiyeva göstərir ki, «tədqiqatın predmetinə gözəl bələd olan A.Ə.Məşədiyeva özündən əvvəlki türkoloqların baxışlarına tənqidi yanaşaraq, müasir türk dillərində feili sifət formalarının mənşəyinə dair öz hipotezlərini təqdim edir».

Və belə bir qənaətə gəlir ki, monoqrafiya «türk dillərində feili sifətin müqayisəli-tarixi aspektdə hərtərəfli tədqiqi sahəsində birinci əsərdir».

Ümumiyyətlə, Aynelin türkoloji axtarışları ilə tanışlıq deməyə əsas verir ki, onun monoqrafiyalarının adlarında «sistem», «status» və «semantika» söz-terminləri təsadüfən işlənməmişdir. Müəllif ənənəvi tədqiqat üsulları ilə gəlmiş nəticələrə yenidən nəzər yetirməklə yanaşı, həm təsviri, həm

də tarixi-müqayisəli metod daxilində feilin təsriflənməyən formalarının qrammatik semantikasını modelləşdirməyə, dil sistemi tərkibində dəyər statusunu dəqiq sxemləşdirməyə çalışmış, başlıcası isə, diaxroniyada sinxronluğu, sinxroniyada isə diaxronluğu aydın konturları ilə aşkarlamağa nail olmuşdur.

Professor Məsud Mahmudov «Türk dillərində feilin feili bağlama formaları sistemi» monoqrafiyasına ön sözdə yazır:

«A.Ə.Məşədiyevanın monoqrafiyasının aktuallığı ondan ibarətdir ki, feili bağlama şəkilçilərinin sinxron-diaxron təsviri onların inkişaf tarixinə işıq salır. Türk dilləri feili bağlamalarının sinxron-diaxron planda öyrənilməsi müasir türk dillərində feilin şəxssiz formalarının müqayisəli və tarixi aspektlərdə sistemli tədqiqini stimullaşdırır».

M.Mahmudov onu da əlavə edir ki, araşdırmanın nəticələri «müqayisəli-tarixi tədqiqatın ümumi nəzəriyyəsinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər».

Doğrudur, bu, gənc türkoloqun əsərlərinə verilən həddindən artıq yüksək qiymət təsiri bağışlaya bilər, ancaq Aynelin axtarışları məzmun-mündərəcə etibarilə həm indidən belə bir qiymətə layiqdir, həm də onun miqyaslı (və monoqrafik) yaradıcılıq debütləri deməyə imkan verir ki, gənc tədqiqatçı Azərbaycan türkologiya elmini bundan sonra daha dəyərli əsərlərlə zənginləşdirəcəkdir.

2018

DİLÇİ MISSİYASI... VƏ DİLÇİLİKDƏ “ELM POEZİYASI”...

Oljas Süleymenovun dilçilik marağının köklərinin nə qədər dərin olduğunu, yəqin ki, böyük şairin yaradıcılığı ilə az-çox tanış olanların hamısı bu və ya digər dərəcədə bilir. Neçə illərdir “1001 söz” universal etimologiya sözlüyü üzərində çalışdığı da məlumdur. Lakin “Sözün kodu” kitabçasının nəşri əsərin tərtib prinsipləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmaqla güman etmirəm ki, dilin mexanizminə peşəkar səviyyədə bələd olanların sözlüyə nədəsə diqqətini cəlb etdi; bəlkə, əksinə, daha çox belə bir təəssürat doğurdu ki, şair etimoloji araşdırmalarında artıq dil haqqındakı elmlə hesablaşmağın həddələri gəlib çıxdığından son labüd uğursuz döyüşünü müasir dilçiliyin banisi Ferdinand de Sössürlə aparmaq istəyir... “Qədim işarələrin axtarışına çıxıb” müxtəlif “Günəş” simvollarını aşkarlayan sonra “cəngavərlik qanunları”na açıq-aşkar məhəl qoymadan (və döyüş qaydalarını öz bildiyi şəkildə müəyyən edərək) dahi dilçiyə hücum edir.

“Əgər linqvistlər və ya yazı tarixçiləri birdən nə üçünsə bütün bu simvolları bir vərəq kağızda toplasalar, belə uyşmazlıq yalnız F.Sössürün “işarə sərbəstidir” (1916) fərziyyəsinin doğruluğunun təsdiqinə yarayar”.

Hər hansı künc-bucaqda itib-batmış, yaxud müəlifindən başqa heç kimə lazım olmayan bir nəzəriyyə ilə bu cür davranmaq olardı (hərçənd elmi etika buna da yol vermir), ancaq dahi dilçi ilə belə zarafat eləmək təhlükəlidir.

Ferdinand de Sössür simvolları işarə hesab edir, ancaq onları dil işarəsi qədər sərbəst saymır. Və dil işarəsinin sərbəstliyi barədə onun nəzəriyyəsinin “Günəş” simvollarına, ya müxtəlifliyində, ya da mənşəcə əlaqəsində heç bir dəxli yoxdur... “Elmi işlərindən göründüyü kimi, Cenevrə Universitetinin professoru yazının bütün növləri içərisindən ancaq hərflə yazıyla tanış olmuşdur” deməkdə isə şair, heç şübhəsiz, haqsızdır. “Ümumi dilçilik kursu”nun müəllifi ideoqrafik və fonetik olmaqla iki yazı sistemindən bəhs edir. Və “yeri gəlmişkən” göstərir ki, “ideoqrafik yazı sistemləri qarışıq tipli sistemlərə asan keçir: bəzi ideoqramlar öz ilkin mənasını itirərək ayrı-ayrı səslərin təsvirinə çevrilir”.

Lakin bu başqa məsələdir ki, Ferdinand de Sössür dil işarəsinin təbiətini aşkarlayarkən yazıya o qədər də əhəmiyyət verməyin tərəfdarı kimi çıxış etmir:

“Yazı öz-özlüyündə dilin daxili sisteminə yad olsa da, ondan bütünlüklə uzaqlaşmaq olmaz: axı bu elə bir texnikadır ki, dil onun köməyi ilə fasiləsiz ifadə edilir. Dilçi onun üstünlüklərini də, çatışmazlıqlarını da, eyni zamanda ona müraciət edərkən ortaya çıxan təhlükələri də bilməlidir.

...Yazı dili nəzərdən qoruyur: yazı onu geyindirmir, onun üst-başını qaydaya salır”.

Oljas Süleymenovun belə bir mülahizəsi absurd səslənir ki, Ferdinand de Sössür “yalnız işarə yaradanların sərbəstliyi ilə izah olunan forma müxtəlifliyini öndən görmüşdür”.

“Kurs” müəllifi, əlbəttə, qədim simvollar üzrə mütəxəssis deyildi, lakin yaratdığı təlimdən belə məlum olur ki, həmin simvollarla yaxından tanış olsaydı belə, onlara elə bir

əhəmiyyət verməzdi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, o, dilçi idi.

Şair daha bir absurd mühakimə yürüdü:

“Sössür öz kəşfi ilə etimoloqların və yazı tarixçilərinin işini də əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirmişdir ki, onlardan artıq sözün və yazı işarələrinin səbəbiyyətini axtarıb tapmaq tələb olunmur”.

Fikrimcə, ironiya tamamilə yersizdir... Birincisi, Ferdinand de Sössür heç kimin nə düzgün, nə də yanlış istiqamətdə axtarışlarının qarşısını almaq iddiasında olmamışdır. Və burada da hər kəs “sərbəst”dir... İkincisi isə, sözün “tərcümeyi-hal”ı bir, yazı işarəsinin “tərcümeyi-hal”ı isə başqa bir məsələdir.

Oljas Süleymanovun Ferdinand de Sössür təliminə verdiyi “tarixi şərh” də əvvəlki mülahizələrindən az absurd deyil:

“Qohum dillərdə oxşar mənalı leksemin yayılması mənzərəsini təsəvvür etmək və bunun əsasında ilkin formanı bərpa etmək etimoloqa kifayət edir. Ancaq ilkin formanın necə əmələ gəldiyini fikirləşmək lazım deyil: bu, məlumdur, çünki qədimdə kiminsə tərəfindən heç bir şeyə əsaslanmadan müxtəlif fikirlər uydurulmuşdur. Sössürün sözləri “inqilablara hamilə olan” XX əsrin lap başlanğıcında səslənmişdi. Bu sözlər rəssamlıq, ədəbiyyat, qrafika və heykəltəraşlıqda özbaşınalıq ənənələri yaradan mədəni inqilab şüarı oldu, sünini sənət kimi qəbul etməyi çoxlarına öyrətdi”.

Sözün yaranma mexanizmini “işarə + işarənin adı + işarənin izahı = söz-məfhum” formulu ilə “izah” edən şair gerçək elmi məntiqdən tamamilə uzaqlaşmaqla yanaşı, işarədən anlayış icad etmək vəzifəsini bütünlüklə “ka-

hin”lərin öhdəsinə buraxdıqdan sonra belə bir “qanuna-uyğunluq” da aşkarlayır:

“Həqiqi etimologiya qrafik işarənin mənası və təfsirçinin assosiativ təxəyyülü sözün genezisində dərk ediləndə başlayır”.

“Sözün kodu” müəllifi bir-birindən impulsiv “qaydalar” müəyyən etdikdən sonra (və həmin “qaydalar”ın emosiyası altında) elan edir:

“İşarə sərbəstdir?.. Yox, sərbəst deyil”.

Və “yalnız işarə etimologiyası sözün tarixi haqqında əsl həqiqəti bilməyə kömək edir” qənaətinə gələn müəllif yazır ki, “kahinlər öz qəbilələrinin müqəddəs işarələrini izah etdikcə söz yaratmağın qaydaları özünü göstərməyə başlayır və aktiv istifadə olunurdu. Əslində, bu işarələr gerb qoruyucuları idi, nəslin-qəbilənin taleyi onlardan asılı olurdu və onları uzun müddət qoruyub saxlayırdılar. Hətta ilkin mənalara itirilmiş olsa belə, onların məzmunları izah edilirdi”.

Şair “Kurs”u diqqətlə təhlil etmiş olsaydı orada hər cəhətdən işinə yarayacaq belə bir fikrə rast gələrdi ki, “geologiya bəzən mövcud vəziyyəti – zaman etibarilə əvvəllər nələr olduğuna fikir vermədən, artıq qərarlaşmış vəziyyəti (məsələn, Cenevrə gölü hövzəsinin indiki vəziyyətini) təsvir edir. Lakin başlıca olaraq o, ardıcılığı diaxron cərgələr yaradan hadisələrlə, transformasiyalarla məşğul olur. Doğrudur, nəzəri olaraq, prospektiv geologiya barədə düşünmək mümkündür, ancaq faktiki olaraq onun baxışı, hər şeydən əvvəl, retrospektivdir”.

Bu isə o deməkdir ki, geologiyada olduğu kimi dilçilikdə də etimoloji təhlil dünəndən bugünə deyil, bugündən dünənə doğru aparılır. O qədim “Günəş” işarələrinin ki, bugünkü anlayışların və ya sözlərin mənşəyində dayanması güman edilir, onların reliktləri heç zaman itməməli, bugündən dünənə baxanda görünməli idi.

Əgər böyük şair öz etimoloji maraqlarını “Az i ya”-dakı səviyyədə saxlamış olsaydı, elmi baxımdan daha mükəmməl görünərdi. İlk növbədə ona görə ki, hər sahədə olduğu kimi elmdə də yeni iddialar, tamamilə təbiidir ki, yeni imkanlar tələb edir. Və güman etmirəm ki, hər hansı elmin əsas prinsiplərinə “poetik etinasızlıq” göstərməklə həmin elmdə hansı mənada isə canlanma yaratmaq mümkün ola.

Təəssüf ki, şair bu yola üstünlük verir:

“Linqvistikanın sübutu olmayan müddəalarını tədris etməklə çörək pulu qazananlar məni öz işimlə məşğul olmaqda davam etdiyimə bir daha inanmaq üçün broşürü və rəqləyirlər. İndiki dilçiliyin ağacı ağac deyil, kökləri olmayan quru dirəkdir. Ondan səsgücləndiricilər və işıqlar asmaq olar, ancaq onlar gerçək canlı məhsulları əvəz etməzlər. Dilin kök sistemi bərpa edilərsə, mahiyyətə, Homo Sapiens qəbiləsinin həyat ağacı olan qurumuş bitki də canlanır”.

Müəllif özünün “qaydalar toplusu”nu mükəmməl “təlimat” kimi özünəməxsus şəkildə təbliğ etməkdən də çəkinmir:

“...İstənilən oxucu nümunə göstərilən qaydalar toplusunu (yaxud onlardan bəzilərini) ana dilindəki sözün genezisnin təyin olunması üçün sınaqdan çıxara bilər. Əgər belə təcrübələr baş tutarsa, mən onlardan xəbər tutmağa, alınan

nəticələrlə razılaşmağa və ya mübahisə etməyə şad olaram. Onların ən yaxşıları “1001 söz”ə daxil ediləcəkdir”.

Görünür, dildən bəhs edəndə, həmişə olmasa da, hərdən bir dilçilərin nə dediyinə qulaq asmaq lazımdır... Həç olmasa Ferdinand de Sössürün... O dahi Ferdinand de Sössürün ki, deyirdi:

Dillə “az və ya çox dərəcədə hamı məşğul olur, lakin nitq fəaliyyəti məsələlərtinə bu cür kütləvi maraq paradoksal nəticələrə gətirib çıxarır: elə bir sahə yoxdur ki, bu qədər cəfəng ideya, xurafat, xam xəyal və fiksiya törətsin. Bütün bu yanlışlıqlar psixoloji maraq doğurur və dilçiliyin ən mühüm vəzifəsi də onları üzə çıxarmaq, imkan dairəsində tamamilə aradan qaldırmaqdır”.

Əlbəttə, böyük şairlə razılaşmaq olar ki, poeziya (ədəbiyyat) da eynilə musiqi, rəssamlıq kimi müxtəlif elmlərə nüfuz edə, enerji, can, ruh verə bilər, ancaq onu əvəz etmək fikrinə düşsə xam xəyallar qaçılmazdır...

2019

ANTI-KONSEPTUAL «KONSEPTUALLIQ»

Əlbəttə, ana dili özünün ən müxtəlif təzahürləri ilə ümumən xalqa məxsus olduğuna görə kiçikdən böyüyə, qeyri-peşəkardan peşəkara qədər ana dilinin tərəqqisi naminə hər kəs hər zaman öz mülahizəsini söyləməkdə haqlıdır. Və təcrübə göstərir ki, ən naşı mülahizələrdə də ümumi işin xeyrinə nə isə olur.

Nəriman Qasimoğlunun «Ədəbi dilimiz və dilçilərimizin konseptual yanışı» məqaləsi (Ədəbiyyat qəzeti, 15 dekabr 2018-ci il) ana dilinin – onun ədəbi təzahürünün tədrisi ilə bağlı çox mühüm problemə həsr olunsa da, müəllifin iddia etdiyi konseptuallıq, əslində, mahiyyətə anti-konseptualdır.

Nəriman müəllim deyir ki, sovet dövründə «Azərbaycan dilini oyrədən məktəblərimizdə bu «orfoepiya» deyilən nəsnə ümumiyyətlə tədris edilmirdi və şübhəsiz, bunun səbəbi vardı, dərk edirdilər ki, adi danışıq dilində baş verən fonetik hadisələrin, hətta təyinatı üzrə tədrisi belə, ən azından, orta məktəbdə ədəbi dil vərdişlərinə hələ yetərincə yiyələnmiş şagirdlər üçün əlavə yükə çevrilər».

Sonra isə əlavə edir:

«...Yazı dilinin təsiri ilə gəlişmiş ədəbi dilin avazı, intonasiyası və tələffüzünə sarsıdıcı zərbə vuran, mahiyyətə cılızlaşdırıb cırlaşdıran və orfoepiya qaydaları kimi qələmə verilən nə varsa birmənalı şəkildə dərsliklərdən silinməlidir».

Məsələ burasındadır ki, hörmətli Nəriman müəllim bu iddialı göstərisini dilçiləri «inzibatçılıq»da ittiham edə-edə verir... Yaxşı, tutaq ki, əziz həmkarımızın (və görkəmli ziyalımızın) göstərişinə əməl edib orfoepiya kimi vacib bəhsi orta məktəbdən çıxardıq, onda şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dil (orfoqrafiya) qədər əhəmiyyətli olan normalarını (orfoepiyanı) övladlarımıza nə vaxt (və harada) öyrədək?..

Nəriman Qasımoğlu yazır:

«Bizdə orfoepiya qaydaları altında (yaxşı olardı ki, yazaydı: orfoepiya qaydaları adı altında – N.C.) təqdim olunanlar ümumən azərbaycanlıların şifahi nitqində baş verən fonetik hadisələri təqdim edir. Ona görə bu, orfoepiya deyil, çünki orfoepiya məhz ədəbi dildə tələffüz qaydalarını müəyyənləşdirir. Azərbaycan ədəbi dilinin gəlişməsi tarixi hansı zəmində və məntiqdə baş verdiyi də məlumdur ki, bunlar yazı dili ilə şərtlənib. Bunu ədəbi dilimizə aid özəllik, ədəbi dilimizi başqa ədəbi dillərdən fərqləndirən xüsusiyyət kimi qəbul etməliyik. Qəbul etmiriksə, bu olur dilçilikdə konseptual yanlışlıq!

...Çarə odur ki, Azərbaycan ədəbi dilini yazı dili zəminində etalon olaraq qəbul edəsən. Çünki ədəbi dilimizin gəlişməsi tarixi, sadəcə, başqa variant təklif etmir».

Hörmətli Nəriman müəllimin mülahizələrinin konseptual əsassızlığı, ilk növbədə, ondan qaynaqlanır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində yazını fətişləşdirir. Halbuki bütün ədəbi dillər kimi Azərbaycan ədəbi dilinin də həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik normaları yazılı yox, şifahi nitqin məhsuludur. Elə düşünməyin ki, Azərbaycan xalqı onun dilinin fonetik sisteminə uyğun olmayan ərəb əlifbasında yazmağı öyrənənə qədər ştfahi ədəbi dildən məhrum idi... Yaxud 1920-ci illərin sonlarında Azərbaycan ədəbi dilinin latın əlifbası əsasında ilk orfoqrafiya lüğəti yaradılanda ərəb əlifbası hərfi-hərfinə həmin lüğətə köçürülürdü... Yaxud da sonrakı dövrlərdə xalqımızın böyük dilçiləri Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin əsrlər boyu formalaşmış normalarını ya dialektlərlə qarışıq salır, ya da Nəriman müəllimin təklif etdiyi «mənbələr»dən (teatrdan, müğənilərdən...) öyrənirdilər...

Əlbəttə, biz neçə yazırıqsa o cür də tələffüz etsək (yəni orfoepiya qaydalarına riayət etməsək) dilə elə bir süni təzyiç göstərmiş olarıq ki, nəinki ədəbi, hətta təbii ünsiyyət ritmini itirib «pəltək» olar.

O ki qaldı orta məktəblərdə ana dilinin düzgün yazı qaydaları ilə yanaşı, düzgün tələffüz qaydalarının öyrədilməsinə, Nəriman müəllimlə razıyam ki, həm ayrı-ayrı sözlərin dəqiq orfoepik variantlarının müəyyənləşdirilməsində, həm də onların mənimsənilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsində problemlər var.

Ancaq məsələnin konseptual cəhətinə gəldikdə Nəriman Qasımoğlunun ədəbi dilimizin istər tədqiqində, istərsə də tədrisində «dilçilərimizin konseptual yanlış» barədəki şübhələri ona görə tamamilə əsassızdır ki, ümumən dil haqqındakı elmin nə nəzəri, nə də praktik tələblərinə cavab verir...

P.S. Mən mətləbi uzatmamaq üçün Nəriman müəllimin «yanlış» saydığı bir sıra ədəbi tələffüz normalarının ayrı-ayrılıqda təhlilinə keçmədim. Əslində, buna elə bir ehtiyac da yoxdur... Tarixən (və tamamilə təbii olaraq!) formalaşmış həmin tələffüz normaları tələb edir ki, məsələn, «Nəriman müəllim» yazmaq, ancaq «Nərman məllim» deyək. Yaxud «bu məsələdə dilçilər haqlıdır» yazmaq, ancaq «bu məsələdə dilçilər haxlıdır» deyək...

2018

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR:

Ön söz və ya dil haqqındaki elmin nəzəri miqyası.....	3
Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.....	11
Azərbaycan Prezidentinin yeni sərəncamı dövlət dilinin inkişafına yeni töhfədir	32
Azərbaycan dilinin qorunub daha da inkişaf etdirilməsi üçün görülməsi zəruri olan tədbirlər	37
Milli parlamentdə milli dil təəssübkeşliyi.....	42
«Azərbaycan»ın dili	55
Dilçiliyin təşəkkülü, təkamülü və tənəzzülü	61
Ferdinand de sössürün müqayisələri	75
Azərbaycanda ümumi dilçilik dərsləri.....	84
Marrçılıqdan Anti-marrçılığa	92
Aristokratiyanın dili	96
Ustadın ilk əsəri.....	101
Afad Qurbanovun dilçilik dərsləri	105
Müəllim, dilçi alim... və ictimai xadim	157
Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya sözlüyü haqqında	165
Afaq Məsuda.....	174
Kim tərcümə mərkəzinin “Sözlüy”ünü “Plagiat” sayırsa, çox böyük səhv eləyir	177
Yazı mədəniyyətinin durğu işarələri.....	183
Alınma terminlər problemi və ya Nadir Məmmədlinin «Azərbaycan dilində alınma terminlər» kitabı haqqında	190
Aynelin türkoloji axtarışları.....	200
Dilçi missiyası... və dilçilikdə “Elm poeziyası”	204
Anti-konseptual «Konseptuallıq».....	210

Nizami CƏFƏROV



**DİLDƏN
DİLÇİLİYƏ**

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: ***Kamran İbrahimov***
Texniki redaktor: ***Rövşanə Nizamiqızı***

Çapa imzalanmış **29.10.2019**
Şerti çap vərəqi **13,5**. Sifariş № **206**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **250**

*Kitab «Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır elektron variantdan çap olunmuşdur.*

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.